ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Бојана Димитријевић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
Департман за социологију

Редакција
Годишњака за социологију
Проф. др Драгана Захаријевски, уредник
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Доц. др Горана Ђорић
Др Гордана Стојић, секретар

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ћирила и Методија 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Годишњак је објављен уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Од 2005-2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.
Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316 ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година IX/10-11 (2013)

Ниш 2014.

PERIODIKA

Series
Annuals

Faculty of Philosophy, Niš
Department for Sociology

Annual Report - Sociology

Editorial Board

Dragana Zaharijevski, Editor
Branislav Stevanović
Danijela Gavrilović
Gorana Đorić
Gordana Stojić, Editorial Assistance

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

САДРЖАЈ

Ивана Спасић
ДЕБАТЕ У СОЦИОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА 9

Петре Георгиевски
УЗАЈАМНИ УТИЦАЈ ТЕОРИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА
(Погледи Р. К. Мертона, Л. Нојмана, А. Брајмана и П. Бурдијеа) 33

Слободан Антонић
СТРУКТУРАЛНА СХВАТАЊА МОЋИ: (НЕО)МАРКСИСТИЧКА
ПАРАДИГМА (ДО 1989) 57

Слободан Миладиновић
ПЕРСПЕКТИВЕ ПАРТИЦИПАТИВНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ 81

Бранислав Стевановић
ИСКУШЕЊА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И КОСМОПОЛИТСКЕ
ДЕМОКРАТИЈЕ 95

Весна Д. Милтојевић
ЕКОСОЦИЈАЛИЗАМ И СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА 113

Шаленко Валентин Николаевич
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ МИРА
НА СОВРЕМЕННЫХ БАЛКАНАХ: ВКЛАД СОЦИОЛОГИИ И
КОНФЛИКТОЛОГИИ 121

Драгана Станојевић
МОДЕРНИЗАЦИЈА ОБРАЗОВАЊА УЧИТЕЉА У КОНТЕКСТУ
ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИХ ОБРАЗОВНИХ ТОКОВА 131

Гордана Стојић
НАУЧНА КОМУНИКАЦИЈА И САРАДЊА КРОЗ ИСТРАЖИВАЊЕ
ЕТНИЧКИХ ОДНОСА, ИДЕНТИТЕТА И РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ
НА БАЛКАНУ 151

Осврти и прикази

Милош Кнежевић
ТРАНЗИЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА У НОВОМ КЉУЧУ 173

Валентина Павловић
СОЦИОЛОШКИ ОГЛЕДИ 181

Биљана Продовић Милојковић
ОКРУГЛИ СТО У ЧАСТ ПРОФЕСОРА ЉУБИШЕ МИТРОВИЋА 187

CONTENTS

Ivana Spasić
DEBATES IN SOCIOLOGICAL THEORY AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY 9

Petre T. Georgievski
MUTUAL INFLUENCES OF THEORIES AND RESEARCH (Perspectives of R. K. Merton, W.L. Neuman, A. Brymana, P. Bourdieu) 33

Slobodan Antonić
THE STRUCTURALIST CONCEPTS OF POWER: (NEO-)MARXIST PARADIGM (UNTIL 1989) 57

Slobodan Miladinović
PERSPECTIVES OF PARTICIPATORY DEMOCRACY 81

Branislav Stevanović
TEMPTATION OF GLOBALIZATION AND COSMOPOLITAN DEMOCRACY 95

Vesna Miltojević
ECO-SOCIALISM AND DEVELOPMENT STRATEGIES 113

Шаленко Валентин Николајевич
ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРЕ МИРА НА САВРЕМЕНОМ БАЛКАНУ: ДОПРИНОС СОЦИОЛОГИЈЕ И КОНФЛИКТОЛОГИЈЕ 121

Dragana Stanojević
MODERNIZATION OF TEACHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL FLOW GLOBALIZATION 131

Gordana Stojić
SCIENTIFIC COMMUNICATION AND COLLABORATION THROUGH RESEARCH OF ETHNIC RELATIONS, IDENTITY AND REGIONAL COOPERATION IN THE BALKANS 151

Reviews

Miloš Knežević
TRANSITION AND GEOPOLITICS IN THE NEW KEY 173

Valentina Pavlović
SOCIOLOGICAL ESSAYS 181

Biljana Prodović Milojković
THE ROUNDTABLE IN HONOR OF PROFESSOR LJUBIŠA MITROVIĆ 187

Предговор

Двоброј *Годишњака за социологију* састављен је од одабраних рецензираних реферата који су саопштени на *Округлом столу „У част професора Љубише Р. Митровића“*, који је организовао Департман за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу 16. новембра 2013. године, а у оквиру научног скупа са међународним учешћем „Наука и савремени универзитет“ (НИСУН 3).

Редакција *Годишњака за социологију* сматра да је оваква пракса објављивања научних радова оправдана пре свега због чињенице што ће њихови садржаји бити доступнији академској и широј јавности, услед тога што је приступ Часопису обезбеђен и на интернет порталу Филозофског факултета у Нишу.

Садржај двоброја представљају девет научних радова, три приказа најновијих књига професора Љубише Р. Митровића и један осврт на одржани Округли сто у његову част. Обезбеђивањем текстова угледних социолошких зналаца (И. Спасић, П. Георгиевског, С. Антонића и других) и њиховим објављивањем у *Годишњаку за социологију* настојимо да дамо допринос промовисању социологије као науке.

Редакција

Ивана Спасић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Београд

УДК 316.1; 316.32
Оригинални научни рад

ДЕБАТЕ У СОЦИОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА

Резиме: Циљ овога рада јесте да идентификује, кратко представи и прокоментарише неколико питања око којих се, према мишљењу ауторке, воде најживље и најплодоносније дебате у социолошкој теорији данас. Издвојене су четири теме: појам друштва, појам критике, јавни ангажман социолога и епистемолошко-методолошки комплекс (опис-разумевање-објашњење). У раду се ове дебате повезују са, на једној страни, променама у самој друштвеној стварности, а на другој с унутрашњом динамиком саме теорије. Најзад, разматра се у којој мери наведене дискусије отварају сасвим нова питања, а колико је реч о реформулацији старих дилема, одавно присутних у социологији.

Кључне речи: социологија, социолошка теорија, дебата, друштво, критика, ангажман.

У ери неолиберализма, када се системи универзитетског и научног рада широм света суочавају са притисцима комерцијализације и захтевима да се знање учини непосредно примењивим, може се рећи да социологија не пролази баш најбоље. Заједно с неким другим друштвено-хуманистичким наукама (рецимо, антропологија или књижевност, али *не* и економија или политикологија), она је на удару као, бар потенцијално, „луксузна“ дисциплина која, уместо да води брзом укључивању у капиталистички поредак, нуди широко и разноврсно образовање и развија критичко мишљење. Стога је, и у нашој средини и глобално, њен положај дестабилизован, а при свакој реформи средњошколских или факултетских наставних програма увек се изнова поставља питање њеног значаја и улоге.

Ипак, можемо се сложити с Ендруом Еботом (Abbott 2001: 6) да је за социологију криза пре нормално стање но изузетак. Током претходних деценија, још од славне Гулднерове књиге *Надолазећа криза западне социологије* (Gouldner 1970), изречено је много апокалиптичних предвиђања скоре пропасти социологије, али је она, упркос таквим прогнозама, наставила да постоји, да се развија и шири.

Спољашњи контекст, наравно, ипак утиче. Делом услед тог споља иницираног преиспитивања статуса социологије, а делом услед унутрашњег научног развоја, у њој се данас води велики број динамичних дискусија. Има их можда више него икада раније, а свакако су глобалније по карактеру и домашају,

зато што је и сама социологија досегла највиши степен интернационализације у својој историји. Ово се може захвалити пре свега новим технологијама комуникације и ширењу високог образовања, посебно у мање развијеним крајевима света, као и оживљавању социолошке науке после 1989. у некадашњем „Другом свету". У том оквиру, вреди погледати чиме се социолошка теорија – као, с једне стране, посебна социолошка област, а с друге, својеврсна „срж" социологије (Alexander 1987: 3) – у овом тренутку бави, која су то кључна места која изазивају најстраственије спорове и дају повода за најсадржајније дебате. Иако су неслагања трајно обележје социологије као дисциплине, конкретне теме на које се дискусије воде мењају се с временом.

Предмет овога рада[1] биће четири питања око којих се последњих двадесетак година води посебно жива расправа: *појам друштва, јавни ангажман социолога, појам критике* и методолошки сплет *тумачење-опис-објашњење.* Овим се нипошто не претендује на исцрпност, јер би се у социологији данас могао распознати и низ других контроверзи. Ипак, постоје разлози за избор управо ових спорних тачака, о чему ће више речи бити у закључку.

Дебата око појма „друштва"

„Друштво" је без сумње централна категорија социологије. Наша дисциплина се средином 19. века и формира као, управо, наука о *друштву*: о оној реалности о којој у ранијим епохама није постојала представа, па стога ни име; реалности која се не своди ни на државну власт, ни на привредну активност, ни на културну традицију, ни на навике и жеље појединачних људи, а ипак у себи све то на неки начин сажима. Иако је појам друштва током времена и у разним социолошким приступима дефинисан различито, пада у очи како током више од стотину година рабљења он није суштински довођен у питање. Његова смисленост и сврсисходност су се подразумевали, једино су се разилазила мишљења о томе како га најбоље одредити.

У последње време, међутим, напади стижу с више страна. Може се говорити о читавом грозду дебата усредиштених на појам друштва, које уочавају проблеме у различитим његовим аспектима и нуде разна решења. Учестале су оцене да појам треба напустити, у корист, на пример, категорија као што су *мрежа, асоцијација, ток, мобилност, комуникација, глобализација.* Појам друштва је, тврди се, застарео и почео је да омета квалитетно социолошко размишљање, уместо да га, као до сада, подстиче. То расположење се испољава у бројним публикацијама чији наслови препоручују да се друштво „превазиђе", да се иде „даље од" њега итд, а један значајан зборник интервјуа с еминентним теоретичарима о будућности друштвене теорије узима ово као централну тачку (Gane 2004).[2]

---

[1] Текст је резултат рада на пројекту бр. 179049 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Према Гејну, основно је питање како промене у реалности, нарочито глобализација и продор технологије у све аспекте живота, утичу на статус темељних категорија: „људског" (наспрам

Три су основна типа деконструкције појма друштва. Један циља на застарелост претпоставке о засебним националним друштвима, односно друштвима омеђеним границама држава-нација, која су, тврди се, класици социологије прећутно подразумевали под термином „друштво“. Та је претпоставка можда некада имала основа, али се данас, с обзиром на захукталу глобализацију, не може више говорити ни о релативној издвојености националних друштава као употребљивих аналитичко-истраживачких јединица. То је зато, каже се, што се најкрупнији и последицама најбременитији процеси више не одвијају унутар тих граница, нити се најважније одлуке доносе у установама појединачне државе. И узрочни процеси и њихови исходи далеко превазилазе ове уске међе, и на том широком плану их морамо и пратити.

Старија верзија овог типа оспоравања може се наћи у теорији светског система Имануела Волерстина (Immaneul Wallerstein), према којој су национална друштва и у ранијим епохама, све од касног средњег века, била у много већој мери повезана него што се то уобичајено верује. Новију верзију најсажетије изражава Улрих Бек (Ulrich Beck) када се залаже за напуштање „методолошког национализма“ – уверења да је држава-нација природан оквир и полазиште за социолошка истраживања друштвених структура, процеса и односа – и његово замењивање систематским „методолошким космополитизмом“ (Beck 2002, 2007). У склопу свог дугогодишњег бављења космополитизмом, посебно његовим непланираним, приземним, неелитистичким манифестацијама у свакодневном животу житеља савременог глобализованог света (што означава као „банални космополитизам“), Бек предлаже и преусмеравање социолошког рада са досадашње несвесне концентрације на национални ниво ка глобалном хоризонту.

Методолошки национализам, према Беку, почива на следећим (погрешним) премисама: појам „друштва“ поистовећен је са засебним друштвима, организованим у државе-нације; државе и њихове владе су фокус друштвенонаучне анализе; људски род је подељен у ограничени број нација које се организују као државе и повлаче границе према другим истим таквим државама; разграничавање и супарништво између држава јесу основа политичке организације света. Претпоставка да постоје „друштва“, у множини, уграђена је у сам начин на који се социолошко истраживање организује и спроводи. „Ми социолози носимо [методолошки национализам] у костима, и сви наши основни концепти су с њиме повезани“ – моћ и власт, држава, идентитет, политика, класа, породица, суседство (Beck у: Gane 2004: 143). То је зато што је социологија настала у 19. веку, у тренутку када су сукоби око радничких права претили унутардруштвеној интеграцији и солидарности, а јачање националне државе се нудило као најбољи лек за то. То се види код Диркема (Durkheim), који инсистира на соли-

---

објеката, природе и технологије), „међуљудских односа“, „друштвеног“ и „друштва“ (да ли је оно исто што и „друштвено“? да ли се распада или се само прекомпонује на глобалној равни?). Гејн сматра да на ове изазове може одговорити само једна битно нова друштвена теорија (Gane 2004: 8).

дарности заједнице, у Веберовом (Weber) национализму[3] и, касније, у Парсонсовој (Parsons) визији друштва као система који тежи равнотежи. Текућа глобализација, каже Бек, треба да нам послужи као подстрек за епистемолошки помак ка методолошком космополитизму. У друштвеној стварности се постепено губе разлике између националног и интернационалног, локалног и глобалног, ми и они, и постаје јасно да је целокупни концептуални свет „националног погледа“ ништа више до резултат једног партикуларног историјског тренутка (Beck 2007: 287). Уобичајени социолошки концепти (породица, класа, држава) постају „зомби категорије“ – социолози их даље користе, не примећујући да оне више нису живе. Шта је, рецимо, „домаћинство“ у ери глобалних токова и мрежа, када милиони породица не припадају само једном „друштву“ већ се протежу на више земаља, па и континената? Класна припадност једне особе може бити различита у различитим срединама у којима партиципира; и тако даље (Beck у: Gane 2004: 145).

Као подврста овог типа оспоравања појма друштва може се узети спајање емпиријских констатација о глобализацији са теоријама мреже, које још од осамдесетих година настоје да традиционално вертикално-хијерархијско схватање друштвене структуре допуне, или чак замене, једним хоризонтално-плуралнохијерархијским схватањем (Петровић 2007: 162). У садашњим верзијама та је тенденција додатно појачана и развијена у својеврсну синтезу у форми теорије „умреженог друштва“, чији је најпознатији заговорник Мануел Кастелс (Castells 2000; в. и Петровић 2007). Према овом виђењу, информатизацијом и глобализацијом условљен преображај рада и пословања, али и потрошње, културе и формирања идентитета, доводи до тога да судбина и фирме и појединца пресудно зависи од приступа мрежама. Мреже су релативно независне од појединачних друштава, њихове унутрашње организације и структуре, као и њихових граница – протежу се и испод и изнад нивоа државе-нације. Као последица, главне друштвене категорије више нису капиталисти и радници, или мушкарци и жене, већ они који су укључени (у мреже) и они који су искључени, што је нова форма глобалне неједнакости.

Ова, прва група критика усмерених на појам друштва углавном не позива на одустајање од социологије какву је данас знамо. Њене основне поставке, концепте и оруђа не треба одбацити већ их само прилагодити новом времену. Тако, рецимо, Бек изричито каже да „друштво“ и „друштвено“ *нису* „зомби категорије“: под условом да се адекватно реформулишу, они и даље могу добро да служе као темељни инструменти социологије коју, уједно, треба бранити од актуелних напада. Појам друштва се, по његовом мишљењу, не може заменити ниједним другим, јер у себи интегрише различите елементе (културу, политику, вредности, религију, развој, ризике). Као такав, још увек нам је потребан: „Ствар је у томе да друштвено треба изнова мислити“ (Beck у: Gane 2004: 154–5).

[3] Теза да су социолошки очеви-оснивачи патили од методолошког национализма и сама је изложена критици, нпр. у Chernilo (2012).

Други тип оспоравања, пак, захвата дубље: ту се тражи темељније претресање основног социолошког инструментаријума и, како то неки кажу, „социолошког несвесног“, уз напуштање многих дубоко интернализованих претпоставки, традиционалних идеја и свикнутих начина мишљења. Као репрезентативни примери тог правца пропитивања могу се узети новији ставови великог француског социолога Алена Турена (Alain Touraine), као и радови Британца Џона Јурија (John Urry).

Познат као теоретичар друштвених покрета, Турен је пре неколико година понудио „нову парадигму за разумевање данашњег света“ (Touraine 2007, француски оригинал 2005; в. и Филиповић 2008), признајући да се његова ранија вера у способност покрета да мењају стварност испоставила као преоптимистичка. У данашњем тренутку, тврди Турен, после два столећа доминације „друштвеног“ поимања човека и његовог света – којем је претходило „политичко“, а овоме, опет, „религијско“ саморазумевање – то социјално се распада. Оно је полазило од претпоставке да друштво нема друге основе ни друге сврхе до себе самог, да садржи само друштвене елементе и да су индивидуални и колективни актери дефинисани првенствено својим друштвеним положајем. Категорија друштвеног се данас суочава са, с једне стране, свеприсутним „културним“ дискурсом идентитета и колективног делања, а с друге, са посве несоцијалним силама разобрученог капитализма, голог интереса и насиља. Истовремено, и противречно претходноме – јер наслеђе модерности је противречно у себи – персонални субјект добија значај као никада раније и одваја се од свих детерминација. Стога су најречитије фигуре данашњице следеће: декомпозиција друштва, јачање сила изнад друштва (рат, тржиште, насиље), јачање културних захтева (неокомунитаризам) и индивидуализам – универзална права индивидуалног субјекта, неограничено самостварање индивидуе, индивидуализам као морално исходиште (Touraine 2007: 16). Категорије на којима се темељило друштвено схватање људског света – класа, подела рада, синдикати, интересно делање – сада губе своју објашњавалачку, а и мобилизацијску снагу. Зато социологији такође предстоји промена: „социологија система мора да уступи место социологији актера и субјеката“ (2007: 52). Више није могуће говорити о институцијама, поимати образовање као социјализацију, или дефинисати актера преко његовог места у мрежи друштвених улога. Што пре социологија то схвати, избећи ће опасност да изгуби на значају или потпуно нестане (2007: 81, 89).

У сличном духу, Џон Јури (Urry 2000) тврди да се суштина основног предмета социологије мења, из „друштвеног у смислу друштва“ у „друштвено у смислу мобилности“. У складу с тиме и дисциплина треба да премести фокус, са држава-нација и друштвених структура на мреже, мобилност и хоризонталне токове (људи, предмета, слика, информација, отпадака / Urry 2000: 1/). Уместо као регион или простор, друштвено треба схватити као мрежу или флуид. Развој многоструких глобалних мрежа и токова поткопава ендогене друштвене структуре, које се у социолошком дискурсу традиционално сматрају кадрима за саморепродукцију, што је сада обесмишљено. Ако је стари појам друштва

некада и имао вредност, он убудуће неће бити нарочито релевантан као организациони концепт социолошке анализе. Социологија, међутим, игнорише ову огромну промену и следствену потребу да се она сама теоријски и методолошки реоријентише да не би испала из игре. Стога Јури, као својеврсни манифест, излаже „нова правила социолошког метода“, која социологији треба да помогну да прати историјски тренутак.

Други тип деконструкције „друштва“, дакле, не само да одбацује појам (засебног, националног) „друштва“ већ под сумњу ставља и знатно шири и лабавији појам „друштвеног“. Па ипак, ни овде се не заговара напуштање социологије као науке, већ се промовише неопходност опстанка социологије у измењеном, али и даље препознатљивом лику.

Трећи тип је најрадикалнији: његово „друштвено“ и његова „социологија“ су у тој мери другачије схваћени да се може говорити о нестанку социологије какву је знамо. Овде говоримо пре свега о „теорији актера-мреже“ чији је главни носилац француски социолог Бруно Латур (Latour 2006, Латур и Гејн 2010, в. и Спасић 2007) и која већ двадесетак година доста дрско баца рукавицу изазова у лице етаблираној социологији. Док је у прве две врсте деконструкције појма друштва мотивација за позив на озбиљну теоријску иновацију била превасходно емпиријска, односно, проналажена је у променама у (позномодерној или постмодерној) друштвеној стварности, у овом трећем случају теоријски и епистемолошки мотиви постају бар исто толико важни. Другим речима: овде се тврди не само да данас више не важи оно што је важило у доба класика, зато што се предмет социолошког проучавања изменио, него и да је од самог почетка социолошки начин истраживања био промашен. Знаковито је у том смислу Латурово величање Габријела Тарда (Gabriel Tarde) као, по његовом мишљењу, неправедно заборављеног суоснивача социологије, који је у запећак бачен Диркемовом победом у њиховом окршају – победом чије разлоге Латур налази пре у Диркемовом чвршћем институционалном положају и политичкој подршци коју је уживао него у врлинама самог његовог приступа.

Полазиште теорије актера-мреже (*actor-network theory, ANT* или *théorie de l'acteur-réseau*) јесте разградња најфундаменталније дистинкције друштвених наука – оне између људског (друштвеног, културног) и не-људског (природног и технолошког). У Латуровој вероватно најпознатијој књизи *Никада нисмо били модерни* (Латур 2010), тврди се да је граница међу њима вештачка и идеолошки заинтересована, а да званично раздвајање кроз читаву историју модерности прати, на незваничном и непризнатом нивоу, непрекидна производња „хибрида“ између двеју страна. Уместо о људским актерима, теорија, следствено томе, говори о *актантима,* што је термин преузет из семиологије. Актант може бити било шта – човек, група, машина, животиња, климатска појава, технолошки изум, компјутерски програм – уколико има дејственост и модификује дату ситуацију, односно производи последице у стварности. И не само то: везе између актаната не треба схватити као стабилне, структурне односе него као *асоцијације* или *превођење* (отуд алтернативни називи овог теоријског правца – социологија асоцијација или социологија превођења). Превођењем се гради *мрежа,* у којој и кроз коју

се све догађа; оно што остаје изван, постаје ирелевантно јер не може да оствари никакав ефекат, ма колико наизглед моћно било. Мрежа се састоји од кретања и протицања и што су њени токови богатији, вишеструкији, то је снажнија. У складу с тиме, обесмишљено је и разликовање друштвених појава по величини, односно микро- и макронивоа. Појединци и интеракције, на једној страни, и установе и држава, на другој, нису априорно квалитативно различити већ разлика међу њима проистиче из борби: већи је онај ко је успешнији у повезивању и који у јачем степену управља мрежама у које је укључен. Тако нестаје и тродимензионалност друштвене структуре како је социологија традиционално види: нема више организација и система, хијерархија и пирамида. „Друштвени свет је раван!“, објављује Латур (Latour 2006 : 246–251). Традиционални социолошки поглед, који Латур назива „Друштвено бр. 1“, види друштво као посебан домен или појаву, по својој природи различиту од других појава, смештену у неко окружење од којег је можемо аналитички одвојити. Тај погрешан начин мишљења мора се, међутим, заменити „Друштвеним бр. 2“, које не означава неку одређену ствар „већ један *тип везе* између ствари које саме нису друштвене“ (2006: 13). Било која врста споне (биолошка, физиолошка, атомска, правна...) може постати „друштвена“ уколико започне процес раздвајања и поновног повезивања, рекомбиновања и престројавања у нове, непредвиђене низове асоцијација.

Овде смо се, без сумње, у тој мери удаљили од социологије како је огромна већина њених посленика схвата да тешко да има икаквог смисла и даље користити исти назив.

Дебата око јавног ангажмана социолога

Однос социологије, као специјализоване професионалне активности, према друштву у којем се остварује представља једну од њених „вечитих тема“ – и зато што је социологија сама склона самопреиспитивању, али и зато што је на преиспитивање нагони друштвено окружење, не увек из благонаклоних мотива. Да ли социологија треба да се строго држи своје независности и својих професионалних узуса, што даље од интересне и идеолошке вреве „обичног“ света изван академске куле од слоноваче; или је пак њена дужност да се укључи и понуди своје јединствено специјалистичко знање, не би ли се у дотичном друштву живело боље, смањила неправда и створило више простора за људску срећу? Социологија је настала као ангажована, друштвено корисна наука, али тесна веза са доносиоцима одлука и креаторима политике није увек била добродошла, нити је доносила само пожељне плодове. Отуд је у повести дисциплине долазило до неке врсте таласавог кретања, од активном учешћу у јавном животу у неком периоду или некој националној социологији, до повлачења и инсистирања на хладној професионализацији, у неким другим тренуцима или местима. На крају крајева, ову дилему ипак сваки социолог решава сам за себе, успостављајући сопствене стандарде и склапајући, било експлицитно или имплицитно, свој одговор на питање шта је смисао онога што ради.

Речену дилему је недавно оживео амерички социолог Мајкл Буравој (Michael Burawoy) тиме што ју је одабрао за тему говора који новоизабрани председници Америчке социолошке асоцијације традиционално држе. Његово обраћање из 2004. године под насловом „За јавну социологију“ (Burawoy 2005) изазвало је огромну пажњу, покренуло низ дискусија, послужило као повод неколиким зборницима и тематским бројевима часописа,[4] неопозиво уврстило појам „јавне социологије“ у социолошки речник и навело стотине социолога широм света да себи изнова поставе горепоменуто питање о смислу своје делатности.

„Јавна“ је, према Буравојевом разумевању, она социологија која се обраћа различитим публикама, или јавностима (енглески термин *public* носи у себи оба значења); она излази изван зидина универзитета и успоставља јавни дијалог о стварима од општег значаја и фундаменталним друштвеним вредностима. Она треба да заузме своје равноправно место поред остала три типа социолошког рада које разликује Буравојева класификација. Ова се добија укрштањем две димензије: поделе социолошког знања на инструментално и рефлексивно (у зависности од тога да ли се само траже средства за постављене циљеве или се започиње дијалог о тим циљевима) и врсте публике којој се обраћамо (академска или ванакадемска). Другим речима, то су фундаментална питања *за кога* и *зашто се ми бавимо социологијом?* Као резултат, добијају се четири врсте социологије. *Професионална* социологија производи акумулиране корпусе знања, проверене методе, усмеравајућа питања и опште појмовне оквире. Састоји се од већег броја испреплетених истраживачких програма, сваки са својим премисама, примерима, основним питањима, концептуалним апаратима и теоријама. Она је предуслов постојања осталих врста социологије, зато што обезбеђује легитимитет и стручно знање који су њихова основа. Друга, *критичка* социологија испитује саме темеље – експлицитне и имплицитне, нормативне и дескриптивне – професионалне социологије, као нека врста њене „савести“. Трећа, *примењена* (*policy*) социологија ради за неког клијента, опслужујући циљ који је клијент одредио, у настојању да реши неки унапред задати проблем. Иако су ове четири врсте социологије комплементарне и подједнако потребне, оне се разликују по својим кључним обележјима: формама знања, начину поимања истине, типу легитимитета и одговорности, односу према политици и карактеристичним патологијама (Burawoy 2005: 9–11).[5]

[4] На пример, *British Journal of Sociology* доноси тематске блокове (Буравојев текст и критичке реакције) у бројевима 2 и 3 свеске 56 (2005); билтен Америчке социолошке асоцијације, *American Sociologist,* има дискусију у vol. 36 (3–4), 2005; слични специјални одељци објављени су и у часописима *Critical Sociology* 31 (3), 2005 и *Social Forces* 82 (4), 2004. ACA је спонзорисала зборник текстова под насловом *Public Sociology* (Clawson et al. eds. 2007), да би се 2009. појавио и *Handbook of Public Sociology* (Jeffries ed. 2009).

[5] Буравој истовремено подсећа да данашња апсолутна доминација професионалне социологије у САД, иако се узима здраво за готово, није одувек ту, будући да је америчка социологија започела као превасходно *јавна*, нити је универзална, будући да је у многим другим земљама јавна социологија знатно утицајнија, понекад и синоним за социологију саму. Било би веома

Јавна социологија, дакле, улази у дијалог са публикама/јавностима, које су и саме укључене у узајамни дијалог. Као пример се могу навести славне књиге америчких социолога, као што су Мирдалова (Myrdal) *Америчка дилема* или Рисманова (Riesman) *Усамљена гомила,* које су читане у милионским тиражима далеко изван академских кругова, постајући окидач за широке јавне дискусије о природи америчког друштва, његових вредности, правца развоја, раскорака између идеала и стварности и других проблема. На сличан начин делују социолози који пишу колумне и чланке о темама од општег значаја за новине националног домета. Све ово спада у *традиционалну* подврсту јавне социологије, где је јавност којој се социолог обраћа масовна, пасивна и конвенционална. Буравој се, међутим, посебно залаже за *органски* тип јавне социологије – алузија на Грамшијеве (Gramsci) „органске интелектуалце“ је очигледна – у којој социолог ради у тесној вези с видљивом, изнутра чврсто интегрисаном, активном, локалном и често политички снажно опредељеном јавношћу. У том случају долази до истинског дијалога, до процеса узајамног учења. Буравој тражи признање и за ову врсту рада, која често остаје приватна и невидљива, а и не сматра се пуноправним делом професионалне каријере социолога. „Пројект таквих јавних социологија јесте да невидљиво учини видљивим, да приватно учини јавним, да оправоснажи те органске спреге као део нашег социолошког живота“ (Burawoy 2005: 7–8). Напокон, студенти такође представљају публику/јавност, и то ону прву и најчешћу, тако да би наставном раду, том релативно презреном елементу социолошког рада, требало прићи с много више пажње и промишљености, помажући студентима да повежу своја лична искуства с оним што уче из социологије и да их сагледају у новом светлу.

Иако Буравој своју јавну социологију замишља као политички неутралну – у принципу, она може „радити“ у корист било ког политичког програма, не само оног на левици – он јој ипак даје снажан нормативни нагласак, везујући је за цивилно друштво и намењујући јој крупне задатке: „Ако је становиште економије тржиште и његово ширење, а становиште политикологије држава и гаранција политичке стабилности, онда је становиште социологије цивилно друштво и одбрана друштвеног.[6] У временима тираније тржишта и деспотије државе, социологија – а нарочито њено јавно лице – брани интересе човечанства“ (Burawoy 2005: 24).

За Буравојевим текстом уследила је, као што је речено, експлозија коментара и реакција. То није ни чудо, јер Буравојев предлог, премда звучи скромно и помирљиво, заправо је позив на револуцију: озбиљно схваћен и дословно примењен, он би изискивао корениту реконституцију односа социологије према установи универзитета и другим дисциплинама, начина на који се образују

интересантно сагледати досадашњи историјат социологије у Југославији и Србији кроз ову призму – да ли имамо сва четири типа социолошке делатности, када је који настао, када је који доминирао, какве су се борбе око тога водиле и тако даље.

[6] Можемо, узгред, приметити да овде нема ни помена од било какве деконструкције појма „друштвеног“ – напротив.

докторанти, критеријума вредновања социолошког рада, образаца каријере, места политике у социолошкој пракси и тако даље (Zussman and Misra 2007: 7). Може се идентификовати неколико типова критичких аргумената. Овде ће бити остављени по страни коментари Буравојеве типологије социолошких пракси који се, иако важни и интересантни у другим погледима, не односе директно на нашу главну тему, наиме, друштвени ангажман социолога.

Критичари тезе о јавној социологији страхују, најпре, од политизације: губитка тешко стечене независности од политичке моћи и власти, сувише јаког утицаја политичких интереса и идеолошких искривљавања на социолошки предмет и приступ, а на резултате још и више. Они одбацују једну дубљу тезу, која лежи у подлози Буравојевог предлога, а то је да је социологија вредна једино ако тежи таквом знању које неће бити само себи сврха већ ће бити корисно друштвеним покретима, одговараће на њихова питања и решавати њихове проблеме, помагати им да буду ефикаснији. Ови критичари, наиме, указују на то да је „знање ради знања“ једна историјски формирана *хумана* вредност, па дакле и својеврсни „интерес човечанства“, које није увек било у позицији да сме слободно, без страха и ограничења, трагати за одговорима на научна питања. Данас, кад постоје институционалне гаранције – универзитет пре свих – да се нечим можемо бавити само зато што је то интелектуално изазовно, није добро правити корак назад ка знању чији је смисао у томе да буде некоме корисно. Истовремено, истичу критичари, савремени тренутак управо тражи од друштвенонаучних пројеката да буду „исплативи“ и „употребљиви“. Тако Буравој и нехотице стаје на страну моћних доносилаца одлука углавном несклоних социологији, уместо да, заједно с осталим колегама, брани све несигурнији положај универзитета као установе чија је мисија да производи знање ради знања. Јер, једино тако, једино потпуно слободним истраживањима, без усмеравања ма каквом практичном сврхом, може се створити истинска вредност за будућност, нешто стварно ново и важно. Захваљујући природи научног рада, никад не можемо знати када и где ће се тако нешто појавити, већ се томе само можемо надати.

Један сличан аргумент износе критичари који се, иначе, слажу да је за социологију важно да буде критична у односу на моћ, да мора бити у стању да власти каже непријатне истине у лице. Али, јасно је да треба најпре доћи до те „истине“ – колико је год могуће поузданог знања о друштву – да би се моћницима уопште имало шта рећи. То ће, опет, бити једино ако социологија очува своју независност и због тога треба чувати академску „кулу од слоноваче“. Надаље, проблематичним се види последица замисли јавне социологије по начин и мерила вредновања научних резултата. Сада је рецензија (*peer review*) стандардни поступак, где рад једног социолога процењују његове колеге, путем анонимног рецензирања књига, чланака и резултата истраживачких пројеката, као и путем јавног полемисања и дебатовања на научним скуповима. У замисли јавне социологије, међутим, та инстанца потврде била би иста она јавност (друштвена група, покрет, организација) којој се јавни социолог, својим радом, обраћа и за коју ради; та група би требало да се сложи с резултатима да би они

били прихваћени као валидни, што се коси са самим темељима модерне науке, која тежи интерсубјективно прихватљивом, рационално утемељеном и стабилном знању.

Док су наведене замерке више ишле у правцу унутрашњег валидирања јавне социологије, друга врста проблема открива се у њеном односу према друштву. На пример, истиче се да би сувише чврсто везивање појединих социолога за различите јавности, које су у самом друштву често огорчени међусобни непријатељи, допринело унутрашњем цепању дисциплине, којој је јединство сада насушно потребно. Надаље, проблематичним се види наводна политичка неутралност јавне социологије: да ли социолог заиста може имати једнако право да својим сазнањима помаже некој неонацистичкој групи, као и организацији за самопомоћ у сиромашном црначком кварту? Тешко, кажу критичари; или Буравој, тај осведочено „леви“ социолог, непоштено представља сопствени став, или, ако је доиста свака јавна социологија једнако легитимна, онда социолози сасвим одустају од сваке моралне одговорности, што никако не може бити добро.

Коментатори који у начелу подржавају Буравојев предлог такође изражавају одређене резерве. На пример, уколико се јавна социологија сувише оштро раздвоји од осталих „врста“ и ако се инсистира на њеном посебном именовању и засебном развоју, то може довести до нежељених последица. Могу се ојачати постојеће хијерархије, са професионалном социологијом неоспорно на врху, а јавном негде при дну. Она би нехотице могла бити додатно неутрализована и маргинализована, смештена у посебну преграду, препуштена „мање вредним“ социолозима (женама, припадницима мањина, предавачима на мање угледним америчким универзитетима, предавачима изван САД итд). Осим тога, пошто су унутарсоциолошке поделе неминовно повезане са конкуренцијом око моћи, позиција и новца, није реално очекивати да остала три типа социологије добровољно направе места за јавну социологију. Неки симпатизери би, напокон, да радикализују захтев: полазећи од тога да је морално и политички неоправдано изједначавати рад за различите јавности независно од њихових циљева и идеологија, уместо да се заложимо за једну уопштену „јавну социологију“ треба да радимо изричито у корист депривилегованих, потлачених група у друштву.

Дебата око појма „критике“

Експлицитно уграђивање критичког става у социолошки рад традиционално је више европска ствар, део европског друштвенотеоријског наслеђа. То не значи да друге средине нису у стању да изнедре критичку социологију – дапаче, тзв. „радикална социологија“ била је у САД нека врста моде током седамдесетих година. Али ипак, у Европи, нарочито у Немачкој и Француској, критика је „код куће“. Такође традиционално, критичност се везује за марксистичку инспирацију, макар само због тога што је критичка теорија, препознатљива, можда чак и водећа мисаона струја у оквиру (интердисциплинарно схваћене)

друштвене теорије поникла на марксистичким основама, у Франкфурту и, потом, у америчком изгнанству Хоркхајмера (Horkheimer), Адорна (Adorno) и осталих. После раздобља свог највећег утицаја шездесетих година, повезаног и са познатим културним и политичким мобилизацијама студентског и других друштвених покрета тога времена, критичка теорија се у доброј мери повукла. То поготово важи ако посматрамо социолошку дисциплину, на коју критичка теорија јесте значајно утицала, али никада у њој није постала преовлађујуће опредељење.

Можда најважнији унутрашњи разлог релативног узмицања критичке теорије било је то што је, с временом, постало све мање одбрањиво изрицати оштре критичке судове – о друштвеној стварности, као и о другим теоријама – а да се сопствено нормативно стајалиште при том не пропитује и о његовој легитимности не брине. Једна од последица те нелагоде била је појава Хабермасове (Habermas) теорије комуникативног делања, у тзв. „другој генерацији" критичке теорије, док је актуелни представник таквог пажљивог и саморефлексивног критичког импулса Аксел Хонет (Axel Honneth), предводник „треће генерације", са својом теоријом признања. Овај правац интелектуалног рада, међутим, највећим делом излази из оквира социологије као друштвене науке везане за емпиријска истраживања (мада у њој, свакако, има своје одјеке), те у овом приказу неће бити ближе разматран.

Данас најпознатије оличење критичког става у социологији у строжем смислу речи јесте теоријско-истраживачка оријентација француског аутора Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu) и његових следбеника, која се у француским оквирима најчешће и назива управо – *критичка социологија*. Још од својих истраживачких почетака, најпре у Алжиру у време антиколонијалног рата (нпр. Bourdieu et Sayad 1964), потом у студијама француског образовног система (нпр. Бурдије 2012) и кроз целокупан свој потоњи социолошки рад, Бурдије непоколебљиво стоји на становишту да социологија може бити истинска социологија, дакле одговорити унутрашњој логици свог научног постава, само тако што ће бити *критичка* (нпр. Bourdieu 1980, Bourdieu анд Wacquant 1992; в. и Митровић 2006, Голубовић 2006). Ово пре свега значи разобличавање доминације, неједнакости, насиља, друштвено изазване патње – а нарочито у областима где се такве појаве не виде на први поглед (као што су образовање, уметност, културне праксе и укуси, наука) зато што су закривене легитимацијским веловима изатканим од харизматске идеологије, веровања у природни дар, непрепознавања механизама репродукције, или поверења у меритократско деловање државе. Суштински је важан ефекат „симболичког насиља" – када оправданост постојећег система расподеле (материјалних и симболичких) привилегија прихватају и његове жртве. Изношењем на видело снажних друштвених детерминизама – ограничавајућег и усмеравајућег дејства које постојеће структуре моћи и расподеле капитала врше на праксе актера – функционисање тих механизама се може омести, а простор еманципације проширити. Тај пут је парадоксалан, са својим хегеловским призвуком (будући да је управо Хегел говорио да је „слобода спозната нужност"), али је, према Бурдијеу, једини мо-

гући.

У првим деценијама своје каријере Бурдије се клонио непосредног мешања у политичке полемике, сматрајући да је његов задатак да својим научним радом идентификује структуре доминације и те налазе предочава јавности, јер је таква социологија сама собом политички чин. Од средине 1990их година, међутим, Бурдије се непосредније политички активира, на страни протеста против разградње социјалне државе у Француској и у алтерглобалистичком покрету против „неолиберале инвазије“, чијем раскринкавању посвећује неколико својих популарније писаних радова (нпр. Бурдије 1999). Упркос том привидном заокрету у личном односу према друштвено-политичкој стварности, на делу је заправо дубински континуитет Бурдијеовог критичког ангажмана (Schinkel 2003).

Готово једнако колико је популарно, Бурдијеово становиште је и оспоравано. Најозбиљније критичке замерке које су му упућене такође потичу из француске средине.[7] На превасходно идеолошки мотивисане критике не морамо се овде освртати; много су плодније оне које указују на, по мишљењу оцењивача, теоријски и сазнајно штетне последице бурдијеовске критичке оријентације. Неколико је таквих тачака које се најчешће идентификују, и ка којима конвергира низ иначе тако различитих читалаца као што су, међу Французима, Бруно Латур, Ален Турен, Рејмон Будон (нпр. Boudon 2007), Ален Каје (нпр. Caillé 1989) и, изван Француске, Џефри Александер (Alexander 1995) – да поменемо само мали број оних који су се Бурдијеом детаљније критички бавили.[8]

Једно запажање јесте да критичка социологија допушта да њоме овлада њен политички програм: посвећена еманципацији, она унапред постулира шта ће истраживати, и на који начин. Тражећи свуда доминацију, она доминацију и налази. Ову аналитичку јаловост унапред заузетог става, због чега се лако може десити да се пропусти откривање нечега новог, као проблем истиче, на пример, Латурова АНТ, која, као што знамо, препоручује што неутралније и што мање интервенишуће „праћење“ постојећих „асоцијација“.[9] Друго, инсистирање на разоткривању структурних склопова који репродукују доминацију има за последицу и снажан детерминизам, који увелико ограничава маневарски простор актерима, што је проблем и за Латура, и за Будона, и за Турена. Тешкоћа је утолико већа што је реч о социологији која себе види као еманципаторску, а у ствари, оцењује се, није припремљена ни расположена да сагледа оне могућ-

[7] Добар преглед супротстављености „критичке“ и „прагматичке“ струје у француској социологији може се наћи у Bénatouïl (1999).

[8] Овде се разматрају само критике *критичке оријентације* код Бурдијеа, не свих аспеката његовог опуса.

[9] Латур овако критикује „критичку социологију“ (тј. Бурдијеа): „Кад се нађе пред новим ситуацијама и објектима, она једноставно понавља да су они сачињени од истог малог броја већ идентификованих сила: моћ, доминација, експлоатација, легитимација, фетишизација, реификација, објективација. Право ... религија, економија, политика, спорт, морал, уметност – све је сачињено од истог материјала. ... Проблем са критичком социологијом је у томе што она не може не бити у праву“ (Latour 2006: 360).

ности отпора и борбе потлачених група које у реалности постоје. Треће, исто то разоткривање структурних механизама имплицира да социолог заузима привилеговано сазнајно стајалиште и монополише „истину“ о друштвеном свету. Сами актери, будући по дефиницији урођени у илузију коју постојећи поредак ствара ради сопствене легитимације, нису у позицији да ваљано сагледају оно што им се догађа. Тако се обнавља једна помало позитивистичка ароганција „свезнајућег посматрача“ која је, по мишљењу критичара, и научно, и морално, и политички упитна. И најзад – мада се, наравно, укупна листа примедаба упућених Бурдијеу овде не окончава – инсистирање на доминацији има за последицу пренаглашавање утилитарног момента у делатним оријентацијама људи, уз пренебрегавање неинструменталних, нормативних елемената, било у форми моралних диспозиција, било у форми културних кодова, што смета Александеру и Кајеу.

Ипак, проблеме које повлачи операционализација критике у бурдијеовској социологији најдоследније и најсистематичније промишља Лик Болтански, чија је „прагматичка социологија“, или „социологија критичке способности“, и настала као реакција којом је Болтански, некадашњи Бурдијеов сарадник, настојао да се од овога удаљи и изнађе решење за уочене недостатке. Болтански је за савремени статус појма критике посебно важан не само зато што су његови аргументи против критичке социологије бурдијеовског типа најпажљивије формулисани, а његов третман Бурдијеа најпоштенији, него и зато што и сам Болтански гради једну врсту *критичке* социологије. Док је за већину малопре помињаних аутора критичка интенција релативно небитна (Будон, Турен), или се фактички губи (Латур), за Болтанског је питање критике централно – почев од прве књиге која га је прославила, *О оправдању* (Boltanski et Thévenot 1991; в. и Boltanski and Thévenot 1999), па до недавно објављене *О критици* (Boltanski 2011), у којој покушава да „сведе рачун“ о односу свог и Бурдијеовог становишта, тј. двеју визија критике. Болтанском је стало да се прецизно одреди управо према Бурдијеу делом из личних, биографских разлога, али и зато што његово дело сматра најамбициознијим и најуспешнијим покушајем да се у социологији обједини ригорозно емпиријско истраживање друштва и критички став.

И код Болтанског налазимо слично резоновање као у напред разматраним критикама. Он издваја као најважније две врсте проблема које настају услед Бурдијеовог континуираног истицања доминације у први план. Једна је више теоријске нарави и тиче се превелике објашњавалачке тежине која се додељује (структурно условљеним) диспозицијама актера и трајним структурама, а на штету контингенције садржане у ситуацијама у које актери улазе (и у којима једино и можемо посматрати њихову праксу). Друга врста проблема је више епистемолошке природе и састоји се у ономе што је у претходном одељку идентификовано као позиција „свезнајућег посматрача“. При том, Болтанског не брину толико позитивизам и ароганција који су ту имплицирани колико потцењивање когнитивних и рефлексивних способности самих актера, обичних људи, које (способности) он сматра пресудно важним ресурсом за изградњу

слојевите критичке самосвести друштва. У тој самосвести критички социолог може, и треба, да учествује, али никако не може бити њен једини репрезент.

Истовремено, Болтански указује на парадокс да је Бурдије, како би утемељио претензију социолога на истинит увид, принуђен да саму науку издвоји од свеопштег деловања доминације и прогласи специјалним, резервисаним доменом који је у стању да умакне идеологији. У вези с тиме је и Бурдијеово недовољно уважавање свакодневне циркулације социолошког знања у „свету живота“ обичних људи, који неретко присвајају та знања и користе их у сврху самоеманципације. Болтански, стога, жели да смањи пренаглашени јаз између професионално-социолошког и лаичког знања, да врати достојанство једне особене „критичке способности“ актерима и да испита комплексно посредовање између једне и друге врсте критике – оне лаичке (обичне, практичне) и оне теоријске (научне, метакритике). Напокон, тиме што види искључиво вертикалне односе хијерархије и принуде, игноришући оне хоризонталне и повезујуће, теорија доминације пасивизује актере, а себи онемогућава да процењује различите ступњеве интензитета доминације. И једно и друго је озбиљан проблем за једну реалистичку и истински рефлексивну критичку социологију, сматра Болтански.

Дебата око описа, разумевања и објашњења

Још је Макс Вебер покушао да помири разумевање и објашњење, трагајући за средњим путем у „борби око метода“ његовог времена, тако што их је посматрао као два неопходна момента социолошког сазнајног поступка. Ипак, глобална подела на квалитативну и квантитативну оријентацију у социологији опстаје до дана данашњег. Могло би се, штавише, говорити о два базична „методолошка пакета“, који у себи сажимају читав низ дихотомија – позитивизам vs. нарација, анализа vs. интерпретација и тако даље (Abbott 2001: 28). Међутим, упркос тој темељној подељености, тешко је наћи социолога, за који год табор да је опредељен, који би оној другој опцији отворено оспорио сваку оправданост. И у данашњој социологији, дакле, веберовска средња позиција је, бар на речима, најчешћи и најбезбеднији избор.

С друге стране, „објашњење“, осим што се контрастира с „разумевањем“, може се схватити и као супротстављено „опису“. Већина уџбеничких увода, доиста, дефинише социологију као науку која тежи „не само“ опису већ и објашњењу; у том случају се објашњење, имплицитно а понекад и изричито, види као сазнајна операција вишег реда, супериорна („пуком“) опису. Те две дихотомије – објашњење/разумевање (тумачење) и објашњење/опис – деценијама већ функционишу као кардиналне осе које организују социолошки универзум.

У новије време појављују се, међутим, смелија оспоравања и/или заговарања мало јачих ставова у оквиру овог епистемолошко-методолошког комплекса. Овде ћемо издвојити три примера: заступање *тумачења* у културној социологији Џефрија Александера (Jeffrey Alexander), *објашњења* путем „ме-

ханизама“ у аналитичкој социологији и *описа* (науштрб објашњења) код неколицине савремених социолога различитих афилијација.

Разумевање. Такозвани „строги програм у културној теорији“[10] који Џефри Александер и његови сарадници развијају почев од раних деведесетих година, најпре на Универзитету Калифорније у Лос Анђелесу, а потом у Центру за културну социологију при Универзитету Јејл, експлицитно је културалистичка замисао социологије. Њен камен-темељац је идеја да културу треба третирати као „јаку“, независну, а не као зависну варијаблу. Другим речима, култура се не сме сводити на нешто што она није (стратификацију, тржиште, моћ, статус, индивидуалну психологију итд) како, по Александеровом мишљењу, поступа сва досадашња социологија *културе,* насупрот којој он изграђује своју *културну* социологију. Срж културе, и истовремено интегрална димензија свих друштвених процеса, јесте *стварање значења*, те свака адекватна анализа мора полазити одатле.

У програмском тексту који датира још с краја деведесетих (коначна верзија објављена је као: Alexander and Smith 2003) настоји се управо на разграничавању од тих најближих, конкурентских приступа који културу третирају на, оцењује се, редуктиван начин. С тим циљем на уму се и дефинишу три основна постулата строгог програма. Први је „релативна“ (или „аналитичка“) аутономија културе: иако је у емпиријској датости културни супстрат увек преплетен са другим димензијама друштвеног, морамо га аналитички издвојити како бисмо, у првом кораку, идентификовали културне структуре, симболе, кодове и наративе, а тек потом их повезали са ванкултурним друштвеним чињеницама, попут друштвене структуре, економије или демографије. Други постулат јесте тежња да се „друштвени текстови“, односно мреже значења, херменеутички реконструишу методом „густог описа“ (*thick description*) који је формулисао творац интерпретативне антропологије Клифорд Герц (Clifford Geertz; в. Герц 1998). Треће начело захтева да се процеси стварања значења повежу с конкретним индивидуалним и институционалним актерима, путем детаљног емпиријског истраживања начина на који култура интервенише у друштвена збивања.

У овом приступу се, дакле, значењу додељује главна улога, разумевање значења је кључни сазнајни поступак, али се захтева и више од тога, једна обухватнија смисаона реконструкција „прича“ и „кодова“ који структуришу симболички (културни) свет посматраног друштва. Утолико је социолошко сазнање у неким погледима ближе уметничкој но природнонаучној спознаји, мада и даље подлеже захтевима рационалности и ригорозности (Reed and Alexander 2009: 30-31). У потрази за теоријским инструментима примереним овако одређеним циљевима, Александер и сарадници се не устежу да посегну за традиционалним хуманистичким дисциплинама, посвећеним проучавању језика и уметнос-

[10] Назив „строги програм“ преузима се из конструктивистичке социологије науке. Више о томе, као и додатне појединости о историјату и садашњем стању културне социологије коју промовише Александерова група, може се наћи у: Спасић 2011.

ти. Управо ту развијени појмови и методи – герцовски „густ опис“ један је од њих – треба да постану главни истраживачки ослонац и социологији и наукама о човеку у једном општијем смислу.[11]

Док је у формативној фази, као што је напред показано, присталицама „строгог програма“ било важније да се дистанцирају од оних који су им најсличнији, последњих година они се експлицитније конфронтирају са супротним теоријским опредељењима, нарочито са у међувремену ојачалим методолошким индивидуализмом, заснованим на рационалном делању и механизмима агрегације. Зато се на један отворенији начин враћају Дилтају (Wilhelm Dilthey) и његовој поставци да је духовни живот стожер не само индивидуалних већ и колективних акција и субјективности. При том, уместо на некад уобичајени индивидуално-психологистички начин, ову Дилтајеву тезу они сагледавају у структуралном и текстуалном кључу, који је омогућен „језичком обртом“ у двадесетовековној филозофији (захваљујући мислиоцима као што су Хајдегер /Heidegger/, Витгенштајн /Wittgenstein/ и Сосир /Saussure/). Када се бавимо човеком, каже Александер следећи Дилтаја, интерпретација мора да добије централно место: посматрати само спољашњу љуштуру људских поступака, значи промашити и предмет и метод нашег интелектуалног подухвата. А када своје дисциплине поставимо на такве основе, очигледно морамо одустати од замисли предиктивне науке која формулише законе, али наш циљ ипак остаје уопштавајућа наука која успоставља моделе (Alexander 2008: 158). Током научног развоја после Дилтаја, отворио се дубок, а непотребан јаз између хуманистике и друштвених наука. Герц, као један међу реткима, покушава да га премости конципирајући свој херменеутички метод као поступак којим се оно појединачно, локално, партикуларно, онај конкретни емпиријски део друштвене стварности који посматрамо, непрестано у једном кружном кретању доводи у везу са глобалном (значењском, али и друштвено-контекстуалном) целином, која јој даје смисао. Преведено на другачији језик, а ради поређења са приступом аналитичке социологије који ће ускоро бити приказан: овде сасвим јасно *није* посреди конструкција макронивоа (колективних исхода) путем агрегирања међусобно независних јединица микроделања већ се ниво колективитета добија успостављањем директне, и то увек интерпретативне, везе између дате емпиријске појаве и (културне) структуре.

У оваквој замисли друштвене науке, опис, тумачење и објашњење се мање-више стапају. Суштина „густог описа“ је контекстуално тумачење.[12] Зато Герцова етнографска запажања уопште нису описи, мада тако изгледају: она

[11] Индикативно је да припадници ове струје препоручују да се, у склопу ове интердисциплинарне конвергенције, говори о *human sciences,* наукама о човеку, пре него о *social sciences,* друштвеним наукама (в.нпр. Reed and Alexander 2008). Ово је, како ћемо видети, потпуно супротно позицији аналитичке социологије и сродних праваца, где се веза између социологије и хуманистике изричито одбацује.

[12] „Опис је густ ... када је аналитички заснован и културно контекстуализован. Он је ’густ’ зато што су дубинска значења ’увек већ’ на делу *пре* било ког посматрања или истраживања. ... Делови се увек ... сагледавају наспрам претходно постојећих целина“ (Alexander 2008: 160).

су „значењске конструкције“ (Alexander 2008: 160). Уместо идентификације механизама и једноставно схваћених узрока, циљ је открити мотиве које актери изражавају, али и културне структуре, „концептуалне светове“ у оквиру којих се ти мотиви артикулишу. То не значи да се објашњење одбацује (Герц управо говори о „интерпретативном објашњењу“). Како не можемо да уђемо „у главу“ других људи, интерпретација нам је доступна само у форми реконструкције културних структура, односно друштвених текстова. Да закључимо: према овом приступу, описи су (добри само ако су) интерпретације, а ове (опет ако су добре) истовремено јесу објашњење. Између то троје нема чврсте преграде и они се међусобно не искључују. Ајзак Рид (Reed 2008) тако предлаже поступак „максималне интерпретације“ који би, по њему, био заправо једнак социолошком објашњењу.

Треба нотирати још једну велику разлику према експланаторној парадигми. Овде се, наиме, заступа теза о „двострукој херменеутици“ и перформативности саме друштвенонаучне активности. За разлику од природослова, социолог не може само да саопштава нека објективна сазнања не бринући о месту, контексту и начину тог саопштавања. Уместо тога, он своје налазе, који су увек реконструкције значења, мора да отелотвори као једнако значењске чинове који постају део његовог сопственог света. Друштвенонаучно сазнање је мање „посматрање“ а више „ читање“, и то двоструко: актери интерпретативно ишчитавају своју стварност, а ми ишчитавамо њих, уз помоћ интерпретативних склопова који су нама доступни. „Кад нам то пође за руком, имамо зачетак социолошког објашњења“ (Reed and Alexander 2009: 33). Тешко да би нешто могло бити даље од начина на који природу и задатак социологије схватају заговорници становишта које ће следеће бити приказано.

Објашњење. На другом крају континуума што се протеже између тумачења и објашњења данас стоји аналитичка социологија. Овај истраживачки програм искристалисао се почев од средине последње деценије 20. века,[13] ослањајући се на неке раније традиције, нарочито методолошки индивидуализам и теорије рационалног избора. Елементи, дакле, нису нови, али се може тврдити да њихова комбинација јесте.[14] Особеност овога програма – оно што га разликује од других приступа и уједно повезује његове, иначе по много чему различите, представнике – врти се управо око статуса (социолошког) објашњења: „Специфична одлика аналитичке социологије ... јесте то што она представља једну синтаксу објашњења, то јест, скуп услова који одређују како објашњење треба изградити и емпиријски проверавати“ (Manzo 2010: 131). Овако схваћена социологија посвећена је објашњавању друштвених чињеница, а до тога се

[13] Утемељивачки зборник радова био је Hedström and Swedberg (eds.) 1998. Следила је ауторска књига најважнијег представника (Hedström 2005), а за њоме неколико тематских блокова у часописима, сумарни прегледи (Manzo 2010) и два важна зборника који предочавају тренутну панораму ове теоријско-истраживачке струје (Hedström and Bearman /eds./, 2009; Demeulenaere / ed./ 2011).

[14] Постоји и другачије мишљење – да је у питању само претенциозност и ново име за већ одавно познате ствари (нпр. Lizardo 2012, Boudon 2012)

стиже детаљним испитивањем механизама путем којих те чињенице настају. „Механизам“, опет, разумева се као „констелација ентитета (типично, индивидуалних актера) и активности (индивидуалних делања и њихових намераваних и ненамераваних последица, као и односа између појединаца) која по правилу доводи до одређеног типа исхода“ (Mignot 2011: 824). Приступ се и назива „аналитичким“ управо зато што декомпонује, разлаже, унутрашњу структуру микромеханизама за које се претпоставља да производе посматрани друштвени ефекат. Иако их противници оптужују за микроредукционизам и депласирани рационализам типа *homo oeconomicus* -а, присталице ове струје тврде да се на микрониво концентришу само зато што се једино ту са задовољавајућом научном ригорозношћу могу идентификовати узрочни механизми, али да то не подразумева игнорисање значаја и „виших“ (друштвеноструктурних) и „нижих“ (психолошких) нивоа стварности. Другим речима, циљ је да се, полазећи од микронивоа, објасни, а потом и предвиди, макродинамика.

Ова струја припада оном лицу социологије које је окренуто ка природним наукама: најближе су јој бихевиорална економија и когнитивна социјална психологија, али не либи се позајмљивања ни од биологије или рачунарства. Њен главни ток, ипак, полаже право (и) на беспрекорно социолошки педигре, а себе виде као наследнике Веберове замисли друштвене науке. У том духу, супротстављеност „разумевања“ и „објашњења“ проглашава се неоснованом, једним неспоразумом који је данас крупна препрека напретку друштвене науке. Но, „разумевање“ се схвата доста једноставно, као приписивање мотивације делању појединца – што је савршено уклопљиво у замисао друштвених механизама – и потпуно раздваја од „интерпретације“, категорије којој у овом теоријском оквиру нема места (в. нпр. Декић 2013: 53–55).

Узгред, интересантно је приметити да и интерпретативисти и аналитичари показују знатне амбиције у погледу домашаја својих теоријских перспектива. Не чини се да би се задовољили тиме да се социологијом баве на начин на који мисле да треба, на својој малој парцели у шареном социолошком пејзажу, пуштајући друге да исто тако раде на другим парцелама. Уместо тога, и једни и други нуде *своју верзију* као једину праву основу за реконституисање *читаве* социологије, позивајући на „реоријентацију“, „нову епистемологију“, чак и „уједињење“ друштвених наука.

Враћајући се на тему овог одељка, може се закључити да *објашњење* данас представља борбени поклич методолошких индивидуалиста. Нико други у савременој социолошкој теорији са толиким уверењем и трудом не заступа апсолутни примат објашњења над свим другим могућим циљевима социолошког рада. Постоји, међутим, и обрнут став, који у новије време као да стиче све више присталица: да је објашњење прецењена и застарела сврха, чија се вредност репродукује понајвише из навике, а да је *опис* епистемолошка операција и научни продукт који треба озбиљно ревалоризовати, како из емпиријских тако и из теоријских разлога.

На пример, велики хроничар природе, прошлости и будућности социологије, Ендру Ебот, доста оштрим речима критикује неговани социолошки пре-

зир према дескриптивном, који не увиђа да опис може бити и богат, и софистициран, и садржински битан. Штавише, баш тај презир је главни разлог што социологија нестаје с видика јавности, јер није у стању да испоручи оно што је широј друштвеној средини потребно и разумљиво (Abbott 2001: 121).

Раније помињани Бруно Латур је такође велики дескриптивиста. Према теорији актера-мреже, задатак социологије је да што детаљније прати низове асоцијација, да испитује везе између актаната и оно што кроз њих протиче. Тим процесима не управљају никакве скривене силе из позадине, нема никаквог „иза" које би наука требало да разоткрије. „Објашњење" се напросто своди на „довољно детаљан опис" и нема ничег квалитативно новог што треба унети у опис да би он прерастао у објашњење (Latour 2006: 143–152).[15] Као и у случају латуровске критике „друштвеног", оправдање се проналази и у теоријским аргументима и у променама друштвене стварности. Једним делом је социологија одувек у криву, неоправдано привилегујући објашњење, и то услед других својих погрешних поставки, о којима је већ било речи (да постоји нека тајанствена „права" стварност која је доступна социологу, али не и обичном погледу). Другим пак делом сам свет се променио, у тој мери се растварајући у мреже и токове, да класичном објашњењу данас још мање има места него раније.

Још један борац за рехабилитацију дескриптивног, енглески социолог Мајк Севиџ, даје, ипак, предност емпиријским разлозима за то (Savage 2009; Savage and Burrows 2007). Он истиче да се данашњем свету, захваљујући развоју информатичке технологије, описне операције обављају у огромним размерама, пошто савремени капитализам зависи од масовног прикупљања најразличитијих података, разним каналима и у разне сврхе. Корпоративни маркетинг, трговина, индустрија осигурања, полиција, порески органи стварају гигантске базе података у којима је могуће повезати једне поступке с другим поступцима (најчешће: чинове куповине), идентификујући обрасце и правилности, али без икаквог интереса да се одговори на питање – зашто, то јест, без потребе за узрочним објашњењем. Та „нова политика дескриптивног сложаја" (*the new politics of descriptive assemlage*), како је Севиџ назива, утиче и на науку и њен статус у друштву. Социологија више не располаже монополом на вештину испитивања друштвених процеса, на чему се до сада темељио њен ауторитет и јавни значај. Она сама, међутим, ту промену не примећује и наставља да верује како је њено суштинско послање да се бави анализом, објашњењем и узрочношћу; и даље је највећа могућа увреда једном аутору рећи да је његов рад „чисто дескриптиван". Али, пита се Севиџ, не води ли такав став у самомаргинализацију, јер у исто време дигиталном сфером протичу читаве реке података, које непрекидно обрађује једна настајућа „комерцијална социологија" (Savage and Burrows 2007: 887), нимало се не осврћући на академски презир упућен таквој врсти делатности?

[15] Латур напада и саму аспирацију ка објашњењу, тврдећи да је свако размишљање у категоријама узрок-последица ауторитарно, да имплицира дивљење према моћи и тежњу ка овладавању предметом (в. Спасић 2007: 58).

Закључак

Суочавамо се, најзад, с питањима у вези с дометом и последицама ових дебата. Пре свега, да ли се у њима отварају сасвим нова питања, или је све „већ виђено“? На то би се могло одговорити да је из приказаног материјала доста очигледно да би оцена о пуком рециклирању била непримерена. Разлагање централне категорије „друштва“ без сумње је нова појава, без обзира на то да ли ћемо прихватити тезу да су социолошки класици били заточеници „методолошког национализма“ или нису. Јер, чак и да нису, сигурно нису могли бити онако свесни како смо то ми данас свих проблема садржаних у дефинисању друштва и импликација различитих разумевања односа између појмова друштва, нације и државе. Али истовремено, нека питања изгледа да у социологији заслужују епитет „вечитих“ – рецимо, опредељивање између интерпретације и објашњења, или између чисто академског и примењеног социолошког рада.

Друга битна дилема могла би бити: да ли се кроз овакве дискусије некуда стиже, да ли се путем њих напредује? Опет, о једноставно схваћеном „напретку“ у стилу природних наука свакако не може бити речи; али исто тако се не може говорити ни о дословном кружењу којим на крају завршавамо у тачки из које смо пошли, како то песимисти понекад воле да прикажу. Пре је посреди једна спирална путања којом се кроз многе станице (теме, појмове, бриге, конфликте) више пута пролази, али оне никад нису сасвим исте, пошто су су у међувремену измењене наталоженим наслеђем претходних расправа и рефлексија. Ако ништа друго, и када су предмети спора исти, термини дискусије се мењају, а истанчаност аргумената расте.

Стога се ипак може закључити да дискусије унапређују социолошку теорију. Уочавају се досадашње слепе мрље и развија саморефлексивност; пажљивије се промишља однос према предмету социолошког испитивања (на пример, кроз методолошку дебату) и одговорност према друштвеном контексту у којем се живи (на пример, кроз расправе о критици и о јавном ангажману); такође се промишља (на пример, у дискусији око „друштва“) утицај интелектуалне климе и духа времена на социолошки појмовни инструментариј, је ли у питању мода којој се ваљда одупрети или добродошла иновација; исто важи и за дилему да ли је боље прилагодити се окружењу да би се задржала релевантност (нпр. око дескрипције и објашњења) или истрајавати на сопственим специфичностима и чувати социологију од утапања у друге врсте сазнајних прегнућа. Социологија се увек развијала кроз сукобе, распре и расколе, а њена еминентно мултипарадигматична природа никада није „превазиђена“ (као би неки желели) и замењена теоријском хомогеношћу. Мало је вероватно да ће се то икада и догодити, а не би се могло рећи ни да би било пожељно. Јер, без дебата социологија стагнира и престаје да буде то што јесте. Супротстављена становишта, истина, у њима углавном остају једнако удаљена као што су била, али се појачава оштрина увида и бруси аргументација, и тако подиже укупни ниво социолошког рада, у области теорије као и у другима.

Треба, на крају, још једном нагласити да кратак списак тематских дебата приказаних у овом чланку не исцрпљује све што се у социолошкој теорији у овом тренутку догађа. Ипак, тиме је покривен знатан део оних најразграна-тијих и најплодотворнијих унутардисциплинарних разговора, за које се може очекивати да ће оставити трајан траг на форму и садржај социолошког теоретисања.

Литература

Abbott, A. (2001) *Chaos of disciplines.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Alexander, J. C. (1987) *Twenty Lectures: Sociological Theory since World War II.* New York: Columbia University Press.

Alexander, J. C. (1995) *Fin-de-siecle Social Theory*. London: Verso.

Alexander, J. C. and P. Smith (2003) „The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics“, u J.C.Alexander, *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology.* Oxford: Oxford University Press, str. 11–26.

Alexander, J. C. (2008) “Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Sciences and Cultural Sociology”, *Cultural Sociology* 2 (2): 157-168.

Beck, U. (2002) “The Cosmopolitan Society and Its Enemies”, *Theory, Culture & Society* 19 (1-2): 17–44.

Beck, U. (2007) „The Cosmopolitan Condition: Why Methodological Nationalism Fails“, *Theory, Culture & Society* 24 (7–8): 286–90.

Bénatouïl, T. (1999) „A tale of two sociologies: The critical and the pragmatic stance in contemporary French sociology“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 379–396.

Boltanski, L. et L. Thévenot (1991) *De la justification: les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.

Boltanski, L. and L. Thévenot (1999) „The sociology of critical capacity“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 359–377.

Boltanski, L. (2011 [2009]) *On Critique: A Sociology of Emancipation.* Trans. by Gregory Elliott. Cambridge: Polity Press.

Boudon, R. (2007) *Essais sur la théorie générale de la rationalité.* Paris: PUF.

Bourdieu, P. et A. Sayad (1964) *Le Déracinement:* La crise de l’agriculture traditionnelle en Algérie. Paris: Editions de Minuit.

Bourdieu, P. (1980) *Questions de sociologie.* Paris: Editions de Minuit.

Bourdieu, P. and L. Wacquant (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology.* Chicago: University of Chicago Press.

Burawoy, M. (2005): „For public sociology (2004 ASA Presidential Address)“, *American Sociological Review* 70 (1): 4–28.

Burdije, P. (1999 [1998]) *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji.* Prev. M. Pajević. Beograd: ZUNS.

Burdije, P. i Ž. K. Paseron (2012 [1970]) "Reprodukcija u obrazovanju, društvu i kulturi", *Reč* 82/28: 67–121.

Caillé, A. (1989) *Critique de la raison utilitaire.* Paris: La Découverte.

Castells, M. (2000 [1996-98]) *Uspon umreženog društva 1–3.* Prev. O. Andrić, M. Bulović, Ž. Marić, V. Hršak Krnajski, N. Vučinić. Zagreb: Golden marketing.

Chernilo, D. (2012) "Cosmopolitanism in Social Theory: An Ambivalent Defense", in R. Robertson and A.S. Krossa (eds), *European Cosmopolitanism in Question.* New York: Palgrave Macmillan, 44–63.

Clawson, D. et al. (eds.) (2007) *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century.* Berkeley: University of California Press.

Dekić, M. (2013) „Razumevanje i objašnjenje: da li je društvena nauka već ujedinjena?" *Političke perspektive* 2/2013: 49–75.

Demeulenaere, P. (ed.) (2011) *Analytical Sociology and Social Mechanisms.* Cambridge: CUP.

Filipović, M. (2008) „Sociologija i postpozitivističke paradigme: neke saznajne teškoće savremene sociologije", *Sociologija* 50 (3): 252–266.

Gane, N. (2004) *The future of social theory.* London/New York: Continuum.

Gerc, K. (1999 [1973]) *Tumačenje kultura 1-2.* Prev. S.Glišić. Beograd: XX vek.

Golubović, Z. (2006) „Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka", u M.Nemanjić i I.Spasić (ur.), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća.* Beograd: IFDT, str. 13–23.

Gouldner, A. W. (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology.* New York: Basic Books.

Hedström, P. and R. Swedberg (eds.) (1998) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P. (2005) *Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P. and P. Bearman (eds.) (2009) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology.* Oxford: Oxford University Press.

Horowitz, I. L. (1994) *The Decomposition of Sociology.* New York and Oxford: Oxford University Press.

Latour, B. (2006) *Changer de société, refaire de la sociologie.* Paris: La Découverte.

Latur, B. (2010 [1991]) *Nikada nismo bili moderni: esej iz simetrične antropologije.* Prev. O.Petronić. Novi Sad: Mediterran.

Latur, B. i N. Gejn (2010) „Društveno kao asocijacija", *Treći program* 146, II/2010: 87–100.

Lizardo, O. (2012) „Analytical sociology's superfluous revolution", *Sociologica* 1/2012: 1– 12.

Manzo, G. (2010) "Analytical Sociology and Its Critics", *European Journal of Sociology* 51 (1): 129–170.

Mignot, J. F. (2011) „Review of Peter Hedström and Peter Bearman (Eds.): *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*", *European Sociological Review* 27 (6): 824–828.

Mitrović, Lj. (2006) „Burdijeova kritika neoliberalne filozofije razvoja, mita o *mondijalizaciji* i novoj Evropi“, u M. Nemanjić i I. Spasić (ur.), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća.* Beograd: IFDT, str. 229–241.

Petrović, D. (2007) „Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji“, *Sociologija* 49 (2): 161–182.

Reed, I. (2008) „Maximal Interpretation in Clifford Geertz and the Strong Program in Cultural Sociology: Towards a New Epistemology“, *Cultural Sociology* 2 (2): 187–200.

Reed, I. and J. Alexander (2009) “Social Science as Reading and Performance: A Cultural-Sociological Understanding of Epistemology“, *European Journal of Social Theory* 12 (1): 21–41.

Savage, M. (2009) “Contemporary Sociology and the Challenge of Descriptive Assemblage“, *European Journal of Social Theory* 12 (1): 155–174.

Savage, M. and R. Burrows (2007) „The Coming Crisis of Empirical Sociology“, *Sociology* 41 (5): 885–899.

Schinkel, W. (2003) „Pierre Bourdieu's political turn?“, *Theory, Cultura & Society* 20(6): 69–93.

Spasić, I. (2007) „Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije“, *Filozofija i društvo* god. 18 br. 2(33), 2007, str. 43–71.

Spasić, I. (2011) „Politika i značenje: dometi jednog kulturalističkog pogleda na političku sferu“, *Sociologija* 53 (2): 231–238.

Touraine, A. (2007 [2005]) *A New Paradigm for Understanding Today's World*, Cambridge: Polity. (Srpski prevod: Turen, Alen, *Nova paradigma: za bolje razumevanje savremenog društva.* Prev. M.Čečur. Beograd: Službeni glasnik, 2011)

Urry, D. (2000) *Sociology beyond Societies*. London: Routledge.

Zussman, R. and J. Misra (2007) „Introduction“, u Clawson, D. et al. (eds) *Public Sociology.* Berkeley: University of California Press, str. 3–22.

Ivana Spasić

DEBATES IN SOCIOLOGICAL THEORY AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

Abstract: This paper aims to identify, present and examine a number of controversies that may be argued to have recently provoked the liveliest and the most fruitful debates in sociological theory. Four issues are singled out: the concept of society, the concept of critique, public involvement, and the epistemological-methodological complex (description-understanding-explanation). These debates are related, on the one hand, to changes in social reality, and on the other, to the dynamics internal to theory itself. The paper concludes by discussing to what extent these debates open up some completely new questions or, conversely, just reformulate some old topics.

Key words: sociology, sociological theory, debate, society, critique, involvement

Петре Георгиевски
Универзитет «Св. Ћирила и Методија»
Филозофски факултет
Институт за социлогију, Скопље, Македонија

УДК 316.1:303
Оригинални научни рад

УЗАЈАМНИ УТИЦАЈ ТЕОРИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА
(Погледи Р. К. Мертона, Л. Нојмана, А. Брајмана и П. Бурдијеа)

Апстракт: У чланку се актуализује дебата о односу теорије и истраживања кроз схватања неколико утицајнијих социолога и методолога друштвеног истраживања: R. K. Merton, W. L. Neuman, A. Bryman i P. Bourdieu.
Р. К. Мертон је још педесетих и шездесетих година прошлог века сматрао да један од основних узрока заостајања социологије лежи у одвојености истраживања од теорије. Он је критиковао велике и апстрактне теорије које се не могу операционализовати нити проверити у истраживању. Полазећи од овога, он се залаже за стварање теорија средњег обима (нивоа). Сматрао је да је однос теорије и истраживања узајамни и посебно је нагласио значај «обрасца способности о случајно срећном открићу».
Л. В. Нојмен истиче, поред осталог, значај повезивања теорије и истраживања и посебно расправља о деловима и аспектима, но и о три нивоа теорије (микро, mezzo и макро). Такође, он расправља и о улози дедуктивне и индуктивне теорије у истраживању, но не расправља о комбинованим (мешаним) методима истраживања, односно не расправља о улози теорије у овом типу истраживања.
А. Брајмен шире се осврће на значај Мертоновог схватања теорије средњег обима и на улогу дедуктивне теорије у квантитативним истраживањима као и на улогу индуктивне теорије и посебно утемељене теорије у квалитативним истраживањима. Он у посебном поглављу своје ресентне књиге *Social Research Methods* (2012) расправља о мешаним методима у комбинованом квантитативном и квалитативном приступу и истраживачким стратегијама, но не расправља о улози теорије у овом типу истраживања, Међутим, Џ. Кресвел (J. Creswell) овом питању посввећује одређену пажњу.
П. Бурдије о односу теорије и истраживања расправља у оквиру његовог схватања рефлексивне социологије и методологије, осмишљавајући ову рефлексивну социологију епостемолошким и онтолошким приступом са циљем превазилажења подвојености објективизма и субјективизма; друштвене структуре и акције (појединаца). У остваривању овог циља; он користи своје кључне конструкте-концепте: *хабитус, капитал* и *поље* као и употребом методолошке алатке: *објективизација учесника, епистемолошка опрезност и ауто-социоанализа.*

Кључне речи: теорија, истраживање, узајамни утицај, мешане методе, нивои теорије, рефлексивна социологија, објективизација учесника

Увод

Степен развијености једне науке и посебно друштвених наука, пре свега зависи од степена теоријског развоја; даље, од разноврсне употребе софистициранијих методолошких поступака у прикупљању и анализи података као и од укупног броја фундаменталних и оригиналних истраживања која су померила њен развој. У овом смислу се може јасније сагледати однос између теорије и појединачног истраживања или прецизније рећи – узајмни утицај теорије и истраживања, но и истраживања и теорије у зависности од циљева и предмета истраживања , као и од избора истраживачке стратегије.

Када је реч о односу теорије и истрживања у социологији и осталим друштвеним наукама које су достигле одрђени степен развоја, може се слободно рећи да се више не поставља питање да ли треба повезивати теорију и истраживање, него питање *како* (начин) се успоставља та веза. Стога, циљ овог чланка је да изложи основне погледе на успостављање везе између теорије и истраживања код утицајнијих социолога и методолога: Р. К. Мертона. Л. В. Нојмена, А. Брајмена и П. Бурдијеа, без разлике на то да ли се ради о квантитативним (дедуктивним) или квалитативним (индуктивним) истраживачким стратегијама или се, пак, ради о истраживањима са мешаним методима.

С обзиром на то да су кључни појмови који се употребљавају у тексту «теорија» и «друштвено истраживање», потребно је још у уводним напоменама дати прелиминарне дефиниције ових појмова. У социолошкој и методолошкој литератури ови појмови или концепти често се не дефинишу сматрајући да су сами по себи разумљиви, а када се ови појмови дефинишу, онда се јасно види да су те дефеницује различите и уско повезане с теоријско-методолошким орјентацијама (струјама) у социологији и другим друштвеним наукама. Овом приликом навешћу као илустрацију по два покушаја дефиниција ових појмова.

Дефиницију појма теорије коју даје Н.Ф. Керлингер, према Ц. Кресвелу је још валидна, гласи: «Теорија је целина узајамно повезаних конструката (варијабли), дефиниција и предлога који представљају систематски поглед на појаве са специфицирањем односа међу варијаблама, са циљем објашњења природних (реалних) појава» (навод према Creswell-u, 2003: 120). У овој дефиницији, ако је једна теорија целина међусобно повезаних конструката (варијабли) формирани у предлозима или хипотезама које специфицирају однос варијабли, онда јасно се показује да се ова дефиниција више односи на дедуктивну теорију, а запоставља индуктивну и посебно утемељену. Она не указује на улогу повезивања са истраживањем у свим његовим фазама. Међутим, у овом правцу је усмерена дефиниција теорије коју износи Војин Милић: «Теорију неке науке сачињавају на одређени начин повезани општи искуствени ставови помоћу којих она сређује искуствене податке и објашњава искуствене појаве на оном подручју стварности које је предмет њеног истраживања, као и усмерава даља истраживања» (Milić, 1978: 302).

У овој дефиницији јасно се види да теорију сачињавају «општи искуствени ставови», а то су пре свега дефиниције појмова, и хипотезе) као и улога теорије у истраживању, јер теорија помоћу ових општих искуствених ставова 1) сређује искуствене податке; 2) објашњава искуствене појаве које су предмет њеног истраживања и 3) усмерава даља истраживања. Ова дефиниција теорије имлицитно указује да је улога теорије значајна скоро у свим фазама процеса истраживања. Ипак, дефинисање теорије на овакав начин према облику је дедуктивног карактера и више усмерена ка дедуктивним истраживачким стратегијама чији је циљ тестирање хипотеза , делове теорије или целе једне теорије. На такав начин истраживања још крајем шестдесетих година 20.века, жалили су се Г. Глејсер и А, Штраус да су социолози постали превише заинтресованији за тестирањем теорија и запоставили су процес њиховог генерализирања (Glaser, Straus, 1967). Ово указује на потребу да када се дефинишу појмови као што су «теорија» и «истраживање» треба полазити и од херменеутичког приступа.

Што се тиче дефиниције истраживања, овом приликом навешћу дефеницује К. Хелмстадтера и Л. Нојмана. Према Хелмстадтеру «истраживање је активност решавања проблема која води новом знању користећи се методима испитивања које истраживачи на том подручју прихватају као адекватне» (Helmstadter, 1970: 5). Свакако да је већина истраживања усмерена ка новом знању, али има истраживања чији су циљеви да се опишу појаве које су предмет истраживања и да региструју проблеме који до тада нису били предмет истраживања. Такође, свако истраживање у друштвеним наукама нема за циљ решавање проблема (осим код акционих истраживања). У овој дефиницији недостаје и компонента (димензија) објашњења или разумевања (или једно и друго) појаве, догађаја, или ситуације које су предмет истраживања.

Л. Нојмен уноси и друге димензије у дефиницију појма «друштвено истраживање». Према њему, «друштвено истраживање је збир метода који људи систематски употребљавају да би произвели знање; оно је узбудљив процес открића, али тражи истрајност, лични интегритет, толерерантност о двосмишљеношћу, интеракцију са другима и понос у вршењу квалитетног рада» (Neuman, 2003: 2). Ова дефиниција истраживања може се поделити на два дела: а) епистемолошко-методолошки и б) етички и који се односи на истраживача. У први део дефиниције улазе димензије као што су: систематска употреба више метода да би се произвело знање и истраживање је процес открића. У други део етичке природе улазе карактеристике које треба да испуњава истраживач у Веберовом поимању улоге и особине истраживача: истрајност, лични интегритет, толеранција о двосмишљеношћу и понос вршења квалитетног рада. Већ је претходно напоменуто за Хелмстадерову дефиницију да у прелиминарним и описним истраживањима не долази до новог знања или открића и та примедба се односи и на Нојменову дефиницију истраживања. Такође и Нојменова дефиниција није заснована на херменеутичком приступу који захтева да се друштвене појаве, догађаји и понашања појединаца разумеју на основу

свакодневног језика друштвених актера који се испитују, као и «са гледне тачке учесника-истраживача», како каже Бурдије и значења који они (актери) приписују овим појавама, догађајима и понашањима.

У овом чланку износе се основне карактеристике погледа на однос теорије и истраживања неколико утицајнијих социолога и методолога: Р. К. Мертона, Л. В. Нојмена, А. Брајмена и П. Бурдијеа. Мертоново схватање односа и повезаности теорије и истраживања већ је постало класично, док погледи Нојмена и Брајмена који су изнети у њиховим уџбеницима под истим насловом *Social research methods* доживела су више од четири издања и скоро да се не могу заобићи у проучавању и обучавању методима друштвеног истраживања, а тиме и о односу теорије и истраживања и обрнуто: истраживања и теорије. Бурдијево схватање о рефлексивној социологији и методологији и у тим оквирима питање односа теорије и истраживања са мешаним методима са циљем да превазиђе подвојеност и противречност објективних структура и субјективних акција актера, а тиме и супростављеност квантитативних и квалитативних метода истраживања, све више постаје утицајније не само у француској социологији него и у социологији и методологији англосаксонских земаља. Свако ко предузима неко појединачно друштвено истраживање требало би да добро познаје ова и и друга схватања о начину повезивања теорије и истраживања као и о узајмнаом утицају истраживања и теорије који једино на такав начин могу да убрзају развој социологије и осталих друштвених наука.

Мертоново схватање односа теорије и истраживања

У историји социологије од педесетих година прошлог века па до данашњих дана веза између теорије и истраживања различито се схватала и тумачила. У вези овог питања социолози су се сврстали у два табора: супер теоретичара и екстремних емпириста. Како што је познато, предводник првог табора био је Талкот Парсон, а другог Пол Лазарсфелд. Роберт Мертон нашао се на средини између ових табора и у својој књизи *Друштвена теорија и друштвена структура* (прво издање 1949 године) која се сматра класичном, са иронијом презентује ове две супротстављене оријентације. Тако, према Мертону, мото препознавања прве групе је: “Ми не знамо да ли оно што ми говоримо је истинито, но знамо бар да је то значајно”, За радикалне емпиристе, мото гласи: “Доказалаи смо да је тако, но не можемо да укажемо на његово значење” (Merton, 1979: 153). Ова супротстављеност између апстрактних теоретичара и екстремних емпиричара, према Мертону, крије две основне импликације: 1) *одвојеност истраживања од теорије* и 2) незадовољавајући степен развијености социологије као науке. На ове две импликације Мертон указује објашњавајући шире њихове узроке. У вези с првом имликацијом - одвојеност истраживања од теорије – основни узрок састоји се у одвојености великих и апстрактних теорија од реалности и немогућност ове да се емпиријски провере

и интерпретирају. Мертон решење за овај проблем тражи у стварању "теорија средњег обима" или прецизније како с правом сматра Пјотр Штомка "теорије средњег нивоа" (Sztompka, 1986), као што и нивое социолошке теорије поима Лоренс Нојмен, о чему ће касније бити речи. Ове теорије средњег обима, преме Мертону, биће проверљиве, тестирајуће и плодне за емпиријско истраживање. Други узрок супротстављености оба табора, Мертон тражи у "младости социологије".

Међутим, супротстављеност ових табора добија нови облик и после четири и по деценија откако је иронизирао Мертон, између теоретичара и методолога, на чему указује његов ученик и пријатељ Нил Смелсер налазећи, при том, "неки вид тензије, ако не и неки отворени страх од рата" између „теоретичара и методолога" и иронизирајући на сличан начин. Мото теоретичара гласи: "Методологија може бити нешто што ви радите, али теорија је оно што ви мислите." Став методолога гласи: "Теорија је оно што ви говорите, а методологија је нешто што ви правите". Док траје подвојеност и тензија између теорије и методологије оне крију много значајнију чињеницу да социологија као наука не може да напредује док теорија и методологија не напредну, сматра Смелсер (Smelser, 1994: 39).

Мертоново схватање односа теорије и истраживања се не може потпуно разумети ако се не схвати његова епистемологија и онтологија. Укратко, Мертонова епистемологија, иако у основи позитивистичка (блага варијанта) и дедуктивна, она води рачуна и о интерпретативној као и о индуктивној истраживачкој стратегији, што је дало повода Норману Блејкију да Мертонову истраживачку стратегију уврсти у *абдуктивну* истраживачку стратегију[1] (Blaikie, 2003: 150). Мертонова, пак, онтологија означује одређено отклањање од структуралног функционализма, јер она не одбацује појединачне свести индивидуа, нити њихове мотиве као узроке њихових понашања, као што је то радио Е. Диркем, иако је био и под његовим снажним утицајем, као што сам Мертон каже. Јаз између теорије и истраживања треба да се превазилази посредством теорије средњег обима. Према Мертону социолошка теорија и истраживање налазе се у "дуо" и у узајмном односу: социолошка теорија утиче на истраживање , она њега води у свим фазама истраживачког процеса (дедуктивна истраживачка оријентација), но и истраживање са својим подацима и закључцима утиче на теорију на начин што њу потврђује или је одбацује или је проширује или долази до нове теорије што представља индуктивна истраживачка орјентација. На основу Мертоновог схватања узајмног односа теорије и истраживања изнето, пре свега, у његовој књизи *Sociale Theory and Sociale Structure* (ed.1967) покушаћу графички да прикажем у шеми 1. У дедуктивној истраживачкој стратегији фазе истраживања су линеарне и произлазе једна из друге: полази се од теорије, налази се збир хипотеза у којима се препознају одговарајуће ва-

[1] Идеја *абдуктивности* се односи на процес који генерише друштвено научне описе из описа друштвених актера из којих произлазе технички концепти и теорије на основу лаичких концепата и интерпретација друштвеног живота (Blaikie, 2000: 114).

ријабле и индикаторе о конкретним друштвеним појавама које су предмет истраживања; затим, преко одређених методолошких поступака прикупљају се и анализирају подаци који представљају основу за тестирање хипотеза, делове теорије или теорију од средњег нивоа у целини. Овај циљ се може постићи са квантитатимним подацима и софистициранијим статистичким поступцима анализе тих података.

Међутим, истраживач и теоретичар Мертоновог кова не може остати заробљеник дедуктивном или квантитативном истраживачком стратегијом, јер се он осврће и на квалитативне податке , односно узима у обзир и индуктивну или квалитативну истраживачку стратегију. Мертон то показује и практично у његовом истраживању образаца утицаја у граду Ровер, правећи при том, дихотомну типологију утицаја и утицајнијих личности: локалних и космополитских.

Шема 1: узајамни утицај теорије и истраживања

(Извор: Георгиевски, 2008: 33)

Не улазећи у анализу и у интерпретацију значења категорија изнетих у шеми 1, овом приликом ја ћу се осврнути само на његову оригиналну категорију *"образац о срећно случајном открићу"* , "искуство посматрања непредвиђеног, аномалног и стратешког податка који постаје шанса за развијање нове теорије или проширења постојеће". Централна Мертонова теза је да емпиријско истраживање иде много даље од пасивне улоге верификовања и тестирања хипотеза. Истраживање игра активну улогу: оно врши бар четири важне функције које помажу да се уобличи развој теорије. Према Мертону, оно иницира, реформулира, скреће и разјашњава теорију. Под одређеним условима, истраживачки налаз изазива појаву друштвене теорије: плодно емпиријско истраживање не само што проверује теоријски изведене хипотезе, оно исто тако, ствара нове хипотезе и појмове". Ово се може означити као компонентом "успутног открића" у истраживању, то јест откриће са проницљивошћу или случајношћу добрих резултата по којима се није трагало". Образац способности о срећно случајним открићем инволвира непредвиђене, неправилне и стратешке податке који врше притисак

на истраживача да се усмери ка новом правцу истраживања које ће проширити теорију. Са овом његовом категоријом "срећно случајним открићем", Мертон прави прекид са линеарношћу дедуктивно-квантитативне истраживачке стратегије и се окреће ка цикличној процедури индуктивно-квалитативне истраживачке стратегије. Са његовим инсистирањем да се непредвиђени и стратешки податак не одбацује, него дубоко да се анализира да би се видело да ли се ради о новом открићу, нову хипотезу, појам или теорију, Мертон је поступио као и Флеминг са експериментом у којем се случајно и неочекивано појавила мувла на експерименталном суду, и истраживање било је усмерено у другом правцу и захваљујући томе пронађен је пенецилин. Свакако да је ово откриће Флеминга било познато Мертону и узето у обзир у проучавању друштвених услова за развој науке и научног сазнања, чиме је он допринео конституисању и развоју социологије науке, посебне социологије запостављене на овим нашим балканским просторима, са изузећем доприноса професора Војина Милића који је под тим насловом написао и књигу (Milić, 1995).

Мертонов идеал о узајмном утицају теорије и истраживања касније од одређеног броја социолога био је "ритуализован" и симплификован. Ови социолози повезивање истраживања и теорије настојали су постићи преко редуковања теорије на једноставне и изоловане изјаве. Као што с правом истиче Н. Блејки, Мертонов рад "Однос емпиријског истраживања према социолошкој теорији" био је запостављен и дата му је мања пажња него што је дата његовом схватању о теорији средњег обима (нивоа). У Мертоновом схватању односа истраживања према социолошкој теорији могу се уочити четири момената или стимуланса о стварању социолошке теорије. *Први* стимуланс већ је претходно истакнут и састоји се у ставу који Мертон експлицитно формулише: "под одређеним условима, једно истраживачко откриће може проузроковати теорију" (навод према Blaikie, 2003: 149). Као што је претходно истакнуто, ово је Мертон назвао "обрасцем способности о срећно случајном открићу", искуствено посматрање непредвиђеног, аномалног и стратегијског податка који постаје прилика за нову теорију или проширење постојеће. *Други* стимуланс за конструкцију теорије, према Мертону, односи се на податке које су превиђени у концептуалном оквиру који је коришћен у истраживању. Поново снимање и анализирање ових података може да стимулише истраживача да прошири концептуални оквир и да укључи нове концепте. *Трећи* моменат у којем емпиријски подаци утичу на теорију јавља се када нове истраживачке процедуре и поступци мењају фокус теоријског интереса са обезбеђењем претходно недоступних података (пример, фокус-интервју као нови методолошки поступак који је Мертом користио у комбинацији са експериментом). *Четврти* моменат који истиче Мертон, према Блејкиу, односи се на процес прављења истраживања када постоји могућност долажења до разјашњења концепата. Према Мертону, велики део теоријског рада састоји се у *разјашњењу* и *повезивању* концепата.

Ови моменти или стимуланси у стварању теорије у процесу истраживања и данас су актуелни, јер су она запостављена или недовољно коришћена у социолошким истраживањима.

Нојменова три нивоа социолошке теорије и његово схватање односа теорије и истраживања

Лоренс Нојмен **(**Neuman), у својој књизи *Методи друштвеног истраживања* (Social Research Methods, 2003), четврто издање, у трећем поглављу под насловом "Теорија и истраживање" бави се питањем односа теорије и истраживања. Након опширнијег разматрања питања као што су: шта се подразумева под теоријом, односа и разграничења између теорије и идеологије, саставни делови теорије (хипотезе, дефиниција концепата или појмова, класификацие и типологије), новоа теорије, видови теорија, почев од дедуктивне-функционално-структуралане теорије, преко теорије размене и индуктивне теорије- симболичког интеракционизма до утемељене теорије и критичке теорије, иизносећи примре примене ових теорија у истражвањима, на крају овог поглавља кратко се осврће на узајамни однос између теорије и истраживања не одступујући битно од Мертоновог погледа.

Говорећи о аспектима теорије, Нојмен набраја пет аспеката, при том образлажући их детаљније: 1) правац резоновања, 2) нивои друштвене реалности које теорија објашњава, 3) да ли се ради о формалној или стварној, суштинској теорији, 4) облици објашњања које она користи и 5) обухватни оквир претпоставки и концепата у које је она укопљена (Neuman, 2003: 50). У односу на ове аспекте теорије, ја ћу се овде укратко задржати на други аспект- нивои друштвене теорије и каква је повезаност између ових нивоа теорије и истраживања и да ли увек у социолошким истраживањима постоји повезаност ових нивоа теорије и реалности.

Нојмен разликује три нивоа социолошке теорије: микро, средње (mezzo) и макро (Neuman, 2003:52). *Теорија на микро нивоу* односи се на мање комадиће времена, простора и броја људи (мале групе). На овом нивоу теорије концепти обично нису апстрактни. *Теорија средњег нивоа* функционише на средњем нивоу и настоји да повеже микро и макро нивое. Теорије о организацијама, друштвеним покретима и локалним заједницама, често се налазе на овом нивоу. *Теорија на макро нивоу* односи се на функционисање "већих целина као што су друштвене институције, целокупни културни системи и цела друштва и теорија на овом нивоу користи више концепата који су апстрактни" (Neuman, 2003:53). Сваки ниво теорије , Нојмен илуструје примерима конкретних истраживања. Као што се види, Нојмен макро ниво теорије одређује шире него што се обично у социолошкој литератури поима и обичајено је да се односи на једно конкретно друштво (француско, македонско, словеначко, српско итд.), његове друштвене структуре и друштвеног система са подсистемима (културе, образовања, права итд.), а да друштвене институције (пример, школа, позориште, предузеће итд.) налазе се на средњем нивоу теорије. Такође, сматрам да наведена класификација од три нивоа социолошке теорије није потпуна, јер не обухвата *регионално* и *глобалистичко ниво,* веома значајна у епоси противречног процеса и "политике" (Bourdieu) глобализације који како истиче Е. Гиденс сваки значајни догађај на планети земљи

утиче на наше животе. *Регионални ниво социолошке теорије* односио би се се на заједничке карактеристике више конкретних друштава (земаља) у једном ширем региону који у дужем историјском контексту деле неке заједничке вредности, али и супростављене интересе и интеракције било да су у облицима сарадње или у облицима конфликата. *Глобалистичко* (глобализирајуће) *ниво социолошке теорије* односио би се на процесе, догађаје и појаве у свету као што су, на пример, "глобализирајући ратови и ратови произашли из глобализације" (З. Бауман, 2001), дискриминација у свету, супростављеност и јаз између Севера и Југа, као и на разлике друштава у свету које су резултат њихових *идиосинкратности.* Свакао да овом глобалистичком нивоу припадају међународне организације, Организација уједињених нација (ОУН) као и инструменти процеса глобализације, као што су Светска трговинска организација, Светска банка, Међународни монетрани фонд итд. Без укључивања у класификацију нивоа социолошке теорије и регионалног и глобалистичког нивоа, ова теорија не моше објаснити појаве, догађаја и податке истраживања када се односе на више земаља одређеног региона и шире на више земаља различитих региона у свету. Треба имати у виду да када се ради о социолошкој теорији која се односи на више земаља (као што су, на пример, просечна национална истраживања – Cross national researchs) које се налазе на различитом степену економског и друштвено-културном развоју она не може да објасни противречне податке или чињенице. П. Бергер с правом се пита због чега социологија није дала одговоре на различите начине и периоде модернизације појединих друштава у свету; даље, који су узроци распада Совјетског блока; зашто се у више земаља манифестује евидентан процес религизације друштава насупрот секуларизацији педесетих и шездесетих година прошлог века? итд. (Berger, 1992). Француски социолог Р. Будон, пак, је показао да Веберова теорија о протенстантизму и у његиовом оквиру калвинизам за појаву капитализма не објашњава значајан део чињеница, јер је протестантизам и калвинизам био и у другим земљама, а не само у Енглеској и САД где се појавио капитализа, а у овим другим земљама то се није десило у то време (Boudon, 1998). Други пример који наводи Будон односи се на једно међународно истраживање које је у вези са Веберовом тезом о протестантизму. Према Будону, циљ овог међународног истраживања је био да се сазна да ли јавност дозвољава да се узму у обзир друштвени односи у регрутовању (запошљавању) у службенике или обратно она тражи да се придржавамо безличним правилима: 95% испитаника Американаца, 92% Немаца, 83% Енглеза траже ексклузивно придржавање правилима (прописима). Овај проценат опада у Јапану, земља позната по томе да она даје важност мрежи солидарности. Тај проценат у Јапану је износио 61. Међутим, тај проценат још знатније опада у Италији – 52, још мало мање у Француској – 50. Ови подаци потврђују Веберову хипотезу да постоје разлике међу нацијама са становишта неких вредности, као на пример, везаност за безлична правила. Ипак, Будон сматра да се иза ових података може наћи и итерпретација коју Ејзенштад (Eisenstad) и Пејрфит (Peyrefitte) предлажу да надопуне Веберову тезу: протенстантизам је истовремено био последица, но и стимуланс за модернизацију у мери у којој је

допринео да се сломе политички ставови традиционалних друштава и у којој он раздваја универзалне и безличне вредности које подржавају модерну економију (Boudon, 1998: 89). Дакле, без увођења у класификацију теорије регионалног и глабалистичког нивоа, социолошка теорија остаје непотпуна и теже се може развијати, али и да повећава своју улогу у вођењу истраживања, објашњења и интерпетације података мултинационалних истраживања појава која су резултат противречног процеса глобализације.

Друго питање које не поставља Нојмен, а поставља га Никос Моузелис (Mouzelis, 2000) јесте како премостити јаз између микро и макро нивоа теорије? Моузелис замера присталицама микро социологије који устрајају на томе да актери и интеракције лице-у-лице да припадају микро, а институционалне структуре припадају макро нивоу. Ово апсурдно, али чврсо укорењено погрешно схватање не допушта никакво проучавање начина на који се микро, mezzo и макро актери међусобно односе унутар специфичних организационих контекста (Mouzelis, 2000: 44). Због тога он сматра да повезивање сва три нивоа теорије је могуће ако се испитују и анализирају хоризонталне и вертикалне (хијерархијски) друштвене позиције и диспозиције актера. Међутим, не само Нојмен, него и Моузелис не наводе примере социолошког истраживања који успешно повезују наведена три нивоа социолошке теорије у једном истом истраживању. Таквих примера можда нема много, али ипак их има. Навешћу један такав пример. Реч је о истраживању Е. Лејбоу-а (Liebow, 1967) који је покушао да објасни и разуме сиромаштво и начин живота једне групе од двадесетак људи који су се скупљали на углу двеју улица. Он је испитивао интеракцију чланова групе и односе у породици (микро ниво); затим, њихова занимања и хијерархијске позиције у институцијама где су радили (средње-mezzo ниво) и стигао до испитивања њиховог образовања и расне дискриминације (већина испитаника ове групе била је од Афроамериканаца) као подсистеми друштвеног система Сједињених Америчких Држава (макро ниво).

Што се тиче питања односа теорије и истраживања и конкретније улога теорије у истражвању и обрнуто, Нојмен краће расправља у поднаслову поглавља са насловом "Динамички дуо" у делу "Теорија и истраживање". Наиме, он напомиње да су теорија и истраживање међусобно повезани. Само наивни, нови истраживач погрешно верује да је теорија не значајна за истраживање или да истраживач само прикупља податке. Истраживачи који покушавају да наставе без теорије могу бесциљно да троше време за прикупљање бескорисних података. Тешко им је да формулишу јасан истраживачки проблем или да створе разумљиво објашњење циља њиховог истраживања. Разлог томе је једноставан, сматра Нојмен. Теорија ограничује начин којим разматрамо тему и размишљамо о њој. Даје концепте, омогућује основне претпоставке, усмерава истраживача према зачајним питањима и предлага начин на који истраживач промишља податке. Даље, теорија омогућује повезивање једног истраживања са огромном основом знања којој доприносе други истраживачи. Теорија повећава свесност истраживача о међусобним везама и ширег значења података. Према Нојмену, теорија има практично место у свим истраживањима, али се њена важност мења. Она је мање централна у примењено-описном

истраживању него у фундаменталном истраживању. Њена улога у примењеном и описном истраживању може да буде индиректна. Са током времена теорија не остаје фиксирана; она је привремена и отворена за поновно проверавање.

Научна заједница, сматра Нојмен, проширује и мења теорије на основу емпиријских резултата. Истраживачи који преферирају дедуктивни приступ, употребљавају теорију за вођење истраживања и интерпретације резултата. Они побијају, проширују или мењају теорију на основу резултата. Истраживачи могу да промене неке претпоставке из теорије или да их одбаце ако неколико добро извршених истраживања имају негативне резултате. Истраживачи који прихватају индуктиван приступ прате мало разлчитији процес истраживања. Индуктивно теоретизирање почиње са неколико претпоставки и широко орјентисаних концепата. Теорија се развија још у току рада истраживача на терену где се прикупљају и анализирају подаци. Теорија се јавља споро, концепт по концепт и претпоставка по претпоставка у одређеној области. У току времена , концепти и емпиријске генерализације појављују и зреју. Полазећи од овога, Нојмен наглашава да "дихотомија између теорије и истраживања је вештачка". Вредност теорије и њене неопходности за вршење добрих истраживања треба да буде јасна. Истраживачи који настављају истраживати без теорије ређе врше квалитетно истраживање и често себе налазе у дилеми. Слично, теоретичари који настављају без повезивања теорије са истраживањем прети им опасност да буду одведени у неразумљиве спекулације или претпоставке..

Ако је Нојмен увидео значај Мертоновог доприноса са његовим схватањем теорије средњег обима, он није увидео и значај Мертоновог доприноса са тезом о "срећно случајним открићем" који га уопште и не помиње. Такође Нојмен не расправља и у ситуацијама када истраживач користи комбиноване (мешане) методе истраживања која се теорија или теорије уптребљавају и како настаје повезивање између теорије и истраживања у овом типу истраживања.

Брајменове три истраживачке стратегије и однос теорије и истражиња

Ален Брајмен (Bryman) у ресентној књизи намењена као уџбеник за студенте под насловом *Методи друштвеног истраживања* (*Social Reserch Methods,* 4th ed., Oxford University Press, 2012), у поглављу "Стратегије друштвеног истраживања" у првом одељку у овом поглаљу говори о теорији и истраживању. Опис карактера везе теорије и истраживања, према Брајмену, није једноставна ствар и због тога се суочавамо са више питања, а овом приликом се осврћемо на два од њих. Прво је питање о којем облику теорије је реч? Друго је питање да ли се прикупљају подаци да бисмо проверили или да бисмо створили теорију? У контексту расправе о овим питањима, Брајмен образлаже карактер "велике теорије" и Мертонове теорије средњег обима. У овом његовом образложењу ублажује оштар Мертонов став према великој и апстрактној теорији, као што је теорија Талкота

Парсонса, као некорисној у истраживању. Наиме, Брајмен истиче да је Мертон тврдио да велике теорије имају ограничену употребу у друштвеном истраживању и поред тога што једна апстрактна теорија, као што је концепт друштвеног капитала Пјера Бурдијеа може на одређени начин да користи истраживању. Полазећи од овог става, Брајмен одређује место Мертонове теорије средњег обима на следећи начин: теорије средњег обима су "посредници које омогућују да се дође до општих теорија о друштвеним системима који су много удаљенији од посебних категорија понашања, организација и промена у друштву" (Bryman, 2012: 21). На тај начин, он сматра да теорије средњег обима спадају између великих теорија и емпиријских резултата или можда боље рећи емпиријских генерализација.

Међутим, Брајмен не објашњава како се употребљава теорија средњег обима у истраживању у односу на нивое (микро, средње и макро), односно да ли се ова теорија односи на сва три нивоа реалности или се односи само на средњи ниво, утолико се више може поставити ово питање ако он експлицитно каже да се овај тип теорије нализи између великих теорија и емпиријских резултата. Место тога, он даље расправља о улози дедуктивне и индуктивне теорије у истраживању, али скоро или незнатно расправља и о утицају истраживања на теорију. Тако, он истиче, поред осталог, да дедуктивна теорија води квантитативни тип истраживања и који на крају завршава и са елементима индукције у постављању нових хипотеза, што представља имплицитну сагласност са Мертоновим схватањем. У квалитативном типу истраживања, према Брајмену, теорија се ствара у самом процесу истраживања као што је случај са *утемељеном теоријом* (Grounded Theory) која на крају истраживања долази до нових појмова и хипотеза, односно да ова истраживања азавршавају са елементима дедукције.

Поред расправе о улози теорије у квантитативним и квалитативним истраживањима у поглављу о истражвачким стратегијама наведене књиге, Брајмен настоји да одговори и на питање: шта све утиче у спровођењу друштвеног истраживања. Чиниоци који утичу у процесу истраживања, Брајмен сликовито показује у следећој шеми 2.

Шема 2: утицаји на друштвено истраживање

(Source: Bryman, 2012 : 39)

Не улазећи у анализу ових утицаја коју излаже Брајмен, овде ћу истаћи да су ови утицаји узајмно испреплетени у свим фазама истраживања: у избору истраживачке области; у формулисању истраживачких питања; у избору метода; у формулирању нацрта истраживања и техника прикупљања података; у анализи и инерпретацији података и у закључцима о резултатима истражвивања.

Брајмен, за разлику од Нојмена, поред разматрања односа теорије и истраживања у квантитатвном и квалитативном типу истраживања, у овој књизи посвећује посебно поглавље-27, где расправља о истраживањима са мешаним методима, односно о комбиновању квантитативних и квалитативних истраживања. При том, иако се експлицитно не осврће на Мертоново схватање "обрасца способности о срећно случајном открићу" и о "непредвиђеном податку" у процесу истраживања и анализе података, ипак он у овом поглављу говори да се у свим типовима истраживања може доћи до непредвиђеног, збуњујућег податка. Уобичајено је, сматра Брајмен, да се "отворенији квалитативни методи планирају да омогуће да се појави нови, неочекивани резултат", али "постоје примери у којима једно квантитативно проучавање може да рсветли збуњујуће резултате извучене из квалитативног истраживања" (Bryman, 2012: 642). Ако је Брајмен мало шире описао утицај и улогу теорије у квантитативним и квалитативним истраживањима, онда би се од њега очекивало да расправља и о повезаности теорије и истраживаља када се употребљавају мешани методи у истом истраживању. Да ли у таквим истраживањима треба комбиновати дедуктивне и индуктивне теорије или треба кумулативно и интегрално употребљавати одговарајуће дедуктивне и индуктивне теорије или конструирати нову теорију за овај тип истраживања? О томе он скоро да не пише.

На питање о употреби теорије у истраживањима са мешаним методима осврће се Џон В. Кресвел (Creswell). Он, поред осталог, наглашава да истраживања са мешаним методима могу да укључују дедуктуивну теорију са циљем тестирања и верификације теорије или индуктивну као нову теорију. У било којој ситуацији, употреба теорије може се усмерити са постављањен акценат на квантитативни или квалитативни приступ у истраживањима са мешаним методима (Creswell, 2003: 136). То је један од начина размишљања о употреби теорије у овом типу истраживања. Други начин размишљања, према Кресвелу, јесте "да се користе теоријске леће или перспективе да би се усмерило истраживање" (Creswell, 2003: 136). Један трансформативно-еманципаторан нацрт идентификује процедуре за инкорпорирање ове перспективе у свим фазама истраживачког процеса, закључује Кресвел. Приликом коришћења теорије у предлогу истраживања са мешаним методима , он предлаже следећи поступак: 1) утврдити да ли треба да се користи теорија; 2) идентификујте њену употребу у сагласности са квантитативним или квалитативним приступима и 3) ако се користи теорија као у једној трансформационој стратегији истраживања, дефинишите ову стратегију и дискутујте о тачкама у предложеном истраживању у којем ће се еманципаторне идеје користити (Creswell, 2003: 138/9). У вези са овом трансформационом истраживачком стратегијом, он наводи пример ис-

траживања К. Хопсона (Hopson), Џ. Лукаса (Lucas) А. Петерсона (Peterson) у једној урбаној заједници претежно састављена од Афроамериканаца носилаца ХИВ. Доследно једном трансформационо-еманципационом оквиру, они су испитали језик учесника са ХИВ-ом у оквиру друштвеног контекста учесника.

Наравно, дебата о употреби теорије у истраживању са мешаним методима и данас се наставља и она се не исцрпљује са овим схватањен Џона Кресвела.

Бурдијеова рефлексивна социологија – један од начина повезивања теорије и истраживања са мешаним методима

Расправа о епистемолошким и онтолошким проблемима истраживања још је веома актуелна и води се у социолошким часописима и посебно у часопису *Journal Mixed Methods Research.* Тако, у овом часопису у октобру 2009. године, Христофер Фрајс (Fries), објавио је чланак под насловом "Бурдијеова рефлексивна социологија као теоријска основа истраживања са комбинованим методима". У овом чланку, Фрајс сугерише истраживачима који употребљавају мешане методе, поново да узимају у обзир епистемолошка и онтолошка питања у истраживачком процесу и нуди рефлексивну социологију као теоријску основу за мешане методе у истраживачким нацртима који обухватају узајамни утицај (деловање) објективне друштвене структуре и субјективне акције у друштвеном понашању (Fries, 2009:327). Према Фрајсу, рефлексивна социологија коју Бурдије излаже у више својих радова и посебно у раду чији коаутор је његов присталица и сарадник Л. Вакан (Wacquant), *An Invitation to reflexive sociology,* UK-Polity Press, cambridge, 1992)[2], јесте понајвише одговарајућа теоријска основа за вођење истраживања са мешаним методима, истраживања у којима се комбинују квантитативни и квалитативни приступи. Према Вакану, "ако има неку особину која прави Бурдијеа да се истиче у панорами савремене друштвене теорије, то је његова опседнутост с рефлективношћу" (Bourdieu, Wacquant, 1992:36).

Ако је Бурдије био опседнут с рефлективношћу у социолошкој теорији, као и у социолошкој методологији, онда за разумевање његовог схватања треба поћи од дефиниције концепта "рефлексивна социологија" коју он експлицитно износи у књизи *Наука о науци и рефлексивност* (2001):

"...друштвена наука која се узима сама као предмет (истраживања – П. Г) користи своје сопствено оружје да се разуме и контролише сама себе, то је

[2] Интересантно је приметити да Бурдијеов и Ваканов позив за рефлексивном социологијом као књига на енглеском језику је изашла исте године када Питер Бергер пише чланак о опозиву социологије ("Sociology : A Disivintetation ?", in: *Society,* November-December, 1992) у којем он није задовољан са стањем социологије, јер не налази одговоре на велика питања данашњице и да се његова очекивања од социологије нису испуњена када је 60-их година прошлог века написао књигу *An invitation to sociology-A humanistic perspective,* Anchor, Garden City, New York, 1963.

нарочито ефикасно средство повећања могућности стизања до истине појачавајући узајамне цензуре и снабдевајући се принципима једне техничке критике, која дозвољава пажљивију контролу сопствених фактора који могу довести до пристрасности у истраживању. Не ради се о тражењу нових облика апсолутног знања, него практиковању једног специфичног облика епистемолошке опрезности (la vigilance épistémologique), облик који у овој опрезности може попримити у једном подручју где су епистемолошке препреке, пре свега, друштвене препреке. Да би могли да примењују технике објективизације које се примењују у другим наукама, социолози треба да конвертирају рефлексивност у конститутивно решење њихових научних хабитуса, односно да конвертирају у једну *рефлексивну рефлексивност* способну да делује не *ex post* на *opus operandi,* него a priori на *modus operandi* (решење које ће забранити да се анализирају разлике у стаистичким подацима које се односе на различите нације без да се питају о скривеним разликама међу аналитичким категоријама или о условима код прикупљања података везане за различите националне традиције које могу да буду одговорне за ове разлике или за њихово одсуство)" (Bourdieu, 2001: 173/4).

Навео сам ову Бурдијеову ширу дефиницију рефлексивне социологије са циљем да би се извукле главне теоријске и методолошке димензије. Оба ова аспекта (теоријски и методолошки) имају метасоциолошки и метаметодолошки карактер. Наиме, из наведене дефиниције јасно се види да предмет социолошких истраживања нису само друштвене појаве и понашања људи, него предмет истраживања је и само социолошко истраживање и не само испитаници истраживања, него и социолози који воде и спроводе истраживање са циљем да се дође до објективизације предмета истраживања, но и до објективизације учесника (objectivation participant), тј. социолога-истраживача да би се разумела његова "гледна тачка" (Entretien avec Pierre Bourdieu, *La recherche,* 2001). Полазећи од принципа рефлексивне социологије, Бурдије сматра да друштвено истраживање мора да објасни *дијалошко узајамно деловање* објективних и субјективних фактора и на тај начин да превазиђе антиномију објективизма и субјективизма. Према Бурдијеу, превазилажење те дихотомије може се постићи путем његових кључних теоријских конструката: *поље, капитал и хабитус.* Тако, хабитус формиран од културних поља помера се из поља у поље утеловљен у оквиру његових облика капитала (економског, социјалног, културног, научног) који репродукују поље и обликују друштвену праксу. Бурдијеов хабитус служи као средство превазилажења поделе на појединце и друштво, односно јавља се као посредник између појединца и друштва, превазилажење "најпогубнијег" од отпора који вештачки деле друштвену науку на објективистичку-субјективистичку дихотомију.

У овом контексту се може рећи и то да, ако је Н. Моузелис предлагао да се јаз између микро и макро нивоа теорије и реалности превазиђе путем испитивања и анализе друштвених хоризонталних и вертикалних позиција и диспозиција актера, Бурдије превазилажење јаза између микро и макро нивоа

тражи посредовањем хабитуса – једног од три кључних конструката у његовој рефлексивној социологији. У овом смислу и сам Бурдије своје схватање назива "конструктивистичким структурализмом". Према овом схватању, у истом друштвеном свету постоје објективне друштвене структуре независно од свести и воље актера, као што постоје и субјективне акције ових актера. Конструктивизам има друштвено порекло, с једне стране, шеме, перцепције, мишљења и акције који су конститутивни ономе које Бурдије назива пољима. (Bourdieu, 1987; Corcuf, 2009). Поред овога, Бурдијеов рефлексивни приступ структуралистичком конструктивизму захтева да се проблем структуре-акције разреши преко употребе *квантитативних* и *квалитативних метода* као два "нужна момента" истраживачког процеса. "Постоје објективни структурални фактори као што су класа, пол етничко порекло и образовно постигнуће који дају образац начина понашања који су примећени у току *квантитативног испитивања*. Постоји, исто тако једна важна димензија у понашању индивидуа тиме што су друштвене појаве продуковане и репродуковане преко поступака ових индивидуа (појединаца). *Разумевање* субјективне димензије понашања оправдава употребу *квалитативних метода"* (навод према Fries, 2009: 329). На тај начин, комбиновањем квантитативних и квалитативних метода у истом појединачном истраживању је једна од основних карактеристика Бурдијеове рефлексивне социологије и методологије. Дакле, превазилажење дихотомије структура–акције; објективизма–субјективизма; микро–макро нивоа, путем теоријских конструката и посебно хабитуса, добија и методолошку димензију употребом мешаних метода (квантитативних и квалитативних) у истом истраживању. На тај начин, Бурдије је дао имплицитни одговор заступницима теоријских и методолошких парадигми који због епистемолошких и онтолошких разлога не оправдавају употребу и повзивање различитих теоијских парадигми нити употребу мешаних метода (квантитативних и квалитативних) у истом истраживању. Свакао да Бурдије није за еклектичку упоребу ових теоријских и методолочких парадигми, јер како сам наводи у поменутом интервју "еклектизам је пустошио у социологији и нанео велике штете", него се он залаже путем критичке анализе ових теоријских парадигми или схватања пронаћи заједничке корене и њих треба интегрисати. Он то показује на примеру Марксовиих и Веберових делова теорије о економским и религијским факторима , легитимитету (Entretien avec Pierre Bourdieu, *La Recherche,* 2001).

Свакако, може се приметити да су социолози практиковали употребу квантитативних и квалитативних метода у истом истраживању у оквиру *методолошке триангулације* много раније од формулисања наведене Бурдијеове рефлексивне методологије[3]. Међутим, Бурдије даје ново проширено објашњење

[3] Под насловом "Рефлексивна методологија...", појавила се књига M.Alvessona i K. Skölberga, *Reflexive methodology-New vistas for qualitative research,* Sage publication, London, 2000. Међутим, аутори ове књиге иако се позивају и на П. Бурдијеа и полазе од хемернеутичког приступа, ипак не говоре не само о квантитативним, него ни о комбинованим (мешаним) методима истраживања, чак, како сами кажу, ни о процедурама и техникама квалитативних истраживања.

него што су раније социолози објашњавали начело триангулације. Наиме, Бурдије сматра да методолошка триангулација која омогућује употребу мешаних метода јесте нужан, но не и довољан услов за рефлексивну социологију која обухвата објективне и субјективне аспекте друштвеног понашања: "Друштвена анализа мора да инволвира више од једноставног комбиновања статистичке објективизације структура са инерпретативним описом примарних искустава и представљених фактора. Да би се схватила суштина друштвене акције потребно је оно што ја називам *објективизацијом учесника* (objectivation participante): да се схвати не само објективизација предмета проучавања него, исто тако, као што сам ја покушао да направим у свом раду .... објективизација онога ко врши објективизацију и његовог погледа, истраживача који заузима једну позицију у свету и нарочито у научном универзуму у које се научници сборе за истину друштвеног света" (Fries, 2009; Hamell, 2008).

Дакле, објективизација учесника да објективизује истраживача рефлексивно претурајући теорију произашлу из `друштвене геометрије`, о личности самог социолога. Објективизација учесника, драга Бурдијеу, како истиче Ж. Амел (Hamell) иако посљедњих година његовог живота, хтео је да је разуме као метод, снажно је да се констатује да овај подухват има за правило које злата вреди код Бурдијеа да би практиковао *занат социолога:* да се објасни оно што људи праве полазећи од онога не што кажу да праве, него полазећи од онога шта су" (Hamell, 2008).

Међутим, Бурдије није остао само на захтеву објективизације учесника, него је и скицирао поступак како то да се ради називајући га *ауто-социоанализом* и водећи рачуна о епистемолошкој опрезности. Рефлексивна анализа, у облику ауто-социоанализе, према Бурдијеу, треба поступно да се повезује са позицијом у друштвеном простору, са позицијом у пољу и са позицијом у сколастичком универзуму. Без препуштања нарцисоидној допадливости, овај програм да се примени и да се створи своја сопствена социологија, своја ауто-социоанализа, јер је јасно да једна таква анализа може да буде само полазна тачка и да социологија предмета који ја пратим, објективизација гледне тачке социолога јесте једна нужна колективна тачка (Bourdieu, 2001: 184).

Епистемплошка опрезност као карактеристика Бурдијеове рефлексивне социологије и методологије се схвата као вид ауто-социоанализе и како истиче Ж. Амел, «социолози треба да је искористе да би обелоданили поседника категоризација и класификација произашлих из сопствене личности као чланови друштва и као теоријске и методолошке алатке који они мобилизирају да би произвели социолошко знање у облику експликације засноване на објективним односима» (навод према Hamell, 2008).

Бурдијеова рефлексивна социологија и методологија представља значајан допринос у дебати о узајмном односу теорије и истраживања. Његова рефлексије о рефлексивној социологији су резултат његове критике друштва и стања савремене социологије, но и његовог истраживачког искустава које обично комбинује статистичке технике , директно посматрање и егзегеза интервјуа , дискурс и анализа докумената.

Закључак

Дебата о односу теорије и истраживања увек је актуелна и она не застарева без разлике на којем се степену теоријског развоја налази социологија или нека друга друштвена наука и без разлике на врсту истраживања и истраживачких стратегија. То је тако из једноставног разлога што свако ново појединачно истраживање захтева теоријско утемељење у свим фазама процеса истраживања без ралике на то да ли су ове фазе линеарне (као код квантитативних истраживања), или су цикличне (као код квалитативних истраживања) или се ради о истраживањима са мешаним методима. При том, улога теорије у квантитативним истраживањима је различита и много развијенија на почетку плана истраживања (истраживачког нацрта), у концепирању појмовно-хипотетичког оквира, у обради података као и у објашњењу појава која су предмет истраживања, док тежиште улоге индуктивне теорије код квалитативних истраживања стављено је у анализи и интерпретацији података са циљем да се разумеју друштвене појаве и понашања људи у одређеним ситуацијама и у одређеним друштвеним контекстима. Код истраживања са мешаним методима тежиште се ставља на дедуктивну теорију ако се претежно примењују квантитативни методолошки поступци за прикупљање података и обрнуто: тежиште се ставља на индуктивну теорију или на утемељену теорију, тј. када је циљ истраживања да се постојећа теорија прошири или да се дође до нове теорије. Такође, социолози и методолози у разматрању односа теорије и истраживања и међусобног утицаја, поред одређених заједнишких ставова имају и значајне разлике о начину повезвања истраживања и теорије и којим поступцима и средствима то се постиже. У овом чланку прави се покушај то да се покаже на основу анализе основних карактеристика неколико утицајнијих социолога и методолога као што су: Р. К. Мертон, Л. В. Нојмен, А. Брајмен и П. Бурдије.

Мертоново гледиште које је настало 50-их и 60-их година 20-ог века и које је постало класично и на које се позивају скоро сви утицајнији социолози и истраживачи, указао је да је један од разлога недовољне развијености социологије у то време *одвојеност* теорије од истраживања и критиковао велике и апстракте теорије које се тешко могу операционализовати и употребљавати у истраживању. Због тога је инсистирао да се стварају теорије средњег обима (нивоа), као на пример, теорија о девијацији, о друштвеним организацијама, о референтним групама итд. које су плодоносне у социолошким истраживањима. Мертонов идеал узајмног утицаја теорије и истраживања долази до изражаја у његовом ставу да се и у дедуктивним (квантитативним) истраживањима на крају индуктивно заврашава у закључцима са новим хипотезама или концепата и поред тога што основни циљ ових истраживања је тестирање хипотеза, делова теорије или целе теорије. Такође, у индуктивним (квалитативним) истраживањима у цикличном процесу још када је истраживач на терену постављају се хипотезе или се формирају концепти (који су резултат одређеног степена дедукције, односно емпириске генерализације) који касније и у анали-

зи података се допуњују и повезују и долази се до нових хипотеза и теорије које траже ново тестирање и проверавање. При том, он сматра да се у самом процесу истраживања може истраживање преусмерити у другом правцу ако се појави неочекиван, непредвиђени и стратешки податак који води новом открићу називајући га «обрасцем способности о срећно случајном открићу», као и до нове теорије или до проширења постојеће. Поред овога, он је инсистирао да истраживач поново треба да се врати на податке које претходно није узео у разматрање а који могу да «крију» такав неочекиван податак или податак који ће се показати као релавантан у интерпретацији појаве или ситуације које су биле предмет истраживања. Мертон, према Блејкију наводи четири момената или стимуланса у ставарању теорије и његова истраживања уврстава у абдуктивну истраживачку стратегију.

Нојменово гледиште односа теорије и истраживања, које углавном полази од Мертоновог схватања овог односа, наглашава улогу дедуктивне теорије у квантитативним истраживањима и индуктивне у квалитативним истражвањима. У поглављу «Теорија и истраживање» наведене његове књиге, истиче да су теорија и истраживање међусобно повезани и да не треба постављати питање да ли теорија је повезана са истраживањем, него се може говорити како се успоставља то повезивање. Према њему дихотомија између теорије и истраживања је вештачка. Расправљајући о аспектима теорије он се посебно осврће на нивое теорије које се односе на нивое друштвене реалности: микро, средње (mezzo) и макро. Теорија на микро нивоу односи се на мање комадиће времена, простора и људи и њени концепти обично нису апстрактни. Теорија средњег нивоа настоји да повеже микро и макро ниво и она обухвата организације, друштвене покрете, локалне заједнице итд, исто онако како је Мертон одредио теорију средњег обима. Теорија на макро ниво одређује шире него што је уобичајено у социолошкој литератури, јер поред већих целина као што су друштвене институције и културни системи, он укључује и више друштава. Према аутору овог текста, макро ниво теорије треба да се односи на конкретно друштво (пример, америчко, француско, македонско, српско итд.), његове друштвене структуре, друштвеног система и подсистема (економског, политичког, културног, образовног итд.). Ако се тако поима макро ниво теорије, онда је наведена класификација од три нивоа непотпуна и аутор овог чланка предлаже ова класификација да се допуни још са два: *регионално* и *глобалистичко* (глобализирајуће) као резултат противречног процеса и "политике" глобализације као и због тога што многа друштва имају неке заједничке карактеристике, али имају и веома наглашене идиосинкратске карактеристике и ако социлошка теорија не води рачуна о њима, неће моћи објаснити и разумети те разлике и појаве које су предмет истраживања у више земаља. Питање је како повезати теоријске нивое. Ако Нојмен сматра да теорија средњег нивоа сама по себи повезује микро и макро ниво, онда Н. Моузелис сматра да у социолошкој теорији постоји јаз, неповезаност између микро и макро нивоа. Да би се тај јаз превазишао, он предлаже испитивање хоризонталних и вертикалних друштвених позиција и

диспозиција актера. Недостатак Нојменове расправе о односу теорије и истраживања лежи у томе што не води рачуна о непредвиљивом, аномалном, а стратешки значајном податку који може довести до нове теорије или до проширања постојеће, али и о томе што не расправља о улози теорије у истраживањима са мешаним методима. Ову расправу допуњује Џ. Кресвел.

А. Брајмен сматра да веза између теорије и истраживања није једноставна и постављају се неколико питања. Прво питање је о којем облику теорије је реч, а друго питање да ли се прикупљају подаци да би проверили или створили теорију? Он прихвата Мертоново схватање о теоријама средњег обима и сматра да ове спадају између великих теорија и емпиријских резултата. Међутим, Брајмен не образлаже како се употребљавају теорије средњег обима у односу на нивое (микро, средњи, макро), односно да ли се ова теорија односи само на средњи ниво, као што сматра Нојмен или и на микро и макро, нарочито када он експлицитно каже да се ове теорије налазе између великих теорија и емпиријских резултата. Његово гледиште о улози теорије у дедуктвним (квантитативним) и индуктивним (квалитативним) истраживањима не одступа од Мертоновог схватања. Ипак, Брајмен проширује своје гледиште разматрањем укупних и ширих утицаја на друштвено истраживање: онтологија, епитемологија, вредности и теорија. Иако експлицитно не позива на Мертона, Брајмен истиче да се у истраживањима са мешаним методима може се доћи до непредвиђеног, збуњујућег податка и да отворенији квалитативни методи могу да омогуће да се појави такав непредвиђени податак, али постоје и таквих примера у којима једно квантитативно истраживање може да расветли збуњујуће резултате извучене из квалитативног истраживања. Међутим, иако је он истраживањима са мешаним методима посветио читаво 27 поглавље своје ресентне књиге *Методи друштвеног истраживања* (2012), ипак, не расправља о улози теорије у овом типу истражвања, односно о повезивању теорије и истраживања у њему. О потреби такве расправе је показао већ поменути Џ. Кресвел.

Бурдијеова рефлексивна социологија постаје све утицајнија међу социолозима који преферирају да употребљавају мешане методе у истраживањима као теоријску основу, али и као методолошки приступ. Тако, према Х. Фрајсу, Бурдијеова рефлексивна социологија је најадекватнија теоријска основа за вођење истраживања са мешаним методима у којима се комбинују квантитативни и квалитативни приступи. Полазећи од принципа рефлексивне социологије, Бурдије сматра да друштвено истражвање мора да објасни дијалошко узајамно деловање објективних и субјективних фактора и на тај начин да превазиђе антиномију објективизма и субјективизма; да превазиђе дихотомију друштвене структуре – друштвене акције. Методима квантитатвног истраживања могу се објаснити објективне факторе који утичу на друштвене појаве и понашања појединаца, а квалитативним методима постиже се разумевање понашања људи. Према Бурдијеу, превазилажење наведених дихотомија и подвојености могуће је постићи путем његових кључних конструката: поље, капитал, хабитус. Одатле је он сам назвао своје гледиште структуралним кон-

структивизмом. Његов конструкт хабитус служи као средство превазилажења поделе на појединце и друштво, односно јавља се као посредник између појединца и друштва. Треба истаћи, да и пре Бурдијеове рефлексивне социологије социолози су употребљавали мешане методе у истом истраживању у оквиру методолошке триангулације. Бурдије је дао шире објашњење у вези ове триангулације, сматрајући да је то нужан , али не и довољан услов за рефлексивну социологију која обухвата објективне и субјективне аспекте друштвеног понашања: да би се схватила суштина друштвене акције потребна је објективизација учесника, тј. објективизација онога ко врши објективизацију предмета проучавања, дакле објективизација самог социолога-истраживача и да се разуме "његова гледна тачка". Средства да би се то постигло су епистемолошка опрезност и ауто-социоанализа. Бурдијеова рефлексивна социологија и методологија представљају значајан допринос у дебати о узајамном односу теорије и истраживања.

Литература

Alvesson, M.and K. Sköldberg, (2000) *Reflexive Methodology-New Vistas for Qualitative Research,* London: Sage Publication.

Berger, P. (1963) *An Invitation to Sociology:A Hmanistic perspective,* Garden City, New York: Anchor.

Berger, P. (1992) ' Sociology: A Divisintitation?', in: *Society*-November-December.

Blaikie, N. (2003) *Desingin Social Research,* Oxford: Polty Press.

Boudon, R. (1998) *Études sur les sociologues classiques,* Paris: Presses universitaires de France.

Bourdieu, P. and L. Wacquant (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology,* Cambridge UK: Polity Press.

(2000) 'Entretien avec Pierre Bourdieu: La sociologie est-elle une science'?, texst intégrale, *La recherche,* No 99.

Bourdieu, P. (1997) 'The Forms of Capital', in: Halsey et al., *Education, Culture, Economy and Society,* Oxford: Oxford University Press.

Bourdieu, P. (2001) *Science de la science et réflexivité,* Paris: Raisons d'agir.

Bryman, A. (2012) *Social Research Methods* (4th ed.), Oxford: University Press.

Corcuff, Ph. (2009) ' Le constructivisme structuraliste de Pierre Bourdieu', *Nouvelles sociologies,* Octobre.

Creswell, W. J. (2003) *Research Desing-Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches* (2th ed.). Thousand Oaks.London: Sage Publication.

Fries, J. Ch. (2009) 'Bourdieu's Reflexive Sociology as a Theoretical Basis for Mixed Methods Research: An Application to Complementary and Alternative Medicine', *Journal of Mixed Methods Research,*October.

Glaser, B.G. and A. L. Strauss (1967) *The Discovery of Grounded Theory,* Chicago Ill: Aldine.

Hamell, J. (2008) 'Qu'est- ce que l'objectivation participant ?Pierre Bourdieu et les problemes methodologiques de l'objectivation en sociologie' *Socio-logos.Revue de l'association française de sociologie,*No 3.

Helmstadter, G. C. (1970) *Research Consepts in Human Behavior, Education- Psychology- Sociology,* New York: Appleton-Century- Crofts.

Liebow, E. (1967) *Tally's Corner: A Study of Negro Streetcorner Men,* Boston: Little, Brown.

Merton, K. R. (1967) *Social Theory and Social Structure,* New York: The Free Press.

Merton, K. R. (1979) *O teorijskoj sociologiji,* Zagreb: Naklada odd-Centar društvenih djelatnosti- SSOH.

Milić, V. (1978) *Sociološki metod,* Beograd: NOLIT.

Milić, V. (1995) *Sociologija nauke,* Novi Sad: Odsjek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.

Mouzelis, N. (2000) *Sociologijska teorija: što je počelo krivo?,* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk- Hrvatsko sociološko društvo.

Neuman, W.L. (2003) *Social Research Methods- Qualitative and Quantitative Approches* (4th ed.), Boston: Allyn and Bacon.

Smelser, N. (1994) *Sociolgy:* UNESCO.

Sztompka, P. (1986) *Robert K. Merton- An Intellectual profile,* New York: St. Martin's Press.

Бауман, З. (2001) `Воѝните в ерата на глобализацията`, *Социологически проблеми,* 1-2.

Георгиевски, П. (2008) `Мертоновиот придонес за социолошкиот метод и за социолошкото истражување`, зборник: *Современата американска социологија,* Скопје: Филозофски факултет-Институт за социологија.

Petre T. Georgievski

MUTUAL INFLUENCES OF THEORIES AND RESEARCH (Perspectives of R. K. Merton, W.L. Neuman, A. Brymana, P. Bourdieu)

Abstract: This article actualizes the debate on the relationship between the theory and research through the perspectives of several more influential sociologists and methodologists of the social research: R.K. Merton, W.L. Neuman, A. Bryman and P. Bourdieu.

Since 1950-es and 60-es of the previous century *R.K.Merton* argued that one of the basic reasons for the lagging of the sociology behind lain in the separation of the research and the theory. He criticized the grand and abstract theories which could neither be operationalized nor empirically tested. Starting from this point, he advocates the creation of a middle-range theory. He considered the theory –

research relationship to be mutual and he emphasized especially the significance of the "pattern of capability for incidentally lucky discovery".
L. W. Neuman stresses, among others, the significance of consolidating the theory and research and he especially discusses the parts and aspects, but also the three levels of the theory (micro, mezzo and macro. He also argues about the role of deductive and inductive theories in research, but he does not argue about the mixed methods research, that is, he does not discuss the role of the theory in this type of research.
A. Bryman broadly turns to the significance of Merton's comprehension of the middle-range theory and the role of deductive theory in quantitative research, as well as to the role of inductive theory and especially the Grounded Theory in qualitative research. A special chapter of his recent book *Social Research Methods* (2012) he devotes to the mixed methods in a combined quantitative and to the qualitative approach and the research strategies, but he does not discuss the role of the theory in this type of research. However, J. Creswell pays certain attention to this issue.
P. Bourdieu discusses the relationship between the theory and research within his comprehension of the reflexive sociology and methodology, making sense of this reflexive sociology using epistemological and ontological approach in order to overcome the separation of the objectivism and subjectivism; the social structure and action (individual). To realize this goal, he uses his key constructs – concepts: *habitus, capital, field* as well as by using the methodological tools: *Objectivation participant, Vigilance epistemologique* and *Auto-socioanalise.*

Key words: theory, research, mutual influence, mixed methods, levels of theory, reflexive sociology, participant objectivation.

Слободан Антонић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Београд

УДК 316.344.4
Оригинални научни рад

СТРУКТУРАЛНА СХВАТАЊА МОЋИ: (НЕО)МАРКСИСТИЧКА ПАРАДИГМА (ДО 1989)

Сажетак: Структурално схватање моћи нагласак ставља на откривање конфигурацијских линија утицаја, ствараних око каквог места моћи, које воде структуралном детерминисању мишљења и понашања актера. Ту је реч о структурално-диспозиционом карактеру моћи. У првом делу рада реконструише се Марксова концепција моћи. У другом делу рада даје се преглед дебате (до 1989) о моћи код англосаксонских социолога, (нео) марксистичке оријентације. У трећем делу описују се концепције моћи код српских социолога (у истом раздобљу).

Кључне речи: моћ, структура, класа, социјализам, самоуправљање.

Структурална схватања моћи тичу се више *поседовања* него директног *испољавања* моћи. Док је испољавања моћи остварени утицај неког актера на друге људе мерен преко промене мишљења или понашања следбеника/подложника, поседовање моћи је способност неког актера да, вољно или невољно, са своје позиције друштвене структуре, детерминише мишљења и понашања других људи (видети: Антонић, 2006б).

Позитивистички усмерени истраживачи нагласак су стављали на испољавање моћи, то јест на посматрање *промена* у понашању моћника (актера А) које *узрокују промену* у понашању следбеника/подложника (актера Б). Ту је нагласак био на *стварносно-опажљивом* карактеру моћи.

Структуралистички, пак, усмерени истраживачи нагласак су стављали на откривање конфигурацијских линија утицаја, ствараних око каквог места моћи, а које су водиле *структуралном детерминисању* мишљења и понашања актера – а да, често, *никакве* акте мишљења или понашања моћника који су, узрочно-последично, производили исте такве акте подложника, није било могуће детектовати. Ту је нагласак био на *структурално-диспозиционом* карактеру моћи.

Како сам о неким другим структуралистичким концепцијама моћи већ раније писао (Антонић, 2006б и 2006в), у овом раду[1] ћу се усредсредити првенствено на (нео)марксистичке концепције моћи.

[1] Рад је део резултата пишчевог ангажовања на пројекту бр. 179035, који се ради на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, уз новчану помоћ Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

Маркс: изворна поставка

Данашње неомарксистичко структурално схватање моћи своју основу налази у делу Карла Маркса. Сам појам „моћ“ не спада у централне Марксове појмове. Али, из његовог целокупног дела могу се реконструисати кључне елементи теорије моћи.

Први извор за Марксову теорију моћи су његови *Економско-философски рукописи* (1844; овде их наводим као Маркс, 1967а). Посебно је значајно поглавље под називом „Новац“ (Маркс, 1967а: 307–312). Маркс ту прави непосредно поређење новца и моћи, тако да се његово излагање о новцу може читати и као прича о моћи. Наиме, у претходном поглављу, Маркс је написао да новац „може све купити, он је истинска *моћ*“ (Маркс, 1967а: 291; подвукао Маркс). У овом поглављу пак он наставља са тврдњом да је „универзалност његова својства свемоћ његовог бића; стога он важи као свемоћно биће“ (Маркс, 1967а: 307–8). Како Маркс исцрпно објашњава[2], новац даје моћ која је стању да промени изглед ствари, да највеће мане прикрије или да их учини прихватљивим. И не само то, новац је, вели даље Маркс, и основна друштвена веза, „веза свих веза“ (*исто*), „право средство везе, главна галванохемијска снага друштва“ (*исто,* 310). „Он је оспољена моћ човечанства“ (*исто*). То значи да је новац *опредмећена моћ*, начин на који је једна флуидна, невидљива супстанца, каква је моћ, отелотворена у конкретан предмет, у монету. Спојимо ли, још, претходно описану особину новца да може изокренути људске особине са овим својством новца да је општи медијум, биће нам јасно зашто Маркс каже да је новац у стању да претвори „слугу у господара, (а) господара у слугу“ (*исто*).

Друго, новац је за Маркса и „истинска стваралачка снага“ (*исто*). Он има „моћ претварања представа у стварност“ (*исто*). Новац даје моћ да наше замисли, наше жеље, наши прохтеви, постану стварност. Али, и обрнуто, новац одређује и наше потребе: „Ако немам новаца за путовање, немам потребе, тј. немам стварне и остварљиве потребе за путовањем“ (*исто,* 311). Количина моје моћи је мера мојих потреба. Заправо, новац – као опредмећена моћ – јесте по Марксу истинска мера наших способности, могућности, капацитета: „Ако имам способност за студирањем, али немам за то новаца, немам никакве способности за студирање, тј. немам ефикасне, истинске способности. Напротив, ако ја стварно немам никакве способности за студирање, али имам воље и новца, онда имам ефикасну способност“ (*исто,* 311).

[2] „Колика је снага новца, толика је моја снага. (...) То што ја јесам и што могу, није, дакле, одређено мојом индивидуалношћу. Ја сам ружан, али могу купити најлепшу жену. Дакле ја нисам ружан, јер је деловање ружноће, њена одбојна снага, уништена помоћу новца. Ја сам – према својој индивидуалности – хром, али ми новац прибавља 24 ноге (тј. шестопрега, кочију са шест коња – С. А.); дакле, ја нисам хром; ја сам рђав, непоштен, несавестан, глуп човек, али је новац цењен, дакле, цењен је и његов поседник. Новац је највише добро, дакле и његов поседник је добар (...); ја сам без духа, али новац је зибљски дух свих ствари, како би његов поседник био без духа? (...) Ја, који помоћу новца могу све за чим чезне људско срце, не поседујем ли ја све људске моћи! Не претвара ли дакле мој новац све моје немоћи у њихову супротност?“ (Маркс, 1967: 309).

Наравно, Марксово објашњење ове појаве је општепознато: друштвени темељ новца, оно што одређује хоћу ли га имати или не, јесте својина над производним добрима – земљом, творницама, трговинама, капиталом... За Маркса, новац је опредмећена моћ, а највећа, системска, моћ смештена је у посебном облику новца који носи име *капитал*. „Капитал је, дакле, управљачка власт над радом и његовим производима. Капиталист поседује ту власт не због својих личних или људских својстава, него уколико је власник капитала. Његова моћ јесте куповна моћ његовог капитала, којој се ништа не може супротставити“ (*исто*, 211).

У том смислу, иза једнакости која постоји између нас као политичких бића, као равноправних грађана једне државе, крије се реална структура наше различите моћи. Док смо као *држављани* (citoyen) сви једнаки, дотле смо као *грађани-поседници* (bourgeois) неједнаки. Отуда је, за Маркса, Хегелова концепција о општости и умности савремене државе (Хегел, 1989) углавном бајка. Иза те једнакости гласа, иза формалне једнакости пред законом, иза државе која има да буде општа и умна заједнице, за Маркса се крије дубока неједнакост, велика моћ на једној страни, и реална немоћ на другој.

Ту критику идолатрије општости и умности државе – која не види стварну структуру моћи у позадини државе, структуру која општост и умност претвара у партикуларност и неумност (у неправедност и неморалност) – Маркс даје у *Прилогу јеврејском питању* (Маркс, 1967б).

„Држава укида на свој начин разлику по рођењу, сталежу, образовању, занимању, кад рођење, сталеж, образовање, занимање прогласи неполитичким разликама, кад без обзира на те разлике сваког члана народа проглашава равноправим учесником народног суверенитета (...). Држава као држава анулира нпр. приватно власништво (...) чим укине цензус за активну и пасивну изборност. (...) Па ипак, с политичким анулирањем приватног власништва, приватно власништво не само да није укинуто, него се, штавише, претпоставља. (...) Држава се може ослободити једне ограничености, а да човек од ње не буде истински слободан (...); држава може бити слободна држава, а да човек не буде слободан човек. (...) Далеко од тога да превлада ове збиљске разлике, она напротив егзистира само под њиховом претпоставком, осећа се као политичка држава и истиче своју општост само у супротности према овим својим елементима (...) Све претпоставке овог егоистичког живота остају изван државне сфере – у *грађанском друштву*“ (Маркс, 1967б: 63; 61; подвукао Маркс).

То је зато, објашњава даље Маркс, што постоји „световни расцеп између политичке државе и грађанског друштва“ (*исто*, 64). То значи да постоји суштинска противуречност „између трговца и грађанина, између надничара и грађанина, између земљопоседника и грађанина, између живог индивидуума и грађанина“ (*исто*, 64).Тај „расцеп између политичке државе и грађанског друштва“, тај „сукоб општег и приватног интереса“ (*исто*, 65), у стварности, у којој господари капитал, завршава се коначном победом приватног над јавним, грађанског над политичким. Капитал је стварна моћ, он је истина и господар савременог друштва[3].

[3] Марксово решење овог сукоба је познато: политичко друштво треба „да загуши своју претпоставку, грађанско друштво и његове елементе, и да се успостави као истински

Систем моћи, систем капитала, јесте тај који ломи стварну људску индивидуалност. Те запретене структуре моћи терају људе да се понашају на тачно одређени начин, убијајући при том сваку људскост у њима. Тако систем присиљава људе на зло. То се, по Марксу, најбоље може видети из примера „доброг капиталисте". Неки капиталиста може да буде веома доброхотан према радницима – да им даје високу плату, да им скрати радно време, да им гради куће и школе... Али, он је због тога мање конкурентан на тржишту. Његова роба ће за тај трошак бити скупља, и добри капиталиста убрзо ће да пропадне. Логика капиталистичког система (Н-Р-Н) једноставно тера капиталисту у искоришћавање (експлоатацију). То значи да бити капиталиста подразумева понашати се на тачно одређени начин. „То и не зависи од добре или рђаве воље појединог капиталисте", каже Маркс у *Капиталу*. „Слободна конкуренција чини да унутрашњи закони капиталистичке производње важе за појединачног капиталисту као спољашњи принудни закон" (Маркс, 1973: 242).

Маркс, на другим местима, даје примере како високи положаји у систему моћи огрубљују људе, чине их безосећајним за патње малог човека, производе од њих сурове машине. Такав је случај Наполеона, за кога Маркс помиње причу да је у бици на Березини, показујући свом пратиоцу на комешање оних који се утапају, узвикнуо: *Voyez ces crapauds*! („Погледајте ове жабе"). Маркс вели да је Наполеон, иначе, био „човек способан за велике циљеве" (Маркс, 1967: 46). Али, систем који почива на начелу „да су владање и искоришћавање *један* појам" (*исто*, 46; подвукао Маркс), створио је од њега бездушног деспота, машину за освајање, нечовека[4].

Стога, закључује Маркс, потлачени у нашим друштвима заправо нису жртве ничије одређене, појединачне зле воље. Они су жртве система. То је нарочито видљиво код радника. Пролетерима, објашњава Маркс, „није учињена никаква

непротивуречан роди живот човека" (*исто*, 66). Да то практично значи укидање појединачног власништва над производним добрима, Маркс је (заједно са Енгелсом) објаснио, четири године доцније, у *Комунистичком манифесту*. Циљ је, дакле, не само да јавно-правна сфера постане умна и општа, већ и да привреда (производња), постане умна и општа. А то је могуће само тако што ће власник привредних снага бити друштво и што ће се производња организовати на рационалној (умној) основи.

[4] По Марксу, владар, ма како добродушан и слободоуман био, због система који влада из позадине и њиме самиме, једноставно неће моћи да оствари своје доброхотне и слободољубиве замисли. Као пример, Маркс узима новог пруског краља Фридриха Вилхема IV (владао 1840–1861). Он је, за разлику од старог краља, Фридриха Вилхема III, доиста био либерелан. „Гадила му се стара окоштала држава слугу и робова. Он ју је хтео оживети сасвим прожети својим жељама, осећањима и мислима" (*исто*, 48). Као апсолутни владар, Фридрих Вилхем IV је мислио да то и може: „а он је то могао захтевати, он у својој држави, само ако је хтео да постигне. Одатле његови либерални говори и изливи срца" (*исто*). Али, систем је био јачи од новог краља. Сва његова настојања ломила су се о тврдокорност стварности, о дубоке и јаке интересе уграђене у саме темеље друштва. Ускоро се краљ разочарао и дигао руке од својих племенитих настојања. „И уследио је (...) повратак старој окошталој држави слугу, у којој роб служи ћутећи, а поседник земље и људи влада што је могуће више ћутљиво, само помоћу добро васпитане и послушне послуге" (*исто*, 49).

посебна неправда, него неправда уопште“ (*исто*, 104). Наиме, „целокупно људско ропство инволвирано је у односу радника према производњи, а сви ропски односи само су модификације и консеквенције тог односа“ (*исто*, 256).

Зато, када се радници буне, често нису у стању да кажу против кога тачно протестују и шта конкретно хоће. У истом броју *Немачко-француског годишњака* (1967: 144), Енгелс цитира Карлајлов (Carlyle, 1843) опис Манчестерске побуне, из августа 1842: „Милион гладних радника је устало, сви су изашли на улице и – тамо стајали. (...) Ко је узрок овим жалбама, ко ће да помогне? Наши непријатељи су, ми не знамо ко или шта, и наши пријатељи су, ми не знамо где? Како да некога нападнемо, да некога стрељамо или да допустимо да нас неко стреља? О, када би тај проклети зао дух који невидљиво цеди наш живот и живот наших ближњих, када би хтео да поприми само један облик и супротстави нам се као сиркански тигар, као Бехемот хаса, као сам Нечастиви, у некаквом облику који бисмо могли видети, за који бисмо се могли ухватити!“.

Али, систем моћи и неправде, који ломи све наше индивидуалности, сматрали су Маркс и Енгелс, нема лице. Он се може оваплотити у краљу, политичару или полицајцу. Али, и ти управљачи су његови подложници – истина, понешто привилегованим, али опет подложници система, као и сви остали. Реч је о моћном систему који нам влада из позадине: „Социјална сила, тј. умножена производна снага, која настаје услед сарадње различитих индивидуа, која је условљена поделом рада, појављује се тим индивидуама, услед тога што та сарадња није добровољна него стихијна, не као њихова властита уједињена сила, него као туђа сила која стоји изван њих, о којој не знају одакле долази и куда води, коју дакле, не могу више савладавати, која, напротив, сада пролази свој сопствени ред фаза и развојних ступњева независних од воље и кретања људи, штавише управљајући вољом и тим кретањем“ (Маркс и Енгелс, 1967а: 379–380). То је за Маркса је право објашњење онога што нам се догађа и уједно, извор све патње и све неправде. И једини начин да се ослободимо подложништва јесте не да убијемо краља или полицајца, већ да тај страшни систем разоримо.

Англосаксонски (нео)марксисти

Код Маркса је остало недовољно јасно како тачно долази до превођења моћи, као системског детерминизма, у конкретно људско понашање. Ако капитал детерминише краљеве и слуге, капиталисте и раднике, политичаре и гласаче – ако су, дакле, сви подложници система – зашто се онда они не удруже и заједно се не ослободе? Али, не само да своју еманципацију од детерминизма капитала неће капиталисти или политичари. То изгледа да неће, у емпиријски већинском делу, ни радници или бирачи. Кључ за разумевање овог парадокса налази се у – *идеологији*.

Идеологија је питање како систем – преко медија, школства и науке – намеће друштву пожељни склоп вредности, дефинише друштвене и индиви-

дуалне циљеве и скреће пажњу са стварних на споредна питања. Читав један важан ток дебата о моћи – марксиста и неомарксиста, али и структуралиста и неоструктуралиста (Фуко, 1997), фокусиран је управо на питање идеологије и хегемоније.

Класично схватање идеологије дали су Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији* (Маркс и Енгелс, 1967а). Тамо је идеологија одређена као систем вредности који подржава капиталистичку репродукцију, а који свесно шири буржоазија[5]. То је било сасвим у складу са елементарним марксистичким начелом да друштвени положај одређује друштвену свест (Маркс, 1960: 9). Антонио Грамши, међутим, преко концепта хегемоније, одбацио је економски аутоматизам идеологије (Грамши, 1958: 220, 231–2, итд; 1959: 28–30, 56–7, итд; 1980). Он је нагласио важност и аутономне изворе политике и идеологије за друштво, тврдећи да друштвена моћ владајуће класе почива на систему идеолошке доминације који се остварује преко цркве, школе, културе итд. Ово даље развија Хабермас (1975), кроз објашњење процеса легитимације поретка. Систем је, по њему, подешен тако да доноси материјалне награде за мишљење у исправним појмовима, односно за пожељне вредносне ставове. У основи, политичка партиципација је само илузија, док систем заправо суштински подстиче грађански приватизам. Нешто слично налазимо и код Алтисера (1971). За њега, економија само детерминише тип или форму друштвеног система, док остало чини сам систем кроз идеологију, чија је функција припрема људи за њихову улогу у репродукцији система.

Ипак, у свим овим (нео)марксистичким разматрањима сам механизам настанка и деловања система остао је нејасан. Како то тачно капитал ствара идеологију која детерминише људско понашање? У настојањима да се одговори на ово питање приметна је сличност са функционалистичким становиштем[6], уз опречну оцену пожељности одржавања друштвеног поретка. Међутим, схватање о постојању доминантне идеологије владајуће класе која господари свешћу подложника било је подвргнуто критици, посебно у једном делу англосаксонске социологије.

Пример је књига Аберкромбија, Хила и Тарнера *Теза о доминантној идеологији* (Abercrombie, Hill, and Turner, 1980). Њени писци на историјској грађи су желели да покажу примере у којима не важи теза о хегемонији идеологије доминантне класе. Они упозоравају да су средњовековни сељаци у Западној Европи остајали изван идеолошког утицаја хришћанске ортодоксије и главних политичких сукоба. Такође, у Енглеској XVII века доминантна идеологија није била она владајуће класе, већ класе у успону. Штавише, касном капитализму

[5] Енгелс је у *Положају радничке класе у Енглеској* (Енгелс, 1951), говорећи о буржоазији и радницима као о две непријатељске нације, тврдио да обе класе аутоматски развијају сопствену идеологију.

[6] Парсонсова теорија социјализације (Парсонс, 2009), такође налази да се доминантне вредности неког друштва („централни вредносни систем“) преносе на чланове система механизмом културног усвајања, тј. преко породице, цркве и школе.

једна целовита идеологија можда уопште и не треба, пошто он није систем који захтева кохерентну идеологију како би могао да функционише. Отуда у савременом свету нема једне доминантне идеологије, већ делови система као да развијају своје, посебне идеологије. Уопште, идеологија постаје све мање важна, па више нема специфичног светоназора радничке класе или буржоазије. Плурализам светоназора доводи до мешавине различитих вредносних система, које подстичу различити системски стимули. Рецимо, рђава стартна позиција у друштвеној утакмици може родити негативне сентименте према систему. Али, са друге стране, могућност добре зараде, куповине на кредит или јефтине забаве стварају позитивна осећања према систему (Abercrombie, Hill, and Turner, 1980).

Уопште, идеја о идеологији коју не производи никаква одређена група људи, већ сам систем, настала је као последица утицаја структурализма. Структурализам је почивао на схватању да је друштво затворен, надиндивидуални систем који поседује моћ саморегулације и који одређује темељне обрасце веровања, светоназора и понашања индивидуума. Отуда је основни методолошки циљ социологије откривање управо тих, тоталних структура и образаца мишљења и деловања који из њих произилазе[7]. Међутим, остало је нејасно како се структурално деловање претвара у однос моћи. Ако систем, а не владајућа класа, ствара идеологију која ради у корист доминантне класе, и ако је владајућа класа и сама заробљеник те идеологије, колико се онда може говорити о *моћи* те класе?

Ову недоумицу је покушао да разреши Ален Вит у својем раду *Ка класно-дијалектичком моделу моћи* (Whitt, 1979). Вит је проучавао градске саобраћајне лобије у Калифорнији 1962–1974, упоређујући плуралистички, елитистички и класно-дијалектички приступ (одн. имплицитно три Луксове димензије моћи; видети Антонић, 2006б). Истраживање је на први поглед дало слику која је одговарала Даловом моделу (Dahl, 1961). Постојале су две интересне групе, лоби међуградских и лоби градских превозника, који су се борили око доминације. Међутим, свих пет кампања везаних за регулацију превоза покренула је и помагала заправо бизнис елита. И у свих пет кампања пословни интереси бизнис елите на крају су надвладали јавне интересе. Витов закључак био је да је бизнис елита деловала вођена колективним инстиктом очувања интереса, а не свесном идејом о циљу акције, о потреби акционог удруживања, или о нужности некакве завере (Whitt, 1979).

Нешто слично налазимо и у књизи Џона Гавенте *Моћ и немоћ* (Gaventa, 1980). Гавентина анализа апалачијске рударске заједнице показује како власници инстиктивно покушавају да овладају мотивацијама рудара. Они осећају да

[7] Састојци оваквог приступа налазе се, најпре, у системско-функционалистичким теоријама из 1950-их (Talcott Parsons, Edward Shils, Marion Levy, Jr., Neil Smelser). Њега налазимо и у догматском марксизму који је имао официјелан карактер у СССР и осталим земљама источне Европе. Коначно, ту је и франкофонски структурализам, али и све оне херменеутичко-интерпретистичке друштвене историје које су за своја објашњења користиле холистички концепт Zeitgeist-а или „карактера епохе“.

свеже жртве моћи увиђају њену неправедност, њену експлоатативну страну, и желе реванш и промену. Отуда потреба за анестетизирањем, кроз развијање етоса фатализма, кроз закопавање рудара у свакодневну рутину, кроз умирење спортом (као компензацијом за такмичење), кроз пражњење путем секса (супституција недостајуће друштвене моћи наглашавањем сексуалне моћи), итд.

Ипак, Витова и Гавентина анализа није пружила сасвим задовољавајуће одговоре. Остало је нејасно како се то моћ конституише у својој структуралној димензији. Они нису објаснили где завршава структурална одређеност, а где почиње моћ и одговорност (Лукс, 2006). Неки коментатори, као што су Најтс и Вилмот (Knights and Willmott, 1982) одбили су и само Луксово разликовање моћи и структуре, с образложењем да оно подразумева дуализам између акције и структуре. Овај дуализам покушао је да превазиђе Гиденс, посебно у делу *Централни проблеми друштвене теорије* (Giddens, 1979), развијајући *структурациону* теорију (theory of structuration)[8].

Саму моћ Гиденс дефинише као „способност остварења циљева" (Giddens, 1984: 257). Она је за њега, као и за Парсонса, такође медијум. Нема успешне људске делатности а да у њој нема неке моћи. Тако је моћ у ствари везана за актере – где се види моћ, ту не делује структура[9]. Пошто је Гиденс експлицитно критиковао Луксову концепцију односа актера и структура, замерајући му да

[8] Користећи појам двостраности (duality), Гиденс структуре и актере види као две стране истог новчића чије је име пракса (practices). Структура је само средина (medium) у којој се одвија друштвено деловање, и као саставни део деловања (јер нема структура без деловања) она не постоји стварно (real), већ само на привидно опипљив (virtual) начин. Са друге стране, ни актери не могу деловати никако другачије већ једино у структурама, затеченим или направљеним, тако да је свако њихово деловање суштински „слепљено" са структуром. Структуре су заправо правила и ресурси и поседују трајност у односу на саме акције. Систем су репродуктивне и регуларне социјалне праксе, и мање су трајне у односу на структуру. Актери урањају у структуре да би производили систем.

Гиденс је критикован зато што му се структура, коју је претходно избацио на врата, вратила кроз прозор. И то кроз појам *система* (system), који у његовој теорији сада добија оно значење које *структура* има код других социолога. На тај начин се појмовно укинуто двојство (dualism) између актера и структура, код Гиденса преобразило у једно ново двојство, овог пута између система и актера (Layder, 1994: 140-144; Hay, 1995: 198). Такође је критикован и због стипулативне употребе појма структуре. Структуре које постоје само онолико колико их појединац практикује уопште нису структуре у уобичајеном смислу речи. Да би неки језик постојао, мора неко да га говори. Али то не значи да говорник ствара језик тако што га говори. Његова правила постоје пре говорника, и он може да га говори једино тако што ће та правила да поштује. Ми чак можемо да причамо без експлицитног знања граматичких правила, али их се морамо придржавати. То је структура којој се подвргавамо, премда смо слободни унутар те структуре (правила нас обавезују само на *како* а не на *шта* ћемо да кажемо).

[9] Заправо је, по Гиденсу, свако деловање на неки начин *упркос* структури. Структуре и ограничавају, али на известан начин и омогућавају акцију. То је стога што, премда моћ припада актерима, она сама има извор у структурама. Структуре дају средство, а актери циљеве. Тако моћ зависи и од хтења (воље и вредности субјекта), али и од онога што неко збиља може (могућности коју дају структуре, односно организације). У овом другом смислу моћ долази пре хтења (тј. дистрибуција моћи је претпоставка индивидуалног испољавања моћи), али извршавања моћи нема без хтења субјекта.

„има тенденцију да понови дуализам вођства и структуре“ (Giddens, 1979: 91), ову везу Гиденс покушава да реконституише преко дуалности у којој су моћ и структура независни. „Да би неко био учесник (актер) мора имати способност испољавања (уобичајено, кроз ток свакодневног живота) обима каузалних моћи, укључујући и утицај на оне које испољавају други. Акција зависи од способности индивидуе да промени стање ка претходном стању ствари или току догађаја. Актер то престаје да буде ако изгуби способност да `промени стање` (to make a difference), дакле, да испољи неку врсту моћи“ (Giddens, 1984: 14).

„Све интеракције укључују коришћење моћи“, сматра Гиденс (Giddens, 1981: 28) зато што се све интеракције тичу продукције и репродукције структуре, руководе се правилима и користе ресурсе. Моћ зависи од оних ресурса које учесници употребљавају у току интеракције. „Моћ је интегрални елемент читавог социјалног живота као што су то и значења и норме; у томе је и значај тврдње да структура може бити анализирана преко правила и ресурса; ресурси се користе у конституисању односа моћи. Све социјалне интеракције укључују коришћење моћи, као неопходне импликације логичке везе између људске акције и трансформационог капацитета. Моћ у оквиру социјалног система може да се анализира као однос аутономије и зависности између чиниоца, из којег ти чиниоци црпе и репродукују структуралне поседе доминације“ (Giddens, 1981: 28–9). У том смислу, моћ не треба посматрати као препреку за слободу или еманципацију, него као њихов медијум (опет једна ревизија у односу на његову ранију критику Парсонса; видети: Гиденс, 1980). „Бесмислени је подухват тражити у структуралном ограничавању извор каузалности која је више или мање еквивалентна деловању безличних каузалних природних сила“, вели Гиденс (*исто*).

Једно друго решење налазимо у марксистичком постструктурализму. Његов главни представник је Лакло, пре свега његов рад *Немогућност друштва* (Laclau, 1983). Друштво за Лаклоа није никакав интелигибилни тоталитет, већ бесконачни сложај променљивих чинилаца. Нема структура јер нема сталности, па је есенцијалистички приступ марксизма унапред осуђен на неуспех. Ми не можемо унапред да знамо правац каузалних веза (да ли он има облик база-надградња, или идеологија-база). И сами субјекти су децентрирани, са неодређеним или променљивим идентитетом (због променљивости њиховог друштвеног положаја). Отуда субјекти не могу имати „истинску“ или „лажну“ идеологију, пошто немају чврсти идентитет. Лакло у књизи коју је написао заједно са Муфом (Laclau and Mouffe, 1985), извесне елементе друштвене сталности налази једино у *значењима*. Хегемонија је управо покушај да се нека значења сасвим учврсте. Али, значење, ипак, остаје променљиво, релационо. Оно не може бити фиксирано, јер се спонтано отрже контроли. Чак ни интереси као разлози за деловање нису фиксни (нема Луксових „реалних интереса“). Ако се неко деловање понавља, разлози за деловање могу бити узети као интереси. Отуда је битна анализа дискурзивних артикулација значења и њихових фиксираних пракси – тзв. семиотика моћи. Моћ је само начин на који су актери

и праксе артикулисани у нарочито фиксираном склопу представљања. Моћ се налази баш у приказивању, окамењивању значења (узимање здравог за готово), окоштавању пракси и односа. Социјализам је управо ширење слободе путем укидања хегемоније, увођење начела упитаности као почетка промене[10].

Главни проблем оваквог решења јесте релативизам. Мноштвеност дискурзивних пракси значи да и сама критика доминантне дискурзивне праксе јесте дискурзивна пракса, тако да се једна стратегија дискурзивне моћи разголићује уз помоћ друге. Слабости оваквог приступа покушао је да превазиђе Стјуарт Клег у својој књизи *Оквири моћи* (Clegg, 1989). Како би избегао Гиденсов дуализам, али и Луксове реалне интересе, Клег афирмише појам *организације.* Она је и сама актер, али и део ненамераваних учинака многих индивидуалних актера. Организација за Клега није само формална циљно-оријентисана група, већ сваки однос у коме појединац поврга своје понашање неком правилу. Свака генерално примењива теорија моћи[11] мора истовремено бити и теорија организације. Она треба да објасни појаву организационог покоравања, али и пружања отпора. Важно за ову концепцију је коришћење термина „дејственост“ (agency). Дејственост се постиже вештином организовања, било као карактеристике појединачног људског бића, било као колективне природе. Организација је стога есенцијална за постизање успешне дејствености (Clegg, 1989: 189–202).

Организације се обично стварају око неког ресурса, а моћ се огледа у способности коришћења тог ресурса (А), односно у зависности од њега (Б). Основ организације је дисциплина, осећај дужности и обавезе поштовања правила. Надзор на члановима организације може бити непосредан, али се обавља и рутинизацијом, формализацијом, „техничким знањима“, одн. различитим техникама стварања неупитне послушности, послушности као навике. Организација је форма утврђивања интереса на основу друштвених односа. Кључни друштвени односи савременог друштва су производња, својина и контрола (ту је Клег близак неомарксизму). Зато се и може рећи да је однос послодавац-за-

[10] Ово решење је слично Фукоовом, као и других постструктуралиста (Jacques Lacan, Jacques Derrida, Julia Kristeva, итд). Језик је за све њих, као дискурзивна пракса, обликујући медијум преко ког моћ ствара прихватљиве идентитете (јер, идентитети никад нису дати, чак ни када су биолошки), рецепције и преференце. Стога је борба око значења заправо борба око репродуктивних пракси, борба око моћи. Отуда долази значај историје феномена, тј. настанка (генеалогије) неких пракси. Знање је увек непосредно везано за неко значење, за дискурс, за језик, дакле – за моћ.

[11] Теорија моћи мора по Клегу да испитује како се понаша поље силе у коме се моћ налази, и јесу ли неке референтне тачке привилеговане. Истраживање моћи се не састоји из идентификовања некаквих претпостављених истинских интереса, него из испитивања стратегије испољавања моћи. Такво виђење доживљава моћ као упадљиво мање угњетавачку и забрањујућу праксу него што је то случај у концепцијама доминантне идеологије, хегемоније или тродимензионалних модела. Моћ се једноставно посматра као процес који пролази кроз различите кругове притисака и отпора. Кругови моћи који прожимају систем интеграције почивају на техникама дисциплиновања и производње, док се кругови социјалне интеграције односе на правила која уређују односе циљева и чланства.

послени централни друштвени однос. Али, хијерархија ауторитарних структура не даје само класну доминацију, већ и патријархалну или етичку доминацију. Интереси долазе до њихове дискурзивне формулације управо у организацији. Интереси се стабилизују преко процеса *уврштења* у организацију. Организација не мора имати свесну главну унутрашњу сврху (као што је економска експлоатација), али таква сврха настаје спонтано (Clegg, 1989: 190–193).

Организација је место одлука и акција, у њу се ступа одлуком да се понаша по неким правилима. Последица (односно учинак) деловања организације не мора бити резултат нечије одлуке већ, резултанта ненамераваних сила. Отуда и политика контроле не мора бити оријентисана само на људе. У великим фирмама у САД свега 10% трошкова пословања иде на радну снагу, остало на машине, организовање и маркетинг. Организација није само усклађеност и послушност, већ и отпор и борба око темељног уговора. Зато треба разликовати стратешке делатнике од осталих. Идеал организације су нестратешки делатници (Б) без икаквог другог интереса осим *послушности* стратешким делатницима (А). Пример таквог идеала је чета током битке, или пожртвованост у опасности код традиционалних породица (Clegg, 1989: 193–198).

Моћ се обликује у правилима игре, а правила игре се крију у значењима. Борба за значење јесте борба за тумачење правила. Откривање правила јесте откривање моћи, као што је и успостављање правила – стварање моћи. Најмоћнији су управо они који су у стању да мењају правила. Најмоћнија фигура у шаху била би краљица која може да у сред игре почне да се креће и као скакач. Рутинизација је управо процес усвајања правила, па је успешна организација она у којој је много рутинизације (тј. „стандардизације“, „професионализације“), а мало санкција. То је максимум коришћења ресурса (А), уз минимум опција за нестратешке делатнике (Б) (Clegg, 1989: 198–202; 209–211).

Како стратешки агенти „преводе“ ресурсе у организацију, а организацију у интересе и структуре? По Клегу, постоје четири технике: 1. *проблематизација;* А дефинише проблем Б-а, и уверава га да га Б може решити само преко организације, 2. *интересовање,* код Б-а се рађа интерес за организацију. 3. *уврштење,* Б улази у организацију и 4. *мобилизација;* Б се ставља у службу организације. Моћ се, за Клега, јавља као друштвени однос кад год постоји организација. Види се само када се оствари (када из потенцијалности пређе у актуалност), али тада се по правилу јавља отпор. Отуда, нема видљиве моћи без отпора. Организације су нека врста нагнутог игралишта: неком помажу да лопта иде брже, неког успоравају, али заправо никога не терају да игра. Стога је деловање у структурама моћи за Клега резултат више нормативног, а не каузалног императива. Не морате ући у игру, али када већ уђете морате да се држите правила. Тако су ваши поједини потези у исто време и из нужности (јер су по правилима) и из слободе (јер сте ви тако хтели) (Clegg, 1989, *исто*).

Српски (нео)марксисти

Моћ је у српској социологији – која је, до 1989, била превасходно (нео) марксистичке оријентације – један од појмова коме је била посвећивана велика пажња. Добро обавештени о најновијим струјањима у западној социологији, а подстицани да промишљају проблем демократризације социјалистичког система, српски социолози су дали неколико вештих теоријских решења, на које се даљи развој теорије моћи може ослонити.

Теоријски најчистије ситуирање појма моћи у социолошки структурални контекст налазимо код Војина Милића (1922–1996) у његовом раду „Један појмовно-хипотетички оквир за проучавање друштвене структуре“ (Милић, 1960). Моћ је, за Милића, способност интенционалног утицаја на друге људе[12], а произилази из нечијег *друштвеног положаја* (друге две изведенице које још произилазе из друштвеног положаја су доходак и углед)[13]. Сам пак друштвени положај неког појединца одређен је његовом својином, занимањем и политичким положајем (местом у некој организацији или институцији)[14] и представља „елементарну јединицу друштвене слојевитости“ (Милић, 1960: 30).

Структурално-каузални механизам код Милића је, дакле, сасвим јасан. Појединац на основу својине, занимања и положаја у организацији или институцији стиче друштвени положај који даје његову класно-слојну припадност. Из друштвеног положаја, онда, произилазе доходак, углед и моћ. Сликовито, то бисмо могли да прикажемо као два левка спојена врховима. На једној страни улазе својина, занимање и организационо/институционални положај, а на другој излазе доходак, углед и моћ. Нема директног конвертовања, већ се улазни елементи спајају у јединствену супстанцу класног положаја, из које се, онда, диференцирају нови елементи – међу њима и моћ.

Милић је, тако, вешто решио питање како социолог да испитује друштво у коме је већи део производне имовине подржављен. Пошто је приватна производна имовина у социјализму потиснута, изгубљена је веза између (не)власништва над производном имовином и класним положајем, на којој је Маркс (1967а; 1973) толико инсистирао. То је официјелни марксизам у социјалистичким земљама водило до тврдње да у социјализму нема класа[15] – а ако нема класног структури-

[12] „Под друштвеном моћи подразумева се степен у коме је лице које заузима одређени друштвени положај у стању да утиче на разне друштвене процесе и односе у складу са својим жељама и хтењима“ (Милић, 1960: 34).

[13] „Друштвени положај (...) је сразмеран укупној количини највише цењених добара и вредности, којима појединац, односно његова породица, располажу“, а то су „доходак, друштвена моћ и друштвени углед“ (Милић, 1960: 33).

[14] „Највећи утицај на одређивање друштвеног положаја имају основне улоге од којих најнепосредније зависе доходак, друштвена моћ и друштвени углед појединца. Међу таквим основним улогама нарочито се истичу основно занимање и положај у разним привредним, политичким и осталим друштвеним организацијама (...) и својина“ (Милић, 1960: 30-31).

[15] Или да постоји само једна класа, што ће рећи „једнокласно друштво“, са свеобухватном

рања, нема ни главног извора неједанке расподеле моћи. Али, та короларија била је у несагласности са непосредним искуственим увидом који је сведочио о изразитој неједнакости у поседовању моћи између обичних произвођача/службеника и партијских/државних руководилаца. Милић је овај проблем решио тако што је развио „идеју о вишедимензионалном друштвеном положају“ (Милић, 1960: 33) – где је својина само једна од детереминанти. „Предност вишедимензионалног схватања друштвене слојевитости“ (Милић, 1960: 35) била је управо у томе што је боље објашњавала стратификацију социјалистичких друштава по различитим основама – између осталог и по поседовању моћи.

Типичан структуралистички концепт моћи налазимо и код Мирослава Печујлића (1929–2006). За Печујлића (1966), друштвена моћ је:

„такав структурални положај једне друштвене групе који јој омогућује следеће:

Прво, то је техничка способност да афирмише свој групни интерес, да оствари своје материјалне и духовне потребе, око којих се иначе води конфликт у условима релативне оскудице.

Друго, то је фактичка способност да мења друштвене односе и институције у складу са потребама и интересима који извиру из групног положаја и да тиме коригуије или битно промени свој положај, или онемогући промену положаја класног противника. Овај интерес који се преоражава у политички садржај јесте првенствени предмет политчког одлучивања и конфликата у сфери политике.

Треће, да изгради организационе и идејне механизме, средства, за одржавање старих или прибављање нових економских или културних привилегија. То је фактичка способност да се институционални систем претвори у полуге за непосредну заштиту свог интереса и положаја“ (Печујлић, 1966: 36–37; према Маринковић, 1970: 118)

Као што се види, Печујлић моћ разуме не само као способност наметања неке одлуке у сопственом интересу (прва димензија моћи), већ и способност да се дефинишу услови у којима одлука треба да буде донета (друга димензија моћи; видети: Антонић, 2006б). Детерминизам је структурални, а моћ је начин на који горње групације тај детерминизам производе и одржавају, како би радио у њихову у корист.

Далеко разрађенију представу о вези друштвене структуре и моћи налазимо у утицајној књизи Михаила В. Поповића (1925–2011) *Проблеми друштвене структуре* (1967). Код Поповића *моћ*[16] постаје средишња категорија класнослојне анализе. „Социјална стратификација свој главни извор има у неједнакој

„радничком класом“, у коју спадају сви који „продају своју радну снагу“, „било физичку или духовну“ (Кардељ, 1968: 42). Признавало се да постоји и „управљачки слој“, али се тврдило да он није класа, јер је „тесно повезан са основним масама радничке класе“ (Кардељ, 1968: 20).

[16] Сама моћ није било какав утицај на друге, већ „мање или више структурисан (институционализован систем неједнаких могућности учествовања у доношењу релативно значајних одлука“ (Поповић, 1967: 194).

расподели друштвене моћи“, каже Поповић, а „неједнака расподела друштвене моћи у економском и политичком облику је, уопште посматрајући, главни извор и услов за неједнаку расподелу других елемената и карактеристика социјалног стратума“, укључив и „материјалних и других вредности и угледа у датом друштву“ (Поповић, 1967: 192; 198). „Неједнака расподела друштвене моћи у сфери економских односа“ – а приватна својина је само „правни облик (...) монопола над одлучивањем“ у тој области – представља „основни извор класне неједнакости“ (195) „Подела људи на класе и није у основи ништа друго него подела људи на оне који имају монопол економске и друштвено-политичке моћи и на оне који ту моћ немају“ (219).

Тако је моћ код Поповића дошла на место друштвеног положаја у Милићевом спојеном левку. Она „извире из постојеће социјалне структуре“ (194), пре свега „из различитог места у друштвеној подели рада“ (225), која је, опет, учинак „развоја средстава за производњу“ (189). Са друге пак стране, различита количина моћи међу члановима истог друштва даће различите облике раслојавања према поседовању „материјалних и других вредности и угледа“, од којих је, за марксисте, најважнији класна подела (*исто*).

Централни положај који је моћи дао Поповић, међутим, донекле је замутио јасноћу у поређењу са Милићевом концепцијом. Правац узрочности се донекле запетљао – моћ је час кључни узрок, час једна од последица. Рецимо, друштвена подела рада – из које настаје структура, па онда и моћ – подразумева и „управљачке улоге“, односно „институционализоване могућности доношења значајнијих одлука које се тичу општих инетреса“ (244). Међутим, „неједнака расподела економске и друштвено-политичке моћи била је база на основу које се формирала постојећа хијерархија професионалних улога. Онај који је заузимао више место у датој хијерархији занимања, имао је обично и већу друштвену моћ, и обратно“ (218).

Дакле, по овом виђењу, људи попуњавају већ уобличена структурална места која носе различиту количину моћи. Али та места су формирана или одржавана као хијерархијска пирамида баш на основу различите количине моћи коју поседују актуелни стратешки моћници. Но из тога остаје нејасно како онда демократизовати социјалистички систем, то јест како је могуће дистрибуцију моћи учинити егалитарнијом. Поповић вели да се радништво у социјализму не може еманциповати „све док је економско-политичка моћ концентрисана искључиво у рукама политичких и привредних руководилаца“ (Поповић, 1967: 221). Али, следи питање: како променити структуру моћи ако је њен колективни креатор-и-чувар – управо слој актуелних моћника?

Ово питање било је у основи рада и Љубомира Тадића (1925–2013) „Моћ, елите и демократија“ (1970). Тадић своје разматрање надовезује директно на Маркса, указујући да моћ која влада радом, влада и целим друштвом[17]. Оно што

[17] У модерном капитализму, моћ као „власт мањине подредила је себи рад као инструменталну силу и само на тај начин стекла свој ауторитет и уважење“ (Тадић, 1970: 66). „У овом процесу треба зато тражити тајну друштвене и политичке моћи, посебно тајну модерног капиталистичког облика владавине“ (*исто*).

је у Тадићевој анализи вредно јесте разлика два облика моћи (мада недовољно конпцептуално разрађена). На једној страни је моћ као *potentia*, или „природна сила или снага“, а на другој моћ као *potestas*, или „друштвено-политичка или правна власт“ (Тадић, 1970: 65). Ова друга је заправо „угњетачка моћ“, и она постоји не само у капитализму, већ и у „деспотским облицима социјализма“ (74). Јер, чак и у социјализму који почива на представничким установама – а преко којих народ предаје своје право на одлучивање мањини – развија се „ауторитарна моћ, која се скрива испод демократског покривача“ (75). Тадић се стога залаже за „непосредну демократију“ или „демократију одоздо“, за чији историјски пример узима бољшевичке совјете „првих година после Октобра“ (75). То је за Тадића било „историјско обистињење демократије“, „укидање рада као класне особине“ и „устанак против сваког облика угњетачке моћи“, односно настојање „да се *potentia*, као слободна игра људских снага избави испод *potestas*“ (76). У том смислу Тадић, на крају свог текста, позива да се и тадашње југословенско друштво врати изворним бољшевичким идеалима (77).

Оно што је код Тадића било у заметку – а што у неразвијеном облику налазимо и у једном ранијем Печујлићевом раду[18] – добиће своју развијену форму у књизи Зорана Видаковића (1928-1991) *Друштвена моћ радничке класе: теоријско-критички оглед* (1970). Видаковићева концепција моћи је структурална, са одређеним решењима које смо видели да постоје код Милића[19] и Поповића[20]. Видаковић сматра да „класна подела друштва, стекавши релативну самосталност“, дејствује на поделу рада не само у производњи, већ и „у сфери политике и идеологије“, а то има утицаја и на „друштвену моћ појединаца и група“ (Видаковић, 1970: 46–7). То у капитализму доводи до „антагонистички подељеног друштва“ (50), где се на једној страни налази „власничка и владајућа класа“ (52), а на другој радничка класа. Иако у социјализму, после револуције, нестаје „власничка и владајућа класа“, „обнавља се, бар делимично, класна структура, и без потпуно формиране владајуће класе“ (50)[21].

[18] Печујлић (1969: 96) прави врло важну концептуалну разлику која постоји између типа моћи који је, по њему, доминантан у класном друштву, где је сума количине моћи нула (неко не може да има више моћи, а да је неко други не изгуби), и типа моћи доминантног у самоуправном социјализму, где се моћ међусобно увећава („аутономни делови међусобно умножавају моћ сваког од њих, а не осујећују је као што је то случај код класне расподеле моћи где важи обрнут закон: што је моћ једног субјекта већа, то је моћ другог мања“; Печујлић, 1969: 96).

[19] Кога Видаковић не помиње,

[20] Чије *Проблеме друштвене структуре*, посебно део који се односи на моћ, Видаковић цитира (1970: 241).

[21] Објашњење ове појаве, по Видаковићу (1970), састоји се у томе да се „унутар друштвене својине“ јавља „неједнака економска моћ“ (58), као и због „хијерархијског устројства социјалних групација које у друштву изводе моћ из различитих видова друштвене поделе делатности, а нарочито из осамостаљене политичке власти“ (61). Отуђене управљачке групације у социјализму имају „тенденцију групног облика својинског монопола“ (65), праћену „тежњом да се одржи што нижа вредност цене радне снаге“ (64) и „присвајањем вишка производа“ (67). Оне теже да постану „супротна класа“, у односу на радништво (72–73) – а њега не чине само физички, већ

Но оно што је код Видаковића свакако највредније јесте његово концепцијско разликовање два типа моћи[22]. Једно је „*антагонистичка моћ*“ – однос у коме неко не може да има више моћи, а да други аутоматски нема мање (262). То је тип моћи који карактерише капитализам (238). Друго је „*асоцијативна моћ*“ (239 и даље), која не даје нулти збир, већ кумулативност – „што је већа моћ једног субјетка, то је већа и моћ других субјеката“, односно „кумулација моћи више друштвених субјеката у истом процесу даје укупну моћ већу од збира појединачних моћи“ (262). Овај други тип моћи, по Видаковићу, успоставља се у социјализму, када револуционарни радници удружују свој рад и овладавају условима производње (264)[23].

Видаковић не види проблем у поставци по којој политичка власт у социјализму поприма облик „диктатуре пролетаријата“ (268–9). Та диктатура, наиме, служи само за сузбијање постојећих облика антагонистичке моћи (269), док у исто време умни и физички радници, успостављањем и ширењем односа асоцијативне моћи, укидају сваки монопол и ослобађају све појединце и групације (270–1). Видаковић, на крају, износи визију „непосредне радничке демократије“ уз „поступно стапање свих политичких установа са облицима радничком самоуправног уређивања удруженог рада“ (291), а путем неке врсте *плурализма* „аутономних револуционарних организација“[24].

Највреднији допринос Видаковићеве студије – разликовање антагонистичке и асоцијативне моћи – направљен је 16 година пре него што је Мајкл Ман, у првом тому знаменитих *Извора друштвене моћи* (Mann, 1986: 6), напра-

и умни радници (74–5). Отуђени управљачи и револуционарни умни и физички радници налазе се у односу „антагонистичке моћи“, где неко не може да има више, а да други аутоматски нема мање моћи (262). А управо то је тип моћи који карактерише и капитализам (238).

[22] Сама моћ је, за Видаковића, „способност реализације циљева“ (243), а одлучивање је само један део те способности (244).

[23] Ова трансфомација моћи, као „укидање антагонистичке и заснивање асоцијативне друштвене моћи“ (267) могућа је, по Видаковићу, само као учинак „акције револуционарне класе“ (тј. „свести, воље, заједничке целисходне акције људи“; 264; „радничке класе“; 267), а не некаквог нужног детерминизма пост-револуционарних друштвених структура (264).

[24] За Видаковића су „политичка партија која је задобила револуционарну власт, синдикат, идеологија, политички програм, револуционарни кадрови“ заправо „елементи револуционарне класе“ (182). Зато он сматра да „друштвено организовање револуционарне класе не може бити сведено на једну јединствену револуционарну организацију, нити на хијерархијски уређен склоп организација, већ је упућено на више аутономних револуционарних организација, тј. (...) организација са различитим устројством, различитим начином делатности и суделовања радништва, различитим облицима изражавања интереса и остваривања циљева класе“ (294). Као другу, „аутономну револуционарну организацију“, уз „комунистичку организацију“, Видаковић наводи синдикат. Синдикат представља „општекласну организацију радништва“ (206) која је резултат „аутономног синдикалног организовања радништва“ (298). Њен циљ је „сузбијање дегенеративних тенденција на страни политичке власти“ (296), па се може рећи да што је синдикат као „организација аутономнија, то је више у стању да утиче на револуционарно усмеравање политичке власти“ (296).

вио дистинкцију између колективне и дитрибутивне моћи[25] (прва одговара Видаковићевој антагонистичкој, а друга асоцијативној моћи). Сматра се да је тиме Ман, на концептуалном плану, разрешио спор око тога да ли је моћ више добра (функционална) – као што су тврдили Парсонс и Арентова, или је претежно зла (експлоатативна) – као што су тврдили (нео)марксисти (Гиденс, 1980). Но Видаковић је то учинио 16 година раније. И на ту чињеницу српска социологија може да буде поносна.

Иако су хрватски и словеначки социолози већ увелико објављивали радове са налазима из емпиријских истраживања дистрибуције моћи (првенствено у предузећима и општинама: Шибер и др, 1966; Жупанов, 1969; Јеровшек, 1969; Рус, 1970; Пастуловић, 1971), прва значајнија студија те врсте у српској социологији била је књига Радивоја Маринковића *Ко одлучује у комуни* (1971). Маринковић је конпцетуални део посвећен моћи радио под надзором Љубомира Тадића (Маринковића, 1971: 7), а у својем разматрању широко се позивао и на концепције Милића (117–118; 122; 123), Поповића (118; 120), а нарочито Печујлића (117; 118; 119; 120–121; 122). Но ова студија је значајна не само по томе што је Маринковић први аутор у српској друштвеној науци који се позивао на радове о искуственим истраживањима дистрибуције моћи (првенствено на Јеровшека: 8; 116; 119; 156; 165; 235; 237; 242; 249; 250; 263), већ и први наш аутор који је самостално изнео и прокоментарисао налазе једног таквог истраживања[26]. Ипак, Маринковићева концепција моћи била је ближа Даловој усредсређености на процес одлучивања[27], него правој структуралној анализи, а његово коришћење налаза искуствених истраживања остало је ипак више илустративно, а по значају секундарно, него што би то по социолошким нормама требало бити.

Пример правог социолошког искуственог истраживања, са моћи као важном истраживачком категоријом, даће нешто доцније Михаило Поповић и сарадници[28] у књизи *Друштвени слојеви и друштвена свест* (1977). Иако

[25] Моћ Ман дефинише као "способност да се тежи и остваре циљеви кроз господство над нечијим животним приликама" (Mann, 1986: 6).

[26] Маринковић (1971: 167–187) износи налазе међународног истраживања „Вредности локалних руководилаца и њихов утица на доношење политичких одлука“, које су заједно спровели: Институт за философију и социологију Пољске академије наука; Пенсилванија универзитет (САД); Центар за студије друштвеног разувоја (Њу Делхи), Институт за технологију (Капмур) и Универзитет Поне, из Индије; Институт друштвених наука (Београд), уз сарадњу Института за социологију и философију из Љубљане и Факултета политичких наука, из Сарајева (167). За потребе овог истраживања, испитано је 1.179 локалних руководилаца из 30 општина Србије, Словеније и Босне и Херцеговине (исто). Део налаза из овог истраживања представио је и Рус (1970).

[27] За Маринковића, моћ је „могућност да се утиче на исход одлучивачке ситуације“ (1971: 114; слично 121), односно „друштвено условљена могућност појединца или групе да друштвене одлуке обликује према својим интересима“ (121).

[28] Силвано Болчић, Весна Пешић, Милосав Јанићијевић и Драгомир Пантић.

је ово истраживање[29], по концептуализацији стратификације, садржавало јаке елементе неовеберијанског приступа (видети: Антонић, 2010), оно је од значаја за развој социологије моћи у Србији баш по средишном месту које је у њему дато моћи, као и по њеној структурално-диспозиционој концептуализацији. Наиме, основна јединца стратификације – слој, дефинисана је преко „неједнаког поседовања економске и политичке моћи“ (Поповић и сар, 1977: 34), а стратификациони положај израчунаван је преко индекса који представља средњу вредност броја поена које припадник датог слоја добија на скалама образовања, материјалног положаја и друштвене моћи. Док су образовање и материјални положај у овом истраживању одређени на уобичајен начин, друштвена моћ је мерена преко три показатеља: чланства и функције у СК, чланства у (само)управним телима и политичке функције (Поповић и сар, 1977: 60). Истраживање је показало да међу 10 слојева најмање моћи поседују сељаци, градски приватници, сељаци-радници (полутани) и НКВ радници, да средњу моћ имају КВ радници у услугама, службеници (са средњом школом) и КВ радници у индустрији, док сразмерно ннајвећу моћ поседују стручњаци у привреди, стручњаци ван привреде и руководеће особље (Поповић и сар, 1977: 61-2).

Тако је Поповић вратио моћ из бихевиорално-позитивистичке сфере одлучивања (у којој се нашла са Маринковићевом књигом) у структурално-диспозициону сферу (истина, више веберијанског, него марксистичког типа). Међутим, Видаковићеву линију приступа проблему моћи убрзо ће реафирмисати Љубиша Митровић (1943-) у својој књизи *Самоуправљање и диктатура пролетаријата* (1980). Митровић је претходно магистрирао на тему друштвене моћи радничке класе (Митровић, 1974), а у овој књизи комбиновао је снажно концептуално ослањање на Видаковића (Митровић, 1980: 107–110), са анализом налаза више „емпиријских истраживања о дистрибицији друштвене моћи у савременом југословенском друштрву“ (Митровић, 1980: 116; његова литертаура су, у том погледу: Жупанов, 1969; Пастуловић, 1971; Вејновић 1974; Обрадовић, 1972; Јованов, 1973). Митровић преузима од Видаковића оно теоријски највредније – разликовање антагонистичке и асоцијативне моћи (Митровић, 1980: 107–109). И за Митровића је асоцијативна моћ „нови тип друштвене моћи“ који настаје у самоуправљању (107–109), а код којег повећање моћи за једног значи увећање моћи за све[30]. Међутим, наводећи статистичке показатеље заступљености радника на местима одлучивања (113–115), Митровић упозорава да је „присутан стални тренд опадања броја радника у радничким саветима“ (114). Такође, позивајући се на већ поменута истраживања, Митровић вели да она „показују да се стварна дистрибуција моћи у пракси битно разликује од институционалног модела“ те да „одлучујућу улогу у усмеравању друштва играју елитне групе на врховима друштвених институција“ (Митровић, 1980: 116).

[29] Истраживање је спроведено октобра 1974, на подручју Србије ван покрајина.

[30] „Заснивајући нови тип асоцијативне моћи у самоуправном друштву, радничка класа не успоставља друштвену моћ само за себе, већ и за све делове друштва“ (Митровић, 1980: 111).

Овај Митровићев увид биће и емпиријски снажно потврђен у још једном истраживању Поповића и сарадника[31] (*Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, 1987). И овде је стратификациони положај израчунаван на основу индекса образовања, материјалног положаја и моћи. Показало се да малу моћ има 87,4 посто испитаника, средњу 9,3, а велику („праву моћ“) свега 3,2 посто – пре свих, партијски и државни руководиоци (Поповић и сар, 1987: 37; 38). Управо у сфери моћи утврђен је највећи степен неједнакости – далеко већи него када је реч о образовању и материјалном положају (41). Иако је истраживана и перцепција сопственог утицаја на доношење одлука у предузећу/установи, општини и друштву (235–250)[32], моћ је ипак више посматрана из структурално-диспозиционе перспективе (што се види из концепта индекса моћи[33]). Тако је, пред сам крај социјализма, утврђена доминација „изразито олигархијског типа“ (236) расподеле моћи у тадашњем друштву.

* * *

Све у свему, овај преглед показује да српска социологија моћи (до 1989) није много заостајала за англосаксонском (нео)марксистичком парадигмом. Она је била на високом нивоу, како по способности стављања истраживачких питања у одговарајући теоријски контекст, по ваљаној концептуализацији проблема, као и по искуственој провери хипотеза. Најважнији домет наше социологије на овом пољу свакако су теоријске концептуализације Војина Милића, појмовне дистинкције Зорана Видаковића (и његовог следбеника, на том пољу, Љубише Митровића), као и истраживачки налази Михаила Поповића.

Наведени радови

Алтисе, Луј (1971): *За Маркса* (Louis Althusser, *Pour Marx*, 1965), превела Елеонора Прохић. Београд: Нолит.

Антонић, Слободан (2011): „Великан српске социологије“, *Социолошки преглед*, vol. XLV, no. 1, стр. 113-116, http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/1(2011)/7_Popovic.pdf.

(2010): „Неовеберијански приступ друштвеној слојевитости“, *Социологија*, год. LII, бр. 1 Посебног издања, стр. 159-192. https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:2434/bdef:Content/get

[31] Марија Богдановић, Данило Мркшић, Владимир Гоати, Сретен Вујовић, Борисав Џуверовић, Јелица Петровић и Милена Давидовић.

[32] Свој утицај на одлучивање у предузећу 35 посто испитаника је оценило као „никакав“, а 22 посто као „слаб“ (Поповић и сар, 1987: 236), за општину су оцене утицаја биле 51 посто „никакав“, а 19 посто „слаб“ (243), док за друштво подаци нису ни дати (али се из графикона може видети да су још гори него за предузеће и општину).

[33] Индекс моћи, уз чланство и функције у СК, чланства у (само)управним телима и политичке функције, чинили су још и: добијена друштвена признања, чланови породице као важнији функционери, лично познавање функционера, обраћање других људи за помоћ (Поповић и сар, 1987: 31).

(2006а): „Нека разликовања силе и моћи у класичној социологији“, *Социолошки годишњак*, год. 2, стр. 7-26, https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:2437/bdef:Content/get

(2006б): „Три лица моћи ”, *Нова српска политичка мисао*, год. XIII, бр. 1-4, стр. 7-33. https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:2436/bdef:Content/get

(2006в): „У одбрану Парсонсовог схватања моћи”, *Социолошки преглед*, год. XXXX, бр. 1, стр. 57-79. http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/1(2006)/Antonic_Slobodan.pdf

(1983): „Класе и социјализам – прилог разјашњавању појмова”, *Међународни раднички покрет*, год. XXVI, бр. 4. стр. 415-426.

Вејновић, Милан (1974): „Структура утјецаја у самоуправној радној организацији“, *Наше теме: часопис младих о друштвеним збивањима* (издавач: Централни комитет Савеза омладине Хрватске, Загреб), год. 18, бр. 6, стр. 993-1017.

Видаковић, Зоран (1970), *Друштвена моћ радничке класе: теоријско-критички оглед*, Рад, Београд.

Гиденс, Ентони (1980): „’Моћ’ у новијим радовима Талкота Парсонса” [Anthony Giddens, `Power’ in the Recent Writings of Talcott Parsons, 1968], *Марксизам у свету*, год. 3, бр. 8, стр. 170-190.

Грамши, Антонио [Antonio Gramsci] (1980): *Филозофија историје и политике: избор из дела; Писма из затвора*, превела Југана Стојановић. Београд: Слово љубве.

(1959): *Изабрана дела,* приредили Маурицио Ферара и Никша Стипчевић; превела Неда Поповић. Београд: Култура.

(1958): *Хисторијски материјализам и филозофија Benedetta Crocea* [Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce], превели Милан Мацура и Миливоје Ивчић. Загреб: Напријед.

Дал, Роберт (2006): „Моћ“ [Robert Dahl, „Power”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, vol. 12, pp. 405-12], превела Милена Тимотијевић, *Нова српска политичка мисао*, год. XIII, бр. 1-4, стр. 35-55..

Енгелс, Фридрих (1951): *Положај радничке класе у Енглеској* [Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, 1845], превели с немачког Н. Томић и Н. Богдановић. Београд: Култура.

Жупанов, Јосип (1969): *Самоуправљање и друштвена моћ. Прилози за социологију самоуправне радне организације*. Загреб: Библиотека Наших тема.

Јеровшек, Јанез (1969): „Структура утицаја у општини: теоријске претпоставке“, *Социологија: часопис за социологију, социјалну психологију и социјалну антропологију*; орган Југословенског удружења за социологију, год. 10, бр. 2, стр. 257-275

Јованов, Неца (1973): „Стварно стање самоуправљања и положај директора у односима снага и расподели друштвене моћи“, *Директор: месечни часопис за теорију, праксу и информисање о организовању и руковођењу у удруженом раду* (издавач: „Привредни преглед“, Београд), год. 5, бр. 11.

Јовановић, Радиша (1988): *Друштвена моћ радничке класе у самоуправном систему*. Београд: Југословенски институт за новинарство.

Кардељ, Едвард (1968): „Самоуправљање и бирократизам", *Социјализам: часопис Савеза комуниста Југославије*, год. 11, бр. 1-2, стр. 20-42.

Лукс, Стивен (2006): „Моћ: једно радикално схватање" [Steven Lukes *Power: a Radical View*, 1974], *Нова српска политичка мисао*, год. XIII, бр. 1-4, стр. 69-110.

Маринковић, Радивоје (1971): *Ко одлучује у комуни*. Београд: Институт друштвених наука.

Маркс, Карл (1973) *Капитал* [Karl Marx, *Das Kapital*, 1867], превели Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић. Београд: БИГЗ и Просвета.

(1967а): „Економско-филозофски рукописи" [*Ökonomisch-philosophischen Manuskripte aus dem Jahre 1844*], у Маркс и Енгелс, 1967б,стр. 189-336.

(1967б): „Прилог јеврејском питању" [*Zur Judenfrage*, 1844] у Маркс и Енгелс, 1967б, стр. 54-89.

(1960): *Прилог критици политичке економије* [Zur Kritik der politischen Ökonomie, 1859], превели Моша Пијаде, Мара Фран, Милош Софреновић. Београд: Култура.

Маркс, Карл и Фридрих Енгелс (1967а): *Немачка идеологија* [Karl Marx, Friedrich Engels, *Die Deutsche Ideologie* 1845], у Маркс и Енгелс, 1967б: стр. 355-428.

(1967б): *Рани радови* (1843-1845), превео Станко Бошњак. Загреб: Напријед.

Милић, Војин (1960): „Један појмовно-хипотетички оквир за проучавање друштвене структуре", *Социологија: часопис за социологију, социјалну психологију и социјалну антропологију*; орган Југословенског удружења за социологију, год. 2, бр. 2, стр. 3-39; прештампано у: Војин Милић, *Друштвена структура и покретљивост Југославије: од друге половине 50-тих до средине 60-тих година*, стр. 21-63 (навођена пагинација је према овом издању). Нови Сад: Катедра за социологију Филозофског факултета.

Митровић, Љубиша Р. (1980): *Самоуправљање и диктатура пролетаријата: увод у социологију самоуправљања*. Београд: Савремена администрација.

(1974): *Процес конституисања самоуправно удруженог рада и друштвена моћ радничке класе* [магистарски рад]. Београд: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Обрадовић, Градимир (1972): „Социјална структура и дистрибуција утицаја на нивоу радне јединице и предузећа", *Социологија: часопис за социологију, социјалну психологију и социјалну антропологију*; орган Југословенског удружења за социологију, год. 14, бр. 4, стр. 613-624.

Парсонс, Талкот (2009): *Друштвени систем и други огледи* [Talcott Parsons, *The Social System,* 1951], превео с енглеског и предговор написао Милан Брдар. Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Пастуловић, Никола (1971): „Дистрибуција утицаја у нашим предузећима", *Наше теме: часопис младих о друштвеним збивањима* (издавач: Централни комитет Савеза омладине Хрватске, Загреб), год. 15, бр. 12.

Печујлић, Мирослав (1966): *Истраживање промена у друштвеној структури Југославије*, шапирографисано издање. Београд: Институт друштвених наука.

(1969): *Будућност која је почела: научно-технолошка револуција и самоуправљање.* Београд: Институт за политичке студије Факултета политичких наука.

Поповић, Михаило (1967) *Проблеми друштвене структуре: увод у социологију.* Београд: Култура (овде се цитира по издању: Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1974).

Поповић, Михаило и др. (1991). *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, Михаило В.Поповић (ур.). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.

(1987): *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду.* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.

(1977): *Друштвени слојеви и друштвена свест: социолошко истраживање интереса, стилова живота, класне свести и вредносно-идеолошких оријентација друштвених слојева,* (редактори: Михајло В. Поповић, Мирослав Јанићијевић). Београд: Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука.

Ромић, Валентина (2006): *Истраживање моћи у југословенској социологији: дипломски рад.* Београд: Филозофски факултет.

Рус, Вељко (1970) „Моћ и структура моћи у југословенским предузећима“, *Социологија: часопис за социологију, социјалну психологију и социјалну антропологију*; орган Југословенског удружења за социологију, год. 11, бр. 2, стр. 191-207.

Тадић, Љубомир (1970): „Моћ, елите и демократија“, *Praxis: филозофски часопис* (југославенско издање), Загреб: Хрватско филозофско друштво, год. 7, бр. 1-2, стр. 64-77.

Тополчић, Давор и Томислав Мурати (1994): „Прилози за библиографију радова из подручја социологије рада, социологије организације и економске социологије објављених у стручној периодици 1970-1993“, *Друштвена истраживања: часопис за опћа друштвена питања*, Загреб, год. 3, бр. 6, стр. 713-742, http://hrcak.srce.hr/file/52350.

Фуко, Мишел (1997): *Надзирати и кажњавати: настанак затвора* [Michel Foucault, *Surveiller et punir*, 1975], превела с француског Ана А. Јовановић. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Хабермас, Јирген (1975): *Сазнање и интерес* [Jürgen Habermas, *Erkenntnis und Interesse,* 1968], превео Миодраг Цекић. Београд: Нолит.

Хегел, Георг Фридрих Вилхелм (1989): *Основне црте философије права* [*Georg Wilhelm Friedrich Hegel Grundlinien der Philospohie des Rechts,* 1821], превео Данко Грлић, Сарајево: Веселин Маслеша.

Шибер, Иван и др. (1966) „Перцепција дистрибуције утјецаја у радној организацији“, „Политичка мисао: часопис за политичке науке, год. 3, бр. 4, стр. 69-81 (Загреб: Факултет политичких наука).

Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, and Bryan S. Turner (1980): *The Dominant Ideology Thesis*. London: George Allen & Unwin.

Carlyle, Thomas (1843): *Past and Present*. London: Chapman and Hall.

Clegg, Stewart R. (1989): *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications.

Dahl, Robert A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City,* Yale University Press, New Haven.

Hay, Colin (1995): "Structure and Agency", in: David Marsh and Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Scince*, pp. 189-207. New York: St. Martin's Press.

Gaventa, John (1980): *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley.* Urbana: University of Illinois Press.

Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: *Polity Press*.

(1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 1. Power, Property and the State*. London : Macmillan.

(1979): *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan.

Knights, David and Hugh Willmott (1982): „Power, Values and Relations: A Comment on Beaton", *Sociology*, Vol. 16, No. 4, pp. 578-585.

Laclau, Ernesto (1983): „The impossibility of society", *Canadian Journal of Political and Social Theory*, Vol. 7, No. 1-2, pp. 21-4.

Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe (1985): *Hegemony and Socialist Strategy.* London: Verso.

Layder, Derek (1994): *Understanding Social Theory*. London: SAGE Publications.

Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power: Volume 1, A History of Power from the Beginning to AD 1760.* Cambridge: Cambridge University Press,

Whitt Allen J. (1979): „Towards a class-dialectical model of power: An empirical assessment of three competing models of political power". *American Sociological Review*, Vol. 44 (February), pp. 81-100.

Slobodan Antonić

THE STRUCTURALIST CONCEPTS OF POWER: (NEO-)MARXIST PARADIGM (UNTIL 1989)

Abstract: The structural understanding of power emphasizes the detection of configurationally impact line, generated around some place of power, and leading to structural determination of actor's opinions and behavior. This is about the structural and dispositional character of power. In the first part of this paper I reconstruct Marx's conception of power. The second part gives an overview of the power debate (until 1989) among Anglo-Saxon (neo-)Marxist sociologists. The third section describes the concept of power among Serbian sociologist (in the same period).

Keywords: power, structure, class, socialism, self-management.

Слободан Миладиновић
Универзитет у Београду
Факултет организационих наука, Београд

УДК 316.334.5
Оригинални научни рад

ПЕРСПЕКТИВЕ ПАРТИЦИПАТИВНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ[1]

Апстракт: Демократизација политичких односа само донекле може да испуни очекивања и аспирације људи да обезбеде основу за изградњу стабилног и „здравог“ друштва. Зато им као допуна остаје да утемеље и партиципативну демократију у економском процесу. Она представља широк појам и у најкраћем се може одредити као збирни назив за све облике управљања економским подситемом друштва у којима запослени на различите начине и у различитом степену партиципирају. Реч је о партиципацији радника и њихових удружења и организација у стварању и примењивању одлука од економског значаја. Различити облици партиципативне демократије (демократизације односа на радном месту) практикују се у великом броју земаља различитих друштвених уређења, различитог степена економског и технолошког развоја, што потврђује да се ради о глобалном тренду. У раду се констатује да су сви изгледи да ће се радничка партиципација надаље ширити у три следећа облика: 1. колективно преговарање, 2. интегрисане партиципативне механзме (раднички савет, раднички представници у управном одбору, раднички повереник и сл.) и 3. партиципацију на нижим нивоима одлучивања и управљања.

Кључне речи: партиципација, демократија, радништво, менаџмент.

Демократизација политичких односа само донекле може испунити очекивања и аспирације људи да обезбеде основу за изградњу стабилног и „здравог“ друштва. Зато им као допуна истој остаје да у економском процесу утемеље и партиципативну демократију запослених. Партиципативна демократије је широк појам и у најкраћем се може одредити као збирни назив за све облике управљања предузећима у којима радници на различите начине и у различитом степену учествују. Дакле ради се о партиципацији радника и њихових удружења и организација у стварању и примењивању одлука од економског значаја. Овде појам партиципације има смисла ако се посматра у контексту друштвене моћи и он нужно имплицира строго утврђене односе моћи али у дугорочном

[1] Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

контексту може представљати акт нарушавања ауторитарног устројства и чврсте пирамиде моћи. Потенцијално, овај појам подразумева повезивање горњих и доњих делова хијерархије у предузећу ради налажења оптималног и функционалног решења неког проблема. Партиципативна демократија има смисла само ако су нижи делови хијерархије укључени у органе који доносе одлуке као и у процес контроле и спровођења тих одлука. У одсуству партиципативних механизама доношење и спровођење одлука остаје монопол послодаваца и менаџмента. Присуство патриципативних механизама отвара могућност ограничавања права и моћи управљачких структура с једне стране али и могућност освајање права и моћи носилаца извршног рада с друге стране.

Партиципативна демократија се јавља као тачка на којој је могуће ублажити оштрицу социјално-класног сукоба и успоставити обрасце кооперативног понашања радништва и менаџмента. Тим пре што постоји читав сегмент одлука које нису од приоритетног интереса управе предузећа а јесу од виталног интереса за запослене (нпр. висина зарада појединих категорија запослених, улагање у друштвени стандард, квалитет односа на радном месту, социјална питања и сигурност на раду, коришћење одмора, запошљавање и отпуштање и сл.). Одавно је познато да је квалитет међуорганизационих односа већи а то значи да је мање сукоба, више координације, боља комуникација и боље разрешавање сукоба тамо где постоји већа партиципација (хијерархијски) нижег особља (Blumberg 1972), да задовољство у раду расте са порастом моћи радника да одлучују на радном месту те да се отуђење индустријског рада може ублажити демократизацијом односа на радном месту. Стога и није чудно што појам радничке партиципације често има идеолошки нагласак (Hall 1973) који је замаглио њену важност за теорију и праксу организације.

Алтернатива партиципативној економској демократији је радни конфликт, стога се на партиципативну демократију може гледати као на превентивну меру која спречава социјалне конфликте супротстављених страна у радном процесу послодаваца, менаџмента и радништва. Конфликт и кооперативност су две стране истог друштвеног процеса и оне су међусобно повезане и условљене. У том контексту, партиципација је један од најједноставнијих начина да се постигне равноправност у сфери економских односа,

Различити облици партиципације су присутни у великој већини земаља. Она се остварује преко разних форми радничких савета, радничке контроле и њима сличних институционализованих и неинституционализованих облика учешћа, затим преко различитих организација, међу којима истакнуто место имају синдикати. Партиципација се не мора завршавати само у предузећу. У неким земљама се она, преко разних посредника, и са мањом или већом ефикасношћу, остварује на нивоу гранских удружења па чак стиже и до управљања националном економијом, чиме превазилази оквире радничке партиципације и улазу у домен политичке демократије. И не само то, она прелази и националне границе посредством Међународне организације рада (МОР – ILO). Смисао свега овог је у томе да радници, без обзира о ком је нивоу реч, преко својих

представника учествују у управљању као један од чланова у овом процесу, заједно са представницима управе предузећа (менаџерима) и власницима капитала (понекад се укључује и држава).

Дакле, могуће је регистровати велики број земаља и још већи број облика у којима се остварује партиципација. Разлике међу њима условљене су како историјским околностима тако и различитошћу услова који владају у појединим деловима света. Тежња за успостављањем партиципације (и самоуправљања) стара је колико и раднички покрет. Са развојем радничког покрета уобличавала су се и схватања о месту и улози партиципације у друштву, као и различити облици учешћа радника у управљању.

Да би се схватило данашње обиље форми остваривања партиципације, неопходно је указати, у најкраћим цртама, на тенденције историјског развоја ових идеја и захтева те можемо уочити два основна периода (Прибићевић 1982). Први је период од настанка радничког покрета до другог светског рата. То је период наизменичног јачања и опадања револуционарног расположења и повременог истицања захтева за увођење самоуправљања, односно против њега, што је све било диктирано конкретним историјским околностима. У овом периоду било је више (углавном краткотрајних) покушаја остваривања партиципације. Други период је период после Другог светског рата. За њега је карактеристично да партиципација стиче пуно право грађанства и постаје друштвена пракса, стварност која из дана у дан стиче све већи број присталица и која се остварује у све већем броју земаља уз мноштво најразличитијих форми.

У првом периоду развоја идеје о партиципацији (и самоуправљању) могу се уочити четири етапе.

Прва, од појаве радничког покрета до седме деценије деветнаестог века. За њу је битно да све струје радничког покрета свој циљ истичу кроз идеал слободне асоцијације непосредних произвођача (самоуправљање). Било је чак и више покушаја реализације идеје самоуправљања кроз Париску комуну и нека настојања Роберта Овена.

Друга, последње три деценије деветнаестог века. Карактерише је снажан продор етатистичких интерпретација социјализма. Кристализује се концепт о државном власништву и управљању као есенцијалној карактеристици социјализма. О положају и улози радника у социјалистичком предузећу мало се размишљало.

Трећа, прве две деценије двадесетог века. Представља оживљавање интереса за укључивањем радника у процес управљања и одлучивања. Јавља се отпор етатистичким идејама. Много се пише о социјализму и самоуправљању. Истичу се захтеви за увођење радничке контроле. Крајем првог светског рата долази до најснажније афирмације ових идеја. То је један од ретких тренутака историје кад је раднички покрет једнодушно прихватио идеју самоуправљања (али још увек не и идеју партиципације). Предузимани су и неки револуционарни кораци да би се све ово остварило, али изузев Октобарске револуције и њених совјета, сви покушаји су били угушени (покушај италијанских металаца у

Торину септембра 1911. пораз британских рудара 1919. и 1921. слом немачке октобарске револуције 1918. и др.).

У условима револуционарног превирања долази у неким грађанским круговима, а посебно код дела послодаваца и припадника државног апарата с једне стране и припадника деснице у радничком покрету с друге стране, до идеје о компромисном решењу. Долази до истицања идеје партиципације. Долази до законског признавања првих институција партиципације. Сви ти покушаји наилазе на лош пријем у радничком покрету.

Четврта, раздобље између два светска рата је време пораза идеје самоуправљања. Због велике економске кризе и наступање фашизма се о укључивању радника у процес управљања мало размишља. Томе погодује и појава стаљинизма у СССР, са којим јача етатизације радничког покрета, чиме самоуправни концепт бива скоро потпуно одбачен.

У другом периоду који почиње непосредно после Другог светског рата и траје све до данас могу се уочити четири етапе.

Прва, године непосредно после другог светског рата. Гласно се истичу захтеви за укључивање радника у процес одлучивања (макар и симболично, делимично и посредно). Главну реч имали они који су се залагали за класни компромис. Јављају се и прве институције радничке партиципације у развијеним земљама са ограниченом, углавном саветодавном улогом. Сви ови покушаји су имали подршку у социјалдемократији и синдикатима док су комунисти, по овом питању, имали негативан став.

Друга етапа почиње педесетих година и протеже се све до половине шесте деценије. Карактерише је опадање интереса за партиципацију и самоуправљање. Неки су аутори неуспех саветодавне партиципације узимали као доказ о неостваривости самоуправљања. Међу њима би требало споменути Хју Клега и његово дело Нови приступ индустријској демократији као и Рејмона Арона. У овом периоду у Југославији настају крупне промене. Отпочиње изградња система социјалистичког самоуправљања чијом афирмацијом због почетних резултата отпочиње трећа фаза.

Трећа фаза почиње шездесетих и траје до осамдесетих година. Обновио се утицај снага које се залажу за партиципацију и самоуправљање. Чак се и међу комунистима, и на истоку и на западу, јавља позитиван став према партиципацији, у складу са тада актуелним схватањем о различитости путева изградње социјализма. Овде треба нагласити да се под социјализмом није подразумевао само привредни и политички систем источноевропских земаља већ и читав низ идеја, покрета и институција широм света који су имали за циљ да афирмишу идеале класне борбе радништва. Комунисти индустријски развијених (капиталистичких) земаља, поучени негативним искуством етатизације у развоју тадашњих социјалистичких земаља, схватају да етатизација привреде није циљ коме треба тежити. Прихвата се идеја да национализацију средстава за производњу треба да прате разне мере демократске контроле и партиципације. У извештају међународне организације рада са саветовања о самоупра-

вљању и партиципацији, одржаног у Ослу 1974. године, се каже да је захтев за радничко суделовање у управљању предузећима широки светски феномен који се, као фундаментална поставка, више не оспорава, дискусије се углавном воде око облика радничког суделовања (International Labour Office 1976:35). Практична последица тога је да се у великом броју земаља, како индустријски развијених тако и неразвијених и оних у развоју остварује партиципација у њеним најразноврснијим облицима.

Од половине осамдесетих је започела и четврта фаза чије је основно обележје распад система социјалистичких земаља у којима је према самоуправљању и партиципацији гајен идеолошки однос. Овде треба истаћи и потпуни крах југословенског пројекта социјалистичког самоуправљања. То, наравно, не значи и распад идеје партиципативне демократије. Најразвијеније и економски најјаче земље су наставиле са даљим развојем сопствених модела радничке партиципације. На југословенском искуству смо могли доста тога научити о границама компетентности, на чијем непоштовању је, између осталог, и пропао систем радничког самоуправљања који је гајен код нас. Основни недостатак нашег некадашњег модела самоуправљања је у томе што нису уважавани принципи компетентности и личне одговорности при доношењу стратешких одлука које су захтевале претходну експертску анализу. Непостојањем титулара својине је сва одговорност, кроз принцип колективног управљања и колективне одговорности сваљена на леђа анонимног радника, који у принципу и није учествовао у доношењу битних одлука. Стратешке одлуке је, уместо компетентног експерта, доносила државна бирократија (Стојановић 1967, Стојановић 1968, Стојановић 1969, Ђилас 1989): у лицу колективног власника (Лазић 1987) над укупним друштвеним производним капацитетима у име безличне и чак неоформљене радничке класе која се скривала иза колективних самоуправних органа састављених углавном од некомпетентних али зато идеолошки подобних лица.

Све ово је допринело да идеја радничке партиципације у Србији по распаду Југославије замре. Закон о предузећима СР Југославије (1993) је оставио отворену могућност организовања радничке партиципације док је Законом о раду Републике Србије (2001) укинуо било какву могућност радничке партиципације. Каснији Закон о раду (2005) наводи право на консултовање, изражавање сопственог мишљења, преговарање, закључивање колективних уговора, мирно решавање спорова и сл. (Мојић 2008:254-25). Генерално се може рећи да би се и оно мало социјалног дијалога што је од промена из 2000-тих до сада реализовано пре могло одредити као средство којим су се повремено гасили пожари него као средство којим се долазило до консензуса о развоју (Андрић 2012:166).

Међу многобројним облицима остваривања партиципације постоје знатне разлике које су резултат разлика конкретних друштвено-економских и политичких услова који владају у појединим земљама. Све ове разлике нису сметња да ове институције посматрамо као јединствену друштвену појаву, јер имају неке заједничке карактеристике.

Прво, ове институције носе изразито обележје социјално-класног компромиса с обзиром да се преко њих остварује притисак и на раднике и на послодавце. Овде држава важну социјалну улогу у усмеравању улога и функција органа партиципације које је успевала да укључи у глобални механизам социјалне и економске политике.

Друго, ове институције представљају саставни део социјално-економске и политичке структуре одговарајућих друштава. Циљ им углавном није мењање друштвених односа (конфликт), већ допуна и побољшавање основне структуре (кооперативност).

Треће, у већини случајева постоје две основне функције органа партиципације: економске и социјалне. Економске функције се углавном односе на питања у вези са пословањем и организацијом рада, док се социјалне функције односе на услове рада. Ови органи у пракси имају шира овлашћења у односу на социјалне функције.

Четврто, у постојећим системима економске демократије се углавном не предвиђа могућност непосредног учешћа свих запослених у управљању. Запослене најчешће заступају синдикати или изабрани представници.

Закључак је да савремена друштвена теорија и пракса, данас, у скоро свим земљама света стављају на дневни ред и питање демократизације односа на радном месту. У многим земљама радничке партије и синдикати доста непосредно утичу на одлучивање о важним друштвеним питањима. Савремено друштво је принуђено да се прилагођава променама доводећи у равнотежу наглашене друштвене противречности као што су противречности управљачког и извршног рада и, уопште, противречности света рада и света капитала.

На европском простору су после Другог светског рата били евидентни различити облици, права могућности и одговорности органа партиципације што је, углавном, последица више фактора каошто су правно политичка традиција и односи снага између две основне класе у време увођења ових институција. По питању њиховог устројства, можемо разликовати две групе земаља:

1. оне у којима је партиципација успостављена путем закона или неког другог нормативног акта. Ова варијанта је усвојена у већини држава;
2. земље у којима се партиципација успоставља путем непосредног споразума, тј. писменог уговора између организација послодаваца и синдиката (нпр. Велика Британија, Шведска, Норвешка).

У првом случају, законом су најчешће предвиђани савети предузећа тамо где је запослен одређен број радника који је од земље до земље варирао и они су могли бити оснивани како на нивоу погона (радне јединице), тако и на нивоу предузеће али је постојала и могућност оснивања централних савета за привредне гране односно целе националне привреде (нпр. у Белгији). Чланове савета су најчешће предлагали синдикати.

Савети предузећа су добили право да учествују у руковођењу и управљању предузећем, али уз изричито ограничење да њима ипак руководи вла-

сник или његов заступник с тим да савет предузећа није овлашћен да директно утиче на управљање и рад предузећа. Овлашћења савета се могу поделити у две групе (а) заштита интереса и права запослених и (б) обезбеђивање саодлучивања запослених у управљању предузећима (Човић 1967: 88-89).

У пракси су највећи значај имали савети у гранама индустрије у којима постоје велика предузећа и висок проценат синдикално организованих радника. Они су остваривали задатке на пољу заштите интереса радника и побољшања животног стандарда радника и службеника. Савети нису показали већи утицај на одређивање привредне политике предузећа. Ту је и чињеница да су се водећи људи савета у многим земљама (Аустрија, Немачка) претворили у плаћене функционере, чиме је ослабљена веза између њих и запослених, што чак погодује повећању њихове сарадње са управом (Човић 1967: 99).

Савети предузећа су углавном имали две групе надлежности: економско-техничке и социјалне. По економско-техничким питањима закључци нису били обавезни, док су по социјалним питањима имали обавезујући карактер.

У пракси се активност централног привредног савета и професионалних савета сводила на давање мишљења о појединим законима из економске области. Савети предузећа су показали нешто живљу и успешнију активност. Резултати савета у оквиру економско-техничке надлежности су били доста слаби. Низак ниво образовања радничких делегата представљао је, сам по себи, препреку функционисању савета предузећа. У циљу отклањања ове сметње синдикалне централе су организовале вечерње школе и дописне течајеве у којима раднички делегати у саветима добијају основна знања о економским, финансијским и техничким проблемима с којима се суочавају предузећа.

У оквиру социјалне надлежности савети су показали видне резултате а то је последица два фактора:

- у социјалном погледу савети предузећа имају право заиста да одлучују а не само да буду консултовани;
- послодавци су у овој области имали већи интерес да помажу рад савета него у економско-техничкој. Ова помоћ у неким предузећима је знатна и има стални карактер.

У другом случају, непосредни споразуми су, иако често под надзором државе, били непосредно склапани од стране представника удружења послодаваца и синдиката и они су подразумевали стварање фабричких одбора које чине представници радника, службеника и послодаваца, односно фабричких повереника у мањим предузећима, које бира синдикална организација и то у броју који је предвиђен уговором, са договореним мандатом.

Фабрички одбори представљају органе за информисање и консултовање и имају углавном саветодавну улогу и њихови задаци су се најчешће сводили на:

- одржавање сталне сарадње између послодаваца и запослених у циљу постизања најбоље могуће производње;

- пружање увида запосленима у техничке и економске услове производње и финансијско пословање предузећа;
- јачање сигурности запослења, безбедности здравља и задовољства на послу;
- развијање стручног образовања у предузећу;
- и, уопште, стимулисање добре производње и радних услова у предузећу (Смиљанић 1967:30).

У већини предузећа се раду фабричких одбора посвећивало мање од осам часова годишње, често се информисање радника, преко фабричких савета, састојало у томе да им се презентирају већ донете или спроведене одлуке, док су сугестије и предлози радника били запостављани чиме је била смањена могућност њиховог утицаја на доношење одлука. Сличне, незадовољавајуће резултате постигли су и фабрички повереници.

Због лоших резултата у више наврата су у неким земљама вршене ревизије уговора (Шведска). Фабрички савети су остали саветодавни органи али има и новина. Послодавац се обавезује да све информације саопшти пре доношења одлуке и да надлежни за њихово доношење буду упознати са мишљењем фабричког одбора. Ту је и препорука послодавцу да може пренети извесна права одлучивања на фабричке одборе. Послодавац им може делегирати права доношења одлука у појединим ограниченим подручјима нпр. социјалним питањима, у датим оквирима буџета и приликом одређивања накнаде за поднети предлог. Овде се права послодавца ипак заснивају на његовој доброј вољи.

Ново је да је синдикат добио већа овлашћења у оквиру делокруга фабричких одбора. По старом уговору, фабрички одбори су постојали на нивоу радне организације а сада се оснивају и по одељењима и стварају се посебне комисије за поједина питања, чиме се врши и децентрализација њиховог рада. Новост је и оснивање тзв. одбора за сарадњу, заједничког тела синдикалних централа и Удружења послодаваца који се оснива само на националном нивоу. Овај одбор треба да помогне у образовању свих оних који учествују у раду органа за сарадњу послодаваца и запослених.

Врло брзе се у развијеним земљама Европе увиђао значај ваљаног функционисања органа партиципације тако да су у новијем периоду кориговани многи њени институционални недостатци. Најзначајније достигнуће је да она излази из домена учешћа у управљању предузећем (где се добијају и извесна управљачка права) те се укључује у креирање и управљање националном економском и социјалном политиком али такође и посредством Међународне организације рада (ИЛО) учествују у стварању глобалних стандарда рада. Из приложене табеле се може видети ширина спектра у ком се развијају различите форме економске демократије у савременом свету.

Табела 1: Облици остваривања партиципативне демократије у свету

Облици партиципативне демократије	Локација
Синдикати учествују у стварању глобалних стандарда рада	ILO (Међународна организација рада)
Синдикати су, на националном нивоу, укључени у креирање и управљање економском и социјалном политиком	Холандија –трипартитна тела Ирска – модел партнерства
Синдикати управљају осигуравајућим фондом за случај незапослености	Данска, Финска, Шведска
Синдикати су обухваћени трипартитним управљањем економском/социјалном политиком	Француска – агенције за социјалну политику Аустрија
Синдикати учествују у раду директорских колегија предузећа	Немачка, Шведска
Предузећа имају радничке савете за извесном моћи одлучивања	Немачка, Француска, Италија
Синдикати учествују у стварању трипартитног националног колективног уговора о платама	Грчка, Чиле.
Кооперативе произвођача власника/управљача	Италија, Француска (подржане од синдиката), Шпанија – Мондрагон Pacific North West USA –Plywood

Извор: http://library.psa.org.nz/collection/other

За нас је инспиративно новије искуство Западне Немачке у којој се формирала идеја социјалног партнерства у индустријским односима по којој су управе предузећа и синдикати имали различита гледишта на одређена питања (висине зараде, радно време) али су зато обе стране биле заинтересоване да предузеће буде конкурентно на тржишту. како због економског раста тако и због побољшања животног стандарда великог дела запослених. Овоме је допринео и развој социјалне државе.

Увођење савета запослених и учествовање запослених у доношењу економских одлука у предузећу је било подстицајно на развој организационе културе засноване на сарадњи чиме се конфликти институционализују и преводе у оквир преговора између савета запослених и руководства предузећа или се решавају правним путем (Dribbusch, Birke 2012: 13).

Концепт „синдиката као супротстављене силе“ није напуштен. И даље је долазило до (масовних) конфликата (сукоби око исплате зарада у случају болести 1956/57, штрајк металаца 1963. године, „дивљи“ септембарски штрајкови

1969. године, сукоби из 70-тих година или сукоб око 35-о часовне радне недеље из 1984. године. Ова два концепта су опстала до данас и синдикати их на различите начине комбинују у својим акцијама.

Светска криза с почетка осамдесетих је утицала на промене у свету рада (тенденције ерозије колективних уговора, масовна незапосленост и настанак нових сектора). Након 1990. године идеја социјалног компромиса је била доведена у питање. Након уједињења, сада проширена Савезна Република Немачка 1992/93. запала је поново у економску кризу. Удружења послодаваца у другој половини 90-тих траже „преокрет тарифне политике“, повећање радне недеље, флексибилизацију као и умањивање посебних плаћања и прихода. За предузећа то је значило увођење нових програма за смањење трошкова. Спремност да се узимају у обзир захтеви синдиката или савета запослених била је све мања. Томе треба додати пореску политику на терет јавних буџета, која је довела до смањења броја радних места, продужетка радног времена и смањења трошкова за запослене. Једна од последица тих промена јесте нарастање потенцијала за радне конфликте. Генерално, од средине 90-тих година може се приметити пад обавезаности запослених да поштују колективни уговор. Ово је пратила све чешћа клаузула о отворености колективног уговора која је дозвољавала одступања од општеважећег колективног уговора на нивоу предузећа. Повод овоме су били економски проблеми тј. да би се остварила предност у односу према конкуренцији путем смањења трошкова. У многим случајевима, савети запослених и запослени стављани су под притисак тако што им је прећено измештањем или обуставом производње уколико се не би сагласили са смањењем трошкова који одлазе на запослене (нпр. надокнада за Божић или за годишњи одмор као и када је реч о радном времену).

Чак је и радно време у току недеље претрпело снажну флексибилизацију тако да се реално радно време прилагођава актуелним успонима и падовима обима производње. Заузврат, запослени су добијали ограничене гаранције радних места, на неко одређено време. Многи од проблема су могли бити решени без већих конфликата путем преговора, но до већих конфликата је ипак долазило (2004. у Дајмлер-Бенцу).

Оријентисаност на конфликте била је врло значајна у различитим синдикалним стратегијама којима је требало постићи промену тренда у развоју чланства. Конфликти су полазна основа за формирање савета запослених, као што колективни преговори и радничка борба пружају повод за појачано синдикално организовање. Немачки синдикати се све чешће опредељују за комбинацију кооперативних и конфликтних стратегија

Светска економска криза (од 2008) узбуркала је односе између државе, предузећа и синдиката. Од синдиката се очекује подршка када предузећа западну у финансијске потешкоће и када је од државе потребно добити кредите за премошћавање кризе. С друге стране су поново суочени са захтевима за смањењем зараде. С обзиром на кризу различити синдикати су на различите начине погођени и имају различите захтеве. Од 2010. године осећа се благи опоравак. Но, питање да ли ће се опоравак наставити и наредних година.

Политичка ситуација с краја 2008. године је ишла у прилог укључивању синдиката у политички кризни менаџмент. Криза је погодила стубове немачке извозне привреде. Влада се већ била у предизборној кампањи (септембар 2009) и није могла опуштено да посматра масовни раст незапослености. Предузећа су желела да зауставе привредни пад и имала су велики интерес да задрже добро обучене стално запослене по прихватљивим ценама рада. 2009. година је представљала „ренесансу социјалног партнерства“ у значајним областима немачке привреде. Захваљујући могућности продужења скраћеног рада, коју је увела Влада, запослени су имали право на надокнаду за скраћени рад у висини надокнаде за незапослене и истовремено уз задржавање радног односа и права из рада. Предузећа су скратила редовно радно време а држава је помогла средствима из фонда за осигурање у случају незапослености као и ослобађањем плаћања једног дела доприноса. У мају 2009. године је скоро 1,5 милион запослених било на скраћеном раду. Флексибилизација радног времена договорена још пре кризе је омогућила савладавање кризе јер су предузећа могла да скрате радно време без додатних трошкова.

Флексибилизацију су синдикати пре кризе с правом сматрали начином да предузећа без додатних трошкова и повећања броја запослених уведу дуже радно време. Сада се она показала као једноставна могућност за превазилажење недостатка посла. У многим предузећима су, у међувремену, договорени нови услови споразума о обезбеђењу запослења. Делимично запослени су морали изнова да пристану на финансијске компромисе како би менаџмент одустао од отказа у време кризе.

На крају су и на колективним преговорима металаца 2010. склопљени споразуми којима су уместо умереног повећања зарада направљени договори око обезбеђења запослења. У међувремену су прописи о скраћеном раду као и нова тарифна политика произвели стагнацију зарада. Разлика између зарада различитих група, која је претходних година расла, у кризи је постала још већа.

Упркос олакшицама које је део запослених имао током трајања кризе, показале су се и границе и дилеме кризног менаџмента. Запослени на одређено време нису добили нове уговоре и многи од њих су убрзо остали без посла. С обзиром на њихову релативну правну незаштићеност они су за менаџмент, али и за многе савете запослених и стално запослене, представљали тампон зону преко које је било могуће избећи отпуштање стално запослених. То је подстакло и интересовање за проблеме ове категорије радника. Неки синдикати настоје да придобију за своје акције и привремено запослене па покрећу преговоре да и за њих остваре исте финансијске услове као и за стално запослене. Први преокрет у вези тога је остварен у септембру 2010. у челичној индустрији, када је по први пут у општем колективном уговору прописана иста зарада и за привремено запослене. Отворена су и друга питања, посебно она везана за мере у циљу „консолидације буџета“ у областима јавних услуга за које се очекивало да ће у току „кризе Еура“ бити заоштраване.

Из немачког искуства се види да током кризних периода традиција партиципације и чврста веза радништва са синдикатима може да делује у правцу

остваривања заштите интереса ширих слојева радништва. У кризним тренуцима менаџмет је спреман да иде линијом мањег отпора оријентишући се искључиво уским интересима капитала тј. менаџмент може да тражи излаз из кризе преко отпуштања запослених, снижавања цене рада или продужавања радног времена. Организованом акцијом радништва путем партиципативних механизама могуће је предупредити њихове мере, поделити одговорност и заштитити интересе најширих радних слојева. То подразумева непрестано балансирање између политике социјалног партнерства и сукоба супротстављених сила.

На простору бивше Југославије немачко искуство било је инспиративно хрватским синдикатима да покрену акцију за институционализовање система радничког саодлучивања у управљању предузећима. Од 2004. године је донето више закона којима је ова материја правно регулисана тако да сада имамо релативно успешно остваривање партиципације на хрватском тлу што је, између осталог, последица још раније елаборираних ставова о социјалном партнерству радника и послодаваца тј. привредних управљача (Зриншчак 2005: 175-188). Словенија је још 1993. године увела Закон о партиципацији радника у управљању којим је, по уходаним европским моделима, предвидела партиципацију радника у управним и надзорним одборима али и посебне радничке савете (и поверенике) у предузећима. Словенија је унела и у Устав право радника да учествују у управљању привредним предузећима и заводима (члан 75 Устава Словеније) (Вељковић, Волчањк 2007: 32-38) те и тамо живи пракса радничке партиципације. Ово је био подстрек да се исти модел примени и на Србију. С тим циљем су покренуте консултације синдикалних организација из Србије, Хрватске и Немачке. Остаје да се временом види какви ће бити остварени резултати на том плану.

Остваривање партиципације би могло да донесе вишеструку корист и радницима, и послодавцима и држави. Сваки учесник у управљачком процесу би се бавио питањима која су за њега од виталног значаја а око питања која су од заједничког интереса би се, у складу са тренутним околностима стварали договори. Наравно, највећи противник увођењу партиципације радника у управљању предузећима у Србији је политичка елита која на тај начин покушава да заштити неке своје скривене интересе а пре свега наслеђе социјалистичког периода да овладава тоталитетом друштвених односа који је сада (тоталитет), сведен само на јавни сектор. Јавни сектор још увек има значајан удео у привреди Србије те се овде ради и о очувању наслеђене привилегије из ранијег периода. Наравно, то не значи да нема оних који су спремни да прихвате идеју и праксу партиципативне демократије у управљању предузећима. Искуство је показало да су за њу посебно заинтересовани представници страних компанија које послују у Србији и који одлично познају предности увођења партиципације радника у управљању.

Литература

Андрић, Чеданка (2012): „Социјални дијалог у србији: договор о развој у или гашење пожара”, Стојиљковић, Зоран (ур): *Лавиринти транзиције*, Београд: Friedrich Ebert Stiftung, стр. 165-170.

Blumberg, Paul (1972): Industrial Democracy – For Sociology of Participation, Oxford Press, 1976.

Човић, Лазар (1967): „Саодлучивање радника и намештеника у управљању предузећима у Аустрији“, Бранко Прибићевић (ред): *Индустријска демократија*, Београд: Институт за изучавање радничког покрета, стр. 79-101.

Dribbusch, Heiner & Birke, Peter (2012): “Die Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland – Organisation, Rahmenbedingungen, Herausforderungen”, *Visionen und Optionen*, No.20, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, p. 13. dostupno na web stranici https://www.dropbox.com/s/4qdlvly15g4rmia/11.Visionen%20und%20Optionen%2C%20No.20%20Gewerkschaften%20in%20der%20Bundesrepublik%20Deutschland.pdf

Ђилас, Милован (1989): *Нова класа*, Београд: Народна књига.

Hall, Richard H. (1973): “Партиципација и међуорганизациони односи”, *Гледишта*, 7-8/73.

International Labour Office (1976): *Workers Participation in Decision Within Undertakings*, Labour Management Series, No. 48, Oslo Simposium page. Geneva : International Labour Office.

Лазић, Младен (1987): *У сусрет затвореном друштву*, Загреб: Младост.

Мојић, Душан (2008): „Радничка партиципација данас: светска искуства и наша стварност”, Младеновић, Ивица и Тимотијевић, Милена (ур): *Слобода, једнакост, солидарност и интернационализам: Изазови и перспективе савремене левице у Србији*, Београд, Friedrich Ebert Stiftung, стр. 231−260.

Прибићевић, Бранко (1982): *Социјализам, светски процес: концепти, основне снаге, достигнућа и проблеми*, Београд : Радничка штампа,

Стојановић, Светозар (1967): “Етатистички мит социјализма”, *Praxis*, 1-2. стр. 30-38.

Стојановић, Светозар (1968): “Још једанпут о етатистичком миту социјализма”, *Социјализам* 1.

Смиљанић, Брана (1967): „Фабрички одбори у Шведској“, Бранко Прибићевић (ред): *Индустријска демократија*, Београд: Институт за изучавање радничког покрета, стр. 296−316.

Стојановић, Светозар (1969): *Између идеала и стварности*, Београд: Просвета.

Вељковић, Божидар и Волчањк, Јожица (2007): „Комуникацијска технологија и партиципација”, Лесковац: *Зборник радова Технолошког факултета у Лесковцу*, свеска 17. стр. 32-38. доступно на http://www.tf.ni.ac.rs/casopis/zbornik17/4.pdf

Zrinščak, Siniša (2005): „Teškoće socijalnog partnerstva: europska i hrvatska iskustva“, Zagreb: *Revija za socijalnu politiku,* vol.. XII, br. 2, str. 175-188.

http://library.psa.org.nz/collection/other

Slobodan Miladinović

PERSPECTIVES OF PARTICIPATORY DEMOCRACY

Abstract: The democratization of political relations can fulfill expectations and aspirations of the people to provide a basis for building a stable and "healthy" society only partially. That's why it remains to found participative democracy in the economic process as a supplement them. It is a broad term and, in the shortest, it can be defined as an aggregate term for all forms of management in economic sub-system of society in which employees participating in different ways and to varying degrees. It is the participation of workers and their associations and organizations in creating and implementing decisions of economic importance. Various forms of participatory democracy (democratization of relationships at work) are practiced in many countries of different social orders and varying degrees of economic and technological development, which confirms that this is a global trend. This paper argues that all the chances to further expand workers' participation are in the following three forms: 1 Collective bargaining, 2 Integrated participatory instruments (works council, labor representatives on the board, labor commissioner and the like.) and 3 Participation at lower levels of decision-making and management.

Keywords: participation, democracy, labor, management.

Бранислав Стевановић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет, Ниш

УДК 316.32:323
Прегледни научни рад

ИСКУШЕЊА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И КОСМОПОЛИТСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ[1]

Сажетак: Глобализација се односи на процесе који делују на глобалном нивоу и охрабрују интегративне процесе између држава и узрокују потребу за успостављањем институција које ће координирати рад на глобалним процесима и светском миру. Нажалост, и актуелне глобалне односе моћи карактерише постојање империјалних претензија, иако су ове обично обавијене паролама о поштовању "људских права". Тако ограничењу суверенитета много мање подлежу велике силе, али се зато јављају као оне које ограничавају суверенитет других. Такође, процес интеграције се одвија у условима неједнаких економских, политичких, културних стартних позиција – што води великим препрекама у развоју (још увек нереално) постулиране "планетарне демократије". Зато је пут светског интегрисања оптерећен и идејним спорењима између заступника "глобалног поретка" и оних који сматрају да је национална држава једини референтни оквир за спровођење политике, односно демократије. У вези са тим, не може бити трајног мира све док се не створи нека *политичка инстанца* која ће представљати противтежу економским интересима свих појединачних држава, и смети да арбитрира у њиховим споровима. Проблем односа између *националног суверенитета* и императива *глобалног поретка* тиме се не разрешава у некаквој супер-држави, већ остаје у пољу сталне дијалектичке напетости – по узору на Кантов "вечни мир" који је не поништава у потпуности разлике (и егоизме) појединих држава, јер би тиме спречавао даљи развој укупног човечанства.
Кључне речи: глобализација, вечни мир, велике силе, хуманитарна интервенција, космополитска демократија.

Несумњиво, глобализација представља процес који, у мањој или већој мери, пресеца све сфере данашњег глобалног друштва. Прожимајући нашу целокупну свакодневну егзистенцију, она врши својевстан упад у локалну културу – "проваљује у локални животни контекст и присиљава нас да живимо на отворенији, рефлексивнији и индивидуализован начин" (Гиденс 2003:150:151).

[1] Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Као таква, постала је и предметом бројних друштвених и хуманистичких наука чија истраживања, у складу са својим владајућим парадигмама, утиру пут и бројним теоријским контроверзама. Према њој су се одредиле и међународне организације типа Уједињених нација, Међународног монетарног фонда и др.[2] Разуме се, тешко да било какво одређење глобализације може да обухвати сву њену комплексност и утицаје које има на животе људи који су већ данас планетарно повезани.[3] Ово стога јер глобализација представља процес који за своју основу има свеприсутну научно-технолошку и информатичку револуцију, а њене последице стварају истовремено свет међузависности и свет зависности, свет неједнакости и свет универзалних људских права, свет кога контролишу моћне елите и свет кога покрећу нове политичке снаге.

Д. Хелд и Е. Мекгру (McGrew) врше поделу праваца или теоријских школа о глобализацији, истичући да свака од њих нуди известан скуп тврдњи о њој. За *хиперглобалисте*, глобализација представља нову епоху у историји друштва, у којој глобална економија са глобалним тржиштем руши суверенитет националне државе, стварајући елите које тржишном логиком траже место за брзу оплодњу капитала. Основна промена јесте настајање глобалне економије која води настајању глобалне цивилизације, крају националне државе уз помоћ покретачких снага – капитализма и технологије. За *скептике*, глобализација је нов израз за продубљивање неједнакости у свету, која се руководи логиком глобалне економије и тржишта, али не по цену пада националних држава, јер се врши прегрупација и регионализација трговинских блокова и размене међу земљама. Развијени и богати се још више уједињују, док са остатком света имају мању размену у односу на крај 19. и почетак 20. века. На помолу је нови образац стратификације на глобалном плану (богати Север и сиромашни Југ)

[2] Економско-социјални савет Уједињених нација за западну Азију у свом годишњем извештају о развоју глобализацијских и регионалних интеграција у земљама западне Азије, истиче да се глобализација у економском контексту односи на смањење и уклањање препрека између националних граница у циљу олакшавања протока робе, капитала, услуга и радне снаге, мада остају значајне баријере у протоку рада… Истиче такође да глобализација почиње приближно с краја деветнаестог века али се успорава од почетка Првог Светског рата до трећег квартала двадесетог века – због политика бројних земаља у циљу заштите сопствене индустрије. Темпо глобализације се, међутим, убрзава током четвртог квартала XX века. (преузето са http://en.wikipedia.org/wiki/Globalization)

Међународни монетарни фонд (ИМФ) 2.000. год. у тексту „Глобализација: претње или могућности“ идентификује четири основна аспекта глобализације: 1. *Трговина и трансакције*: Земље у развоју повећале су свој удео у светској трговини, од 19% у 1971. на 29% у 1999. години, премда постоје велике разлике међу регионима. 2. *Капитал и инвестиције*: Токове приватног капитала у земљама у развоју који расте деведесетих година, замењује помоћ или развојне подршке 3. *Миграције и кретање људи*: У периоду између 1965-1990. пропорција мигрирајуће радне снаге се приближно удвостручила, а миграције се најчешће дешавају између развијених и мање развијених земаља. 4. *Ширење знања и технологије*: Информациона и технолошка размена је интегрални аспект глобализације а корист од технолошких иновација или размене имају и развијене и мање развијене земље. (IMF Team: 2000)

[3] Neke od mnogobrojnih definicija globalizacije mogu se naći na sajtu: http://www.globalizacija.com/doc _sr/s0013glo.htm.

коју прате фундаментализам и различити видови национализама и нових културних конфликата. *Трансформационисти* полазе од тезе да је глобализација историјски процес пун противречности, при коме су неке земље успешније, док се друге мање или у потпуности не укључују у глобални поредак. Глобализација реконструише и реструктурише моћ, функције и ауторитет националних влада, јер је повезана са трансформацијом односа између суверенитета, територијалности и државне моћи - које немају исто значење какво су имале крајем 18. и почетком 19. века. (преузето са http://www.polity.co.uk/global/pdf/INTR.PDF).

По страни од свих противуречности глобализације, изражених и у поменутим различитим теоријским школама о њој, стоји неспорна чињеница да је аутономија и суверенитет појединих националних држава у актуелним историјским околностима, у мањој или већој мери, заиста ограничена „глобалним поретком“ – ма како овај вредносно процењивали. Како истиче Е. Гиденс (Giddens) – “Живимо у свету у којем се трансформише скоро сваки аспект онога што чинимо. Било то добро или лоше, упадамо у један глобални поредак који нико у потпуности не разуме, али чије последице осећамо сви“ (Гиденс 2005: 33). Како јој и само име говори, глобализација се односи на оне процесе који делују на глобалном нивоу, а који пресецају државне границе интегришући и повезујући заједнице у нове просторно-временске комбинације, чинећи у својој укупности читав свет међусобно повезанијим. Ове нове временске и просторне карактеристике које резултирају у „сабијању простора и времена“, спадају међу најзначајније аспекте глобализације и *модерности* која је и сама „нхерентно глобализујућа“ (Giddens 1990: 63). Гиденс истиче да модерност у знатно већој мери одваја простор од места, охрабрујући односе између „одсутних“ других који се налазе исувише далеко за било какву интеракцију „лицем-у-лице“. У условима модерности, локални простори су у потпуности прожети и обликовани друштвеним утицајима који су у највећем могућем степену удаљени од њих. Једноставно, оно што структурира локално није нешто што је присутно на сцени - „видљиве форме“ локалног скривају удаљене односе који одређују његову природу (Giddens 1990: 18). Места остају фиксирана; она су тамо где су нам „корени“, али простор може бити пређен у трептају ока – авионом, факс-машином или сателитом.

Д. Харви (Harvey) ово претходно назива – „поништавањем простора кроз време“ (Harvey 1989: 205). Једна од главних одлика глобализације, је, дакле, „временско-просторна компресија“, убрзавање глобалних процеса тако да се чини да је свет све мањи а дистанце све краће, односно да догађаји на једном месту директно утичу на веома удаљене људе и места. Како се простор сакупља у глобално телекомуникацијско село, а „земаљски свемирски брод“ у економској и еколошкој међузависности, и како је временски хоризонт скраћен до тачке у којој је садашњост – све што постоји – „морамо да научимо да се носимо са неодољивим осећајем сабијања наших просторних и временских светова“ (Harvey 1989: 240).

Досад невиђена експанзија друштвених односа у географском простору, чини да се чак и наше свакодневне активности, у знатно већој мери него икада раније, налазе под упливом дешавања из других делова света. Свет је међусобно све повезанији: правно, технолошки, организационо и административно, што је, дакако, пре свега, омогућено модерним комуникацијским мрежама и информацијским технологијама. Домен деловања међународне политике, и поред све њене амбивалентности, обликован је све слободнијим кретањем роба, капитала, идеја и људи и сваковрсним разменама. Чињеница глобализације, такође, охрабрује интегративне процесе између нација и узрокује потребу за успостављањем институција које ће координирати рад на глобалним процесима и светском миру. Модерна држава, све је више поприште сучељавања националних, и различитих над-националних економских, војних, правних, политичких и културних сила. Успон државне међузависности, умањио је суму ингеренција националних држава, упућујући исте на интернационалну сарадњу, компромисе и интеграције. Унутрашња политика се све више мора разумевати с обзиром на међународну политику, која, опет, постаје све доминантнија и обухватнија.[4]

Ваља се подсетити да је идеја о државама или народима који сарађују на успостављању међународног мира, стара макар неколико векова. Један од најпознатијих систематских предлога за својеврсни „интернационални савез република“ базиран на принципу владавине права, поставио је још филозоф И. Кант.[5] Поменути аутор је држао да устројство „савршеног грађанског поретка“ зависи и од законитог спољашњег односа између држава који би се успостављао према „општем праву“. Историја људског друштва у целини, по Канту, може бити посматрана као извршење извесног „скривеног плана природе“ у циљу остварења једног државног поретка који би био савршен како са унутрашње, тако и са спољашње стране (Кант 1974: 36). Овај специфични филозофски хилијазам, односно „оправдање природе“, или чак како Кант на једном месту каже – провиђење (1974: 39) – има, пре свега, улогу „регулативне идеје ума“, јер провиђење показује „какав би требало да буде светски ток кад би био саображен извесним разумним сврхама“ (1974: 38)

„Савез народа“ који је најављивао Кант, замишљен је као неизбежан излаз из тешкоћа “природног стања“ које влада међу државама. Попут дивљака који су зарад сопственог физичког опстанка били присиљени да напусте бруталну слободу, и појединачне државе морају да напусте стање Хобзовог (T. Hobbes) „рата свих против свију“ и потраже мир у законитом међународном поретку.

[4] "Суверена држава" данас трпи жестоке нападе с две стране. Код куће је раздиру снажне центрифугалне тежње, нарочито видљиве у колебљивој граничној линији између државе и цивилног друштва, које је и само подвргнуто центрифугалним и интернационализујућим тенденцијама. У спољној политици, државе се све чвршће смештају у транснационалне оквире макроодлучивања. Све већи број одлука извршне власти условљен је или предупређен чланством дате државе у војним пактовима и међународним организацијама, као што су ММФ, УН и ЕЕЗ, као и инвестиционим одлукама транснационалних корпорација“ (Кин 1995: 106).

[5] Пре свега у списима “*Идеја опште историје усмерене ка стварању светског грађанског поретка*“ и “*Вечни мир. Филозофски нацрт*“ , у*: Ум и слобода* (Кант 1974:29, 138).

Кант је, дакако, био више него свестан свих искушења која би пратила једно такво настојање, истичући на једном месту чак да се – „људска природа … нигде не показује мање достојна љубави као у односима читавих народа једних према другима“ (Кант 1974: 120). Ипак, он је сматрао да ће невоље око непрестаних ратова једном довести државе до тога да, својом вољом или не, ступе у једно „светско грађанско уређење“. Ово стога, јер је поредак остварен преласком из природног стања у грађанско друштво, константно угрожен припремама за рат, односно својеврсним „ратним стањем“ као преовлађујућим односом између нација. А насупрот овом стању, као његов продужетак, стоји „највиша сврха природе“, тј. – „једно *стање општесветског грађанског поретка*, као скуп у коме ће се развити све исконске обдарености људске врсте“ (Кант 1974: 38).[6]

Кантове идеје о „савезу народа“ утицале су на настанак таквих међународних организација, каква је била *Лига народа*, а касније и *Уједињене нације*. Пословична неспособност ових организација да остваре тзв. „систем колективне безбедности“, доводила је, међутим, често у сумњу стварно важење међународног права постулираног Кантовим интернационализмом. Тако данашње Уједињене нације, не чине само државе-републике (како је то најављивао Кант), већ и монархије, од којих су многе и деспотске по свом карактеру. Ни „Светска влада“, тј. *Савет безбедности* као извршно тело Генералне скупштине УН, није начелно демократска: његови стални чланови (САД, Велика Британија, Француска, Руска федерација и Кина), имају право *вета* на све његове одлуке и у свом одлучивању се руководе првенствено својим војно-стратешким и економским интересима. Сама анатомија УН подешена је према међународној структури моћи (додуше, онако како се она схватала 1945. године), док њихова подложност циљевима најмоћнијих држава лежи у чињеници да оне зависе од финансијских средстава које обезбеђују њене најбогатије чланице.[7]

Актуелне глобалне односе моћи, који су наследили донедавну тзв. „биполарну структуру моћи“ у свету (изражену у супротстављености војних блокова – НАТО-а и некадашњег „Варшавског уговора“), далеко од тога да карактерише и нестанак свих империјалних претензија. У интерегнуму у коме смо сада, стари такмац (СССР) је побеђен, а неке нове силе противтеже још увек нису досегле

[6] Јасно је, код Канта су морал и политика повезани елементи правне науке и раде у корист вечног мира: морална начела претходе политици, политика се гради на основу морала. Бројни теоретичари, међу којима и К. Шмит (Schmitt), међутим, критиковали су управо овај аспект Кантове теорије, истичући да ће овакав вид космополитизације света нужно водити превласти једне силе која ће инструментализовати универзални морал у сврхе очувања своје моћи и доминације над осталима. (Дузинас 2009: 215) У овоме лежи основна критика и свих других универзалистичких стремљења у којима је општи морал у служби партикуларних интереса.

[7] Последица тога је да су, како истиче Н. Чомски, велике силе „годинама блокирале рад Уједињених нација и то углавном САД - а не Совјетски Савез или неразвијене земље. Од 1970. године, Американци су ставили вето на далеко већи број резолуција Савета безбедности од свих других земаља (Британци су на другом, Французи на далеком трећем, а Совјетски Савез на четвртом месту)“ (Чомски 1995: 62).

своју пуну снагу. Светски поредак тренутно остаје без „countervailing power“, међусобно ограничавајућих моћи – што је Архимедова тачка сваког демократског поретка, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. Победничка страна у „хладном рату“ једва да крије своје про-хегемонистичке намере, премда их редовно увија у обланду идеолошки неспорних парола о поштовању “људских права“. Поменуте намере, дакако, изазивају бројне моралне дилеме, јер су парадоксалне и личе на својеврстан “извоз демократије“ – свуда где то налажу геостратешки интереси намоћнијих сила Запада. Овде није реч о питању да ли страно мешање у унутрашње ствари неке суверене земље, „као такво“, може или не може довести до демократије у неком задовољавајућем степену, већ о (не) легитимности и етичке (не)оправданости једног таквог поступка. Одговарајући на прво питање, амерички аутор Р. Дал (Dahl) је, наиме, својевремено дошао до веома интересентног закључка да својим акцијама странци заправо *могу* снажно утицати на шансе како за хегемонију, тако и за „полиархију“. Интеракција између локалних услова и страног мешања је, у ствари, веома сложена, па овај аутор истиче да – није истина да период отворене стране доминације неке хегемонистичке силе неизбежно наноси непоправљиву штету полиархији (Дал 1997: 203). Конкретне историјске анализе о међусобном односу полиархије и стране доминације, по Далу показују да чак ни отворена страна интервенција није нужно фатална за једну већ постојећу полиархију, као и да полиархија не настаје искључиво аутономним путем, унутар једне већ независне земље. Из претходне констатације, међутим, не треба извући поуку да је страно мешање *per se* пожељно за развој демократије у некој појединачној земљи, јер се пре свега поставља питање о његовој легитимности – поготово уколико се оно официјелно спроводи у име демократије и „људских права“. Што се сврсисходности тиче, показало се, заправо, да оно врло често изазива и „бумеранг-ефекат“ и може довести до дискредитације демократских институција и веровања у њихову способност да доведу до друштвене правде. Стога, Дал закључује: „Сувишно је и рећи да би било крајње глупо извући закључак како је отворена страна интервенција добра ствар за полиархију“ (Дал 1997: 206).

Упркос томе, у међувремену су универзалне вредности „људских права“ постале врховни члан, везивно ткиво у процесу својеврсне нивелације спољне и унутрашње политике које оправдава све поступке и свако мешање великих сила у унутрашње политике малих земаља, укључујући и тзв. „хуманитарне интервенције“[8]. Људска права су данас *lingua franca* политике и за мало кога је тај језик, „страни“, увезен или претећи. „Ипак, ‘’граматика’’ овог *коинé* људ-

[8] *Хуманитарна интервенција* се код неких аутора одређује као радикално супротна старом начину вођења рата, који је неправедан и нехуман: „Хуманитарна интервенција разликује се од напада из ваздуха и класичних операција "старог рата"; њен циљ је спречавање великих кршења људских права, а не пораз неког непријатеља... Она је усмерена на појединачног човека, а не на неку другу државу. Хуманитарна интервенција, такође мора да укључује и поштовање владавине права и подршку демократији. Она, ефективно, представља космополитиско спровођење закона и, стога, сличнија је полицијском послу, него вођењу рата“ (Калдор 2005: 249).

ских права ни из далека није утврђена или самоочигледна, она је поље интерпретације и сукоба, односно поље политике. Стога увек постоји велика опасност да ће цезар њоме доминирати“ (Ананиадис 2005: 24). „Хуманитарна интервенција“ је свој први испит имала у ваздушном нападу НАТО-а на територију СР Југославије 1999. чији је службени назив био *Милосрдни анђео* а који се збио без мандата УН. Савет безбедности УН о овој акцији није донео одговарајућу одлуку, што је чини правно илегалном. Међутим, они који су је заговарали и спровели су се позивали на „морално право“ као и на ургентност ситуације у којој је једној страни (косовским Албанцима) претило „етничко чишћење“ од стране једног злочиначког режима. Током бомбардовања које је оштетило и цивилну инфраструктуру, почетни непријатељ у форми „злочиначког режима“ је поступно проширен и на сам (српски) народ, који је у медијима, услед „колективне одговорности“, готово дехуманизован и демонизован.

И у позадини текуће, глобалне „битке за демократију“, дакле, није тешко препознати борбу за расподелу светске моћи, која је, опет, све само не *novum* у односима између држава. Данашња „светска заједница“ умногоме се подвргла вољи и контроли најразвијенијих земаља Запада, а све у служби константне репродукције постојећих односа војно-економске моћи и доминације. То, на крају крајева, не крију ни они аутори којима на срцу лежи само Запад, попут С. Хантингтона (Huntington) који истиче да ће Запад наставити да покушава да одржи свој „првенствени положај“ и одбрани своје интересе, дефинишући их као интересе „светске заједнице“. Поменута фраза је постала еуфемистичка колективна именица која је заменила некадашњу синтагму „слободни свет“, а која данас даје глобалну легитимност акцијама које рефлектују интересе Сједињених Држава и осталих западних сила. „Кроз ММФ и друге међународне економске институције, Запад промовише своје економске интересе и осталим народима намеће економску политику за коју мисли да је одговарајућа“ (Хантингтон 2000: 204).

Речју, „демократски дух“ Запада је и даље у сенци његових геостратешких интереса, не истискујући притом ни за педаљ силу која одвајкада влада у односима између држава. Истински креатори *новог светског поретка* нису нико други до интереси великих сила, а оно што се дешавало са „другом Југославијом“ представља добар пример деловања његових „основних постулата“ о *ограниченом суверенитету*, *заобилажењу* (по потреби) *Савета безбедности УН* и *кршењу међународног права* (самовољним увођењем економских санкција, војним интервенцијама, једностраним и брзоплетим признавањем самопрокламованих независних држава и сл.). Стога се актуелни *тријумф Запада* не састоји толико у победи принципа идеологије либерализма (принципи слободног тржишта, поштовања индивидуума, правне државе итд.), колико у томе што се његови партикуларни интереси прихватају као општи принципи међународне заједнице и тиме утврђује његова доминација. Речју, свет мора да буде тако устројен да непрекидно репродукује постојећу структуру моћи и постигнуто преимућство: „Јаки морају за дуго времена остати јаки, а слаби – слаби“ (Обреновић 1992: 210-211).

Данашње „светско друштво“ чини једну џиновску „пирамиду моћи“ са богатим господарима света, или „коалицијом богатих“ на врху, и друштвима која вегетирају у беди на дну пирамиде (Печујлић 1994: 99-100). Притом, национални суверенитет који се доскора поимао као један и недељив, као неограничена моћ самосталног одлучивања сваке националне државе, постаје ограничен и дељив. Дакако, ограничењу суверенитета много мање подлежу велике силе, али се зато јављају као оне које ограничавају суверенитет других. На доњој лествици “прамиде моћи“ такође долази до великог померања - формирају се два таласа великих промена, који потпуно одударају: један представља слом држава тзв. „реалног социјализма“, чији се огромни делови преко ноћи претварају у нова „периферна друштва“ света, док други талас представља нагли успон и претензије исламског фундаментализма.

Аргумент силе уместо *силе аргумента*, који се испољава у актуелним међудржавним односима, дакако, никада не може задобити било какво морално оправдање. Једини „легитимитет“ (ако се то уопште може тако назвати) оваквом понашању, можда лежи у томе што, опет, нико не може бити сигуран да би се било која друга светска супер-сила, интересна групација или војна алијанса, у некој сличној ситуацији – понашала на другачији, праведнији, односно „демократскији“ начин. Туробно историјско искуство о међудржавним односима (које је свој теоријски израз нашло у тзв. „реалистичкој теорији“), недвосмислено нам говори да све моћне државе или асоцијације држава готово „природно“ настављају да јачају и расту, све док не наиђу на неку довољно јаку „препреку“ у лику неке друге државе или групе држава, и ту се ситуација у мало чему променила од Тукидида до дан-данас.[9]

С обзиром на конкретна искуства о „ширењу демократије“ уназад двадесетак година, намеће се, само по себи, питање: откуд извире “право“ неког посебног народа/државе или групације народа/држава да шире демократију? Ако се оно налази у универзалном домену „људских права“, зашто се онда оно тако *селективно* примењује само према неким земљама, док се према другима не примењује? Шта је, на пример, са демократијом и људским правима у бројним монархијама и диктатурама на Блиском истоку и другде, са којима Запад и даље несметано одржава како пословне тако и политичке односе? Одговор је, дакако, далеко од било какве сложености и гласи да се у њима „степен демократије“ не пропитује јер то није у тренутном „националном интересу“ најмоћнијих држава света. Но, тај исти национални интерес свесрдно се ускраћује малим земљама без јаких савезника, које су се оним великим нашле на путу ка њиховој планетарној доминацији.[10] Како на једном месту истиче Дал, политика

[9] Како тврди Е. Вајл - “увек присутна могућност оружаног сукоба сачињава основну природу међународних односа. У томе се ништа није променило откако су створене међународне организације, чији је циљ да онемогуће рат: напротив, само њихово постојање показује да свака држава признаје стварну могућност рата“ (Вајл 1982: 299).

[10] Што се тиче преемптивних, превентивних или предупређујућих војних аката које смо имали прилике да видимо уназад последњу деценију, показало се да се они спроводе арбитрарно, без довољне претходне провере (након интервенције на Ирак, на пример, није пронађен ниједан

неке доминантне земље је чешће одређена стратегијским, економским и геополитичким разлозима него неком посебном наклоношћу демократији. Најочигледнији примери за то су серије војних и економских интервенција САД у земљама Централне Америке од 1898. године наовамо, које су ослабиле њихову независност као и демократски изабране владе а ојачале војне диктатуре“ (Дал 1999: 354).

Тзв. „двоструки стандарди“ су заправо један од *топоса* савремених међународних односа и примери за њих се могу низати у бескрај. Очито је да оно што важи за велике не важи и за мале, што важи за пријатеље моћних држава не важи за њихове непријатеље. „Сецесија је политички варваризам када су у питању Шкотска, Ломбардија, Корзика, Баскија, а легитимно остварење права на самоопредељење када су у питању Словенија, Хрватска или чланица бивше Совјетске федерације“ (Печујлић 1994: 105). Јасно је да у таквој констелацији, начело владавине права у међународним односима не може да опстане, јер није израз универзалности већ слушкиња моћи и волунтаристичког тумачења. Осим у међународним односима, примена двоструких стандарда значајно смањује кредибилитет начела владавине права и на унутрашњем плану, нарочито у земљама са слабим демократским традицијама. У друштвима која су објект примене двоструких стандарда, актуелне власти се радо користе спољном неправдом за легитимацију сопствене недоследне примене правних начела у унутрашњим политичким борбама, за сопствену необјективност и самовољу.

Не треба пропустити да се истакне да у актуелној примени двоструких стандарда једну од најважнијих улога има *симболичка манипулација* којом се истовремено идеализује слика о самом себи и демонизује противник. Главну полугу у овој манипулацији чине глобални електронски медији чије је извештавање потпуно “хомологно“ стратешким интересима великих сила. Данашње водеће светске медијске куће поседују моћ да “дефинишу“ и саму реалност, при чему се непристрасно долажење до информација замењује медијским “кидисањем на жртву“ и конструисањем манихеистичког погледа на планетарне догађаје. Последица тога је да се на ТВ екранима у земљама које су досад спроводиле интервенције и “ваздушне кампање“, једва могао видети понеки приказ масовних разарања цивилних објеката и људских жртава. Рат је изгледао бенигно, технички перфектно и хируршки чисто. Тиме је готово експериментално потврђено и да се јавно мњење може фабрички обликовати и трансформисати од једног од основних инструмената демократије у највећу силу владања над људима.

Већ је истакнуто да је антиципатор Уједињених нација И. Кант сматрао да ће логика саме “природе ствари“ натерати државе на међународну сарадњу и мирну коегзистенцију, а не логика ове или оне супер-силе – за коју би (због неизбежног партикуларистичког приступа) изузетно тешко било доказати да је у служби “општесветског грађанског поретка“. Из истог разлога је немачки теоретичар К. Шмит

примерак оружја за масовно уништавање) и, наравно, сасвим у складу са економским и војним интересима оних који су их спроводили.

био противник свих космополитских пројеката, сматравши да они неизбежно воде империјализму једне силе. По њему, ниједна страна нема права да се позива на некакав „апсолутни морал“ и још мање води рат у његово име, а космополитки заговорници управо то чине: „Када се нека држава бори против политичког непријатеља, то није рат у име човечанства, већ рат у којем једна држава настоји да узурпира појам универзалног против свога војног непријатеља“ (нав. пр. Дузинас 2009: 224). Како било, уколико се идеја било каквог, а камоли “демократског“ поретка на глобалном нивоу, остварује не добровољно већ принудно, и то увек на рачун интереса неке “мале“ нације – онда то директно противречи идеји демократије као такве. Да би увођење међународног демократског поретка било легитимно, оно мора да се темељи на *сагласности* држава-учесница, што је општепознати принцип од кога се не би смело одступити. Разуме се, нико не може да оспори право државама да се економски или војно-стратешки групишу и да воде рачуна о сопственој безбедности, па се то право не може ускраћивати ни најмоћнијим земљама света које слове као демократске. Но, једно је одбрана сопствене безбедности, а сасвим друго жеља за светском доминацијом, чију разлику неки од водећих политичара Запада, у последње време, намерно желе да замагле.

Серија војних интервенција широм света од стране САД у XX веку, а посебно након нестанка “Варшавског пакта“, за Н. Чомског (Chomsky) представља довољан разлог да сопствену домовину назове – “светским најамним убицом“.[11] Можда овај жестоки критичар америчке спољне политике и претерује, премда разлози за сличне закључке засигурно не мањкају. Д. Хелд је, пак, из свог угла, приметио тренд недопустивог поистовећивања и “међусобног замењивања“ (sic!) САД и Уједињених Нација од стране америчких званичника – којима, очигледно, нимало не смета што у свом политичком жаргону (и деловању), могу некажњено да понављају познату логичку грешку *pars pro toto*.[12] Ова постулирана америчка улога “светског лидера“, што би се без зазора могла схватити као улога “светског полицајца“, заправо није нимало нова. Током читавог XX века САД су, као најјача економска сила, користиле веома широк дијапазон, пре свега, економских мера у борби за своје стратешке интересе – од незаконитих економских санкција до натурања економских “правила игре“ преко Међународног монетарног фонда и Светске банке, о чему нас је Хантингтон у овом чланку већ обавестио.

Очито, уобличавање “новог светског поретка“ и “глобализација“ се и данас одвија у знаку старих принципа неравноправности и дикриминације. “Гло-

[11] Како истиче овај аутор - “пошто је совјетска препрека уклоњена, Америка може много слободније да врши насиље широм целог света, што су амерички политички аналитичари у последњих неколико година констатовали са великим задовољством“ (Чомски 1995: 73).

[12] У једном чланку из *Guardian*-а из 1993, који наводи Хелд, бивши амерички председник Б. Клинтон је, износећи своја размишљања о “лекцијама Пустињске олује“ (коју је предводио његов претходник у Белој кући - Џорџ Буш Сениор), потврдио да ће САД наставити да играју своју - “јединствену улогу светског лидера … посредством мултилатералних инструмената као што су Уједињене нације, којим распоређују трошкове и изражавају јединствену вољу међународне заједнице.“ (Нав. пр. Хелд 1997 :312).

бализација јесте повећање међузависности, али на диференциран начин – "сви су зависни али неки су зависнији". Она подразумева ограничавање суверенитета националних држава, али и глобализацију интереса одређених националних држава" (Накарада 1997: 399). Према томе, није ни мало реално очекивати да ће процес успостављања односа између унутрашње и "спољашње" демократије, тећи иоле складно. По свему судећи, уколико до њега уопште дође, он ће у скорије време заживети само унутар неких групација држава које су се издвојиле на основу неких својих заједничких интереса или привилегованих позиција, као у случају Европске Уније. Земље ЕУ су, како је познато, успоставиле колико-толико равноправне међусобне односе, док се према осталим државама односе сходно интересима читаве Уније, користећи притом и различите недемократске методе принуда, санкција и условљавања. "Другим речима, стваће се ексклузивна наднационална демократска острва у мору заоштрених неједнакости и подчињавања" (Накарада 1997: 399).

Очигледно је да су данашњи ефекти глобализације који смерају ка кооперацији и међузависности нација и држава, у директној конфронтацији са њима супротним али такође постојећим трендовима хијерархизације структуре моћи глобалног поретка, као израза *асиметричне глобализације*. Стога треба разликовати два модела глобализације: асоцијативни и асиметрични - јер они имају различите социо-културне импликације у савременом свету. *Асиметрични модел* (неолиберале) глобализације, израз је мегакапитала који шири интеграционе процесе у зони земаља светског центра, док у светској полупериферији и периферији производи политичку фрагментацију и друштвене неједнакости. Он, такође, отвара пут "мегдоналдизацији друштва" и културном империјализму, тј. уместо многолике културне разноликости идентитета води унификацији култура, кроз угрожавање права на културу и остваривање симболичког насиље које тежи да наметне "обрасце културне зависности". За разлику од претходног, *асоцијативни тип* глобализације би отварио пут – "глобализацији солидарности и разумевања, респекту културних различитости, партнерству и дијалогу различитих цивилизација, прожимању различитих култура и идентитета" (Митровић 2007: 138).

У ери економске владавине мулитнационалних корпорација, примата великих сила, повећања броја дужничких земаља, глобалног сиромаштва и глади, није нимало лако говорити о некаквој *космополитској демократији* а да то не звучи као неостварљив, утопистички сан. Ипак, такви покушаји се чине, а један од њих је и Хелдово залагање за "космополитску демократију" као особеног *нормативног* пројекта (Хелд 1997). Знатан део својих интелектуалних напора, Хелд је посветио идентификацији тенденција, иницијатива и субјеката једне *будуће* демократије у светским размерама. Хвалевредно је његово залагање за космополитско јавно право, схваћено у смислу Кантовог "јавног права човечанства", иако су шансе скоре инаугурације некаквог "међународног демократског поретка" знатно мање но што то процењује његова студија. У условима огромних економских и других разлика и неравноправности на гло-

балном плану, појављује се као нарочито заоштрено, питање саме *реалне основе* за устоличење космополитске демократије. Пре и изнад свега није јасно да ли постојећи тренд *глобализације* уопште поспешује или пак ограничава замах демократије у светским релацијама. Довољно је само поменути опору чињеницу постојања *глади* (којој је изложена скоро једна милијарда становника наше планете), и закључити да се драматичан положај гладних и сиромашних и људи широм неразвијеног света, ни на који начин не може помирити са универзализмом, једнакошћу и другим демократским идеалима.

Стога, уз истицање крупних цивилизацијских учинака либералне демократије, који се не смеју прикривати, ваља бити свестан и њених граница и несумњивих слабости, а нарочито оних које се испољавају на планетарном нивоу. Концепт либералне демократије се брзоплето намеће свим земљама света, без увиђања специфичних историјских, социјалних и културних околности њиховог настанка и трајања, што најчешће резултира само новим неједнакостима и неравноправностима. Као да се намерно заборавља да се у актуелном историјском тренутку, само релативно богате државе са развијеном политичком културом, могу поднети темељну напетост између начела *слободе* и *једнакости* која одликује сва демократска друштва – без опасности да она доведе у питање саму основу њиховог опстанка.

Уз све претходно, треба имати на уму и то да глобализација није једнодимензионалан процес, већ један сложен низ процеса. Глобализација није само нова него је и револуционарна и тиче се како економије тако и политике, технологије и културе (Гиденс 2005: 33). Она врши притисак "по страни", "вуче навише" али и "гура наниже", стварајући и нове притиске у корист локалне аутономије, јер је у међувремену држава постала не само премала да реши велике проблеме, него и превелика да реши оне мале. Из тог разлога, глобализација је произвела и оживљавање локалних културних идентитета у разним деловима света, у којима се локални национализми (Шкота у Великој Британији, сепаратиста у Квебеку) јављају управо као одговор на глобализацију и слабљење старих држава-нација (Гиденс 2005: 39).

Такође, данас у свету постоје и велики *отпори* процесу глобализације на регионалном нивоу, чак и у најразвијенијим земљама Запада којима овај процес понајвише иде у прилог. Тако на пример, Р. Еткинсон (Аткинсон), жестоки критичар Уједињене Европе, сматра да европско уједињење, попут сваке насилне интеграције, доводи у питање начела демократије, суверенитет националних држава и угрожава слободу појединаца. Европска унија није ништа друго до оживотворење нацистичког програма о Европи као "скупу концентричних кругова" у чијем се центру налази снажна Немачка. Европске државе су пре свега, угрожене од стране "корпоратних елита", под којим овај аутор подразумева отуђене центре економске и политичке моћи, "мондијалистичку олигархију" на челу са тзв. групом *Билдерберг* (Еткинсон 1997: 108). Ставови Еткинсона (са којима би се, дакако, могло нашироко полемисати) добар су пример тога да дијалог између "националиста" и "интернационалиста" још није завршен,

премда је несумњиво да је тренутно у Европи политички далеко снажнија струја ових других. Трновит пут европског и светског интегрисања, оптерећен је бројним неизвесностима и сукобима које прате и идејна спорења између заступника "глобалног поретка" и оних који сматрају да је национална држава једини референтни оквир за спровођење и разумевање политике, односно демократије. Поменути аутор је у том смислу парадигматичан јер је изричит: "Етничке и културне разлике које нису јасно одељене државним границама, стварају осећај угрожености како код већинског народа тако и код припадника мањина" (Еткинсон 1997: 92).

У интегративним процесима у Европи и на глобалном плану, посебно је важна улога *међународне трговине*. Она код Канта представља израз преко потребног "трговачког духа" којим природа зближава народе и удаљава од рата (Кант 1974: 154). По поменутом Еткинсону, међутим, трговина се не може замислити без нације, као што кретање капитала и робе омогућава народима и етничким групама да очувају јединство и територијални интегритет:

"Трговина не би имала смисла кад би све државе имале исту идеологију, климу, пољопривреду, индустрију и рударство. Сврха трговине је размена сопственог вишка за робу која је неопходна. Исто тако, до размене идеја не би могло доћи да се у развијеним деловима земљине кугле, различите географске, кулутрне, политичке, језичке и економске карактеристике нису искристалисале у национални идентитет. Као што је за трговину неопходна разноврсност, тако здрави међународни односи захтевају етничку разноврсност" (Еткинсон 1997: 90-91).

Теза да *трговина* смањује вероватноћу ратова између држава, веома је присутна кроз историју политичке мисли. Заиста, рат није морално близак грађанском друштву и *homo oeconomicus*-у, у поређењу са варварским племенима или средњевековним витезовима, на пример. Склоност ка индивидуалној слободи, богаћењу, приватној срећи, одмору, лагодности, учинили су да рат изгуби подоста од својих "чари", ако их је уопште некад и имао. Више од два века, модерног грађанина, као "човека без прса" (Фукујама), мотивише пре свега рад усмерен на материјално благостање.[13]

Ипак, претпоставка да се богати народи, услед трговине, сасвим удаљују од ратничког духа није у потпуности истрпела историјски тест времена које је за нама. У периоду који је претходио Првом светском рату, на пример, међународна трговина је достизала рекордне размере, а да то није спречило европске "цивилизоване" нације да се упусте у ковитлац великог рата који је однео вишемилионске жртве. Оријентација ка богаћењу сама по себи, а поготово кад постане главна одлика читавих држава, тешко да може бити чврст гарант мира међу нацијама. Без

[13] Како је својевремено тврдио А. де Токвил (Tocqueville), "Све већи број власника, који су пријатељи мира, повећање богатства у покретним стварима, које рат тако брзо гута, благост нарави, извесно мекуштво, склоност самилости коју буди једнакост, хладан разум, због кога су људи слабо подложни поетичним и жестоким емоцијама које се рађају под оружјем, сви ти узроци, удружени, гуше ратнички дух" (Токвил 1990 :589).

потчињавања неким међународним стандардима, заједнички материјални интереси који се успостављају међународном трговином, не елиминишу трајно рат, већ га само одгађају – до неке нове поделе светских економских ресурса. Како на једном месту тврди Ф. Хајек (Хауек), економске трансакције између нација које се не придржавају неког врховног закона – "и чији представници не могу да се вежу никаквим аргументима, већ непосредним интересом њихових нација, морају да се заврше обрачуном моћи" (Hayek 1997: 315). Стога је међународна трговина само један од елемената које треба узети у обзир приликом трагања за неким трајнијим миром, док се други елементи налазе у правно-институционалном оквиру који ће обухватити све појединачне државе света. Не може бити никаквог трајног мира све док се не створи нека надмоћна *политичка инстанца* која ће представљати противтежу економским интересима свих појединачних држава, и смети да арбитрира у њиховим споровима на непристрасан начин. Данашње УН, очито, нису та политичка инстанца, јер преостале светске силе не желе да се потчине било којој надмоћној власти, већ "међународну власт" користе да би над малим државама спроводиле сопствену хегемонију. Једва да је потребно нагласити како има мало наде за било какав праведан међународни поредак, све док се велике силе прво саме не подвргну правилима које желе да спроводе, и тиме стекну морално право да их намећу другима.

У вези са свим претходним, може се закључити и да проблем односа између *националног суверенитета* и императива *глобалног поретка*, попут многих других круцијалних политичких дилема, остаје принципијелно нерешив, тј. у пољу сталне дијалектичке напетости. Несумњиво је да је данас суверенитет појединачних држава у великој мери нагризен, а да степен ове нагрижености не зависи само од тога да ли су и у којој мери и досад уживале суверен статус, већ и од тога какав је њихов положај у сферама утицаја светске политике силе, место у светској привреди, утицај у међународним организацијама и правним системима, те каква је снага и живост домаћег и међународног цивилног друштва на којем се темеље њене структуре моћи (Кин 1995: 107). Са своје стране, филозоф И. Кант, од кога смо пошли у разматрању глобалних односа, свој "светски грађански поредак" није замислио као некакав "олтар" на коме би индивидуалне државе-републике беспоговорно жртвовале свој суверенитет. Он је сваку државу посматрао као особену "моралну личност", као *засебно стабло са властитим корењем*, па би је накалемити као наврат другој држави – значило исто што и њено уништење као моралне личности, њено претварање у "ствар" – а то се противи идеји првобитног уговора, без које се не може замислити право ни код једног народа (Кант 1974: 138).

Кантов "вечни мир" међу народима, дакако, није могуће разумети без увида у целину његове социјално-политичке мисли и разјашњења њених темељних појмова, груписаних око идеје *антагонизма*, тј. извесне "недруштвене друштвености људи". Кант је, наиме, сматрао да природа користи изворну неслогу, нетрпељивост и недруштвеност људи, да би уз помоћ ње остварила развој свих њихових обдарености. Тако и сама "грађанска заједница" предста-

вља један од резултата људске склоности ка недруштвености, јер својим "одгођеним дејством" нужно ствара законит поредак међу људима. Друштвени поредак, али и сва култура и уметност својствена човечанству, резултат су недруштвености људи која сама себе подвргава "стези" и изнуђеном вештином – "развија клице природе". Ову афирмативну улогу недруштвене друштвености људи, Кант одсликава једном сјајном метафором преузетом из природе:

> "Као што дрво у шуми управо тиме што свако поједино тежи да другоме одузме ваздух и сунце, присиљава остале да га траже изван себе, па стога расту лепо и усправно, уместо да у слободи и одвојено једно од других шире по вољи своје гране и расту кржљава, крива и повијена" (Кант 1974: 33).

Сасвим аналогно овоме, Кант је свој "вечни мир" међу државама видео у дијалектичком односу општег и појединачног који неће у потпуности поништавати њихове индивидуалне разлике (и егоизме), јер би тиме спречавали даљи развој укупног човечанства. Кантове космополитске замисли оличене су у светском грађанском поретку јавне државне безбедности – која не треба да буде "потпуно лишено *опасности* да се снаге човечанства не би успавале, али ни без начела *једнакости* њиховог узајамног дејства и *противдејства*, да не би једна другу уништиле" (Кант 1974: 36).

Најзад, какву поруку могу да носе Кантове и остале идеје изнесене у овом чланку посвећеном глобализацији и "космополитској демократији"? Пре свих ту да изградња постулиране *планетарне демократије* подразумева не само политичко-културни пројекат новог система вредности унутар појединих држава и нација (чији се ефекти, дакако, не смеју занемаривати), већ и рад на ублажавању структуралних неравноправности између појединачних држава. Светски мир и демократија не могу бити у власништву ни једне појединачне државе или народа, већ мора бити дело свих народа/држава на планети, у процесу који неће поништавати њихове социјалне и културне особености и разлике. Први услов за то је превенција и решавање сукоба на свим нивоима и усредсређивање на њихове изворе – укључујући у ове пре свега екстремно сиромаштво. Истински мир и демократија на глобалном плану, захтевају промену политике према малим народима и неразвијеним земљама, као и изградњу *полицентричног демократског глобалног поретка* – у коме ће се неговати аутентични плурализам, аутономни, одрживи и хуманистички развој за све народе света.

Литература

Giddens Antony (1990) The *Consequences of Modernity*. Cambridge, England: Polity Press.

Гиденс Ентони (2003) "Свет који нам измиче: прво предавање", *Глобализација – мит или стварност* (прир. В. Вулетић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гиденс Ентони (2005) *Одбегли свет*. Београд: Стубови културе.

Harvey David (1989) The *Condition of Postmodernity.* Oxford, Basil Blackwell.

Hayek A. Friedrich (1997) *Пут у ропство.* Нови Сад: Global book.

Ананиадис Григорос (2005) "Карл Шмит на Косову, или рат узети озбиљно", *Република*, год. XV, број 308-309.

Вајл Ерик (1982) *Политичка филозофија.* Београд: Нолит.

Дал Роберт (1999) *Демократија и њени критичари.* Подгорица: ЦИД.

Дал Роберт (1997) *Полиархија*. Београд: „Филип Вишњић".

Дузинас Костас (2009) *Људска права и империја*, Београд: Службени гласник.

Еткинсон Родни (1997) *Зачарани европски круг, Корпоратне елите и нови фашизам*. Нови Сад: Светови.

Kant Immanuel (1974) *Ум и слобода*, *Списи из филозофије историје, права и државе.* Београд: Идеје.

Калдор Мери (2005) *Нови и стари ратови – организовано насиље у глобализованој ери*. Београд: Београдски круг.

Кин Џон (1995) *Медији и демократија*. Београд: „Филип Вишњић".

Митровић Љубиша: "Метаморфоза идентитета и култура мира у процесу глобализације и геополитичке транзиције Балкана", у: *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, Пунта.

Накарада Радмила (1997) "Неизвесност савремене демократије", у: Хелд Дејвид (1997) *Демократија и глобални поредак.* Београд: „Филип Вишњић".

Обреновић Зоран (1992) *Србија и нови поредак.* Ниш: Градина/Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Печујлић Мирослав (1994) "Нови светски поредак и Југославија", у: Печујлић Мирослав Владимир Милић: *Демократија и ауторитаризам, политичка култура југословенског вишестраначког друштва*, Београд: Сремпублик, Правни факултет и Институт за политичке студије.

Стевановић Бранислав (2008) *Демократски принципи и политичко-културне вредности*, Ниш: Филозофски факултет.

Токвил де Алексис (1990) *Демократија у Америци*, Сремски Карловци, Титоград: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, ЦИД.

Хантингтон Семјуел (2000) *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Подгорица, Бања Лука: ЦИД, Романов.

Хелд Дејвид (1997) *Демократија и глобални поредак.* Београд: „Филип Вишњић".

Чомски Ноам (1995) *Шта то* (*у ствари*) *хоће Америка.* Београд: Институт за политичке студије.

http://www.polity.co.uk/global/pdf/INTR.PDF).

http://en.wikipedia.org/wiki/Globalization).

http://www.globalizacija.com/doc_sr/s0013glo.htm.

Branislav Stevanović

TEMPTATION OF GLOBALIZATION AND COSMOPOLITAN DEMOCRACY

Abstract: Globalization refers to the processes that operate on a global level and encourage integration processes between states and creates the need for the establishment of institutions to coordinate the global processes and world peace. Unfortunately, the current global power relations are characterized by the existence of the imperial pretensions, although these are usually wrapped in slogans about respect for "human rights". On that way, major powers does not suffer a limitation of their sovereignty, but consider themselves as the one who can limits the sovereignty of other countries. Also, the integration process is carried out in conditions of unequal economic, political, cultural starting position – leading to major obstacles in the development of (yet unrealistic) postulated "global democracy." For that reason, the road to global integration is burdened by ideological disputes between representatives of "global order" and those who believe that the nation state is the only referential frame for policy implementation and democracy. In this regard, there can be no lasting peace until the creation of a political instance that should represent counterweight to the economic interests of individual states and be able to arbitrate in their disputes. Thus, the problem of the relationship between national sovereignty and the imperatives of the global order could not be solved in some kind of super-state, and stays in a field of constant dialectical tension – similarly to Kant's "perpetual peace" that does not negate completely the differences (and egoism) of individual countries – because that negation could prevent further development of the total humanity.

Keywords: globalization, eternal peace, the great powers, humanitarian intervention, cosmopolitan democracy

Весна Д. Милтојевић
Универзитет у Нишу
Факултет заштите на раду, Ниш

УДК 316.334.5
Прегледни научни рад

ЕКОСОЦИЈАЛИЗАМ И СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА[1]

Резиме: Екосоцијализам, као струја у оквиру еколошке, али и друштвене мисли, добија на значају шездесетих, седамдесетих година прошлог века. Мада корене налазимо много деценија раније, данашњој актуализацији доприносе многи отворени еколошки проблеми и еколошка криза – као лимитирајући фактори друштвеног развоја. Екосоцијализам представља, са једне стране савремени поглед на социјализам, а са друге на екологију, синтезу социјализма и екологизма. У раду се, после кратког осврта на основне идеје екосоцијализма и одрживог развоја, указује на њихову блискост и закључује да заправо негирају капитализам.

Кључне речи: капитализам, екосоцијализам, социјализам, стратегије развоја.

Уводна разматрања

Различите идеологије и на њима базиране стратегије друштвеног развоја мање или више сагледавале су животну средину као елемент који омогућува или успорава друштвени развој. С обзиром на то да је релативно дуго економски раст поистовећиван са друштвеним развојем, а природа посматрана као објект деловања, дошло је до нарушавања еколошке равнотеже. Размере нарушавања хомеостазе у природи попримају глобална обележја, те се говори о еколошкој кризи, као кризи савремене цивилизације. Без обзира на све различитости у тумачењима узрока еколошке кризе, неоспорна је чињеница да су промене у природи такве да се доводи у питање не само даљи развој друштва, већ и опстанак човека, друштва и планете.

Узроци нарушавања еколошке равнотеже су многобројни, али се најчешће наводе: повећање броја становника на планети, исцрпљивање ресурса, загађење свих елемената животне средине, профитабилно оријентисана индустрија, ...

Велики број аутора, од објављивања књиге *Границе раста* (Meadows, et al. 1972) до данас, истиче да индустријски модел развоја, чију основу чини

[1] Припремљено у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који се изводи на Универзитету у Нишу – Филозофски факултет, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Србије.

економски раст, доприноси нарушавању еколошке равнотеже. Да су у праву, сведоче многи конкретни примери, бројна загађења, угрожавања и деструкције елемената животне средине у појединим друштвима са различитим економским и политичким системима. Зато се чини да настанак еколошке кризе као глобалне, и уједно лимитирајућег фактора развоја, не би требало везивати за капиталистички или социјалистички систем, већ за *идеологију раста* која је присутна у оба система. Неопходно је преиспитивање старих и увођење нових идеја, јер континуирана деградација природне основе човековог живота смањује материјалне основе егзистенције великог дела човечанства, негативно утиче на све сфере живота и постаје главни узрок других криза и насиља унутар појединачних друштава и између њих. Нове, као и редефинисане старе идеје о путевима развоја друштва пружају наду садашњим генерацијама да ће кризе савремене цивилизације бити превазиђене.

Екосоцијализам и марксизам

Екосоцијализам – основним идејама, у условима нарушене еколошке равнотеже, пружа алтернативу човечанству, омогућава не само опстанак, већ и развој. Мада корене појма налазимо још у радовима социјал-утописта, идеја добија на значају у другој половини прошлог, двадесетог века и почетком двадест првог, у радовима Горца (Gorz), Фостера (Foster), Алватера (Altvater), О'Конора (O'Connor), Ковела (Kovel) и других. Не мањи значај има и јачање тзв. нових друштвених покрета (еколошког, феминистичког ...) и њихових идеологија, а по нашем мишљењу, и концепт одрживог развоја.

Основу екосоцијализма чини критика политичке економије капиталистичког система, али и продуктивистичког социјализма и тржишне екологије, односно, критика и одбацивање продуктивистичког и квантитативног тумачења друштвеног развоја (види: Nadić, 2012: 127–128).

У оквиру екосоцијализма развило се неколико струја, којима је заједничко схватање о негативном утицају индустријског начина производње на животну средину. Оно што их разликује је однос према изворном марксизму и марксистичком тумачењу еколошких идеја у њему, као и предлози за превазилажење и ублажавање еколошке кризе. Док једни заговарају промену власничког односа према средствима за производњу и изградњу социјалистичких и комунистичких друштвених односа, други се залажу за социјалну и еколошку рационализацију на глобалном нивоу, али у оквиру различитих цивилизација које егзистирају и почивају на различитим вредностима.

Мада почива на марксизму, тумачење присуства еколошких идеја у изворном марксизму је један од узрока појаве различитих струја у оквиру екосоцијализма. На једној страни су екосоцијалисти који подвлаче да су још Маркс и Енгело писали о неопходности „натурализације човека и хуманизацију природе". Тако Фостер (Foster), полазећи од радова Маркса и Енгелса, пре свега *Капитала*, *Анти-Диринга* и *Раних радова*, сматра да су они, анализирајући ка-

питализам, критиковали не само капиталистички начин производње, положај и различите видове отуђења човека у оквиру таквих производних односа, већ су дубоко забринути и за однос друштва према природи. Фостер (1999, 2000, 2002, 2006), критикујући енвироментализам, који изједначава марксизам и модерност са деградацијом природе, показује да Маркс анлизирајући отуђење, заправо говори о људској алијенацији од природног света, и сматра да изворни марксизам представља добру подлогу за тумачење савремених еколошких проблема. Овакав став темељи на Марксовом схватању човека као дела природе и природе као основе човекове егзистенције. Зато он пише да индустријска технологија није главни узрок уништавања животне средине, већ су то друштвени односи производње у којима централно место заузима све већа акумулација капитала, или једноставније речено профит, кроз ширење тржишта, стварање нових потреба, повећање потрошње. То су узроци који доводе до повећаног трошења природних ресурса и енергије. Фостер подвлачи како пораст становништва, потом потрошачки менталитет и индустријске активности, доводе до „ривалског“ односа између друштва и природе, „еколошких циклуса“, што у укупности ствара услове за настанак еколошке катастрофе. Али, нису само то узроци деградације животне средине. Фостер закључује да их треба тражити и у врстама технологија које се примењују да би се задовољиле егзистенцијалне потребе све већег броја становника. Све заједно, али пре свега потреба за увећањем профита, доводи са једне стране до интеграције науке у индустријску производњу, али и небриге за животну средину.

Насупрот Фостеру, Лови (Löwy) сматра да Маркс и Енгелс нису били свесни проблема животне средине, те да деструктивне последице капиталистичког начина производње не сагледавају у односу на природу. Он потенцира критичку ревизију њиховог традиционалног схватања производних снага, раскид са идеологијом линеарног напретка, технолошком и економском парадигмом модерне индустријске цивилизације (Löwy, 2005: 16). Социјализам, како га виде и конципирају Маркс и Енгелс, према његовом схватању, обухвата само трансформацију производних капацитета, стављајући их у службу радника (Löwy, 2006). Зато Лови пише како однос производних снага и производних односа не треба схватати механички, посебно не у капитализму, где производни односи не представљају кочницу развоја производних снага. Насупрот томе, они поспешују њихов развој, али истовремено имају разарајуће дејство и негативно утичу на животну средину и здравље људи (Löwy, 2005).

Не доводећи у питање блискост идеја екосоцијализма и марксизма, потребно је указати и на различита схватања о превазилажењу еколошке кризе и различите одговоре. Да ли је излаз у социјализму, или комунизму као „довршеном натурализам-хуманизму ... решење сукоба између човека и природе, између човека и човека, ...“ (Марковић, 2005, стр. 225), јер треба да почивају на другачијим основама од капитализма, или је то еко-капитализам. Да ли је решење у промени власничких односа над средствима за производњу, или још прецизније, да ли је довољна само промена власништва над средствима за производњу и њихов прелазак у руке радника да би се обезбедила рационална раз-

мена са природом. Морамо да се сложимо са Хејвудом (Hejvud), који доводи у сумњу идеју да промена власништва подразумева и другачији однос према природи (Hejvud, 2005, стр. 300). Идеје социјализма у пракси нису допринеле промени стања и „измирењу човека са природом". „Хуманизација природе" остварена је, али на жалост кроз њено загађење, кроз процес угрожавања и деструкције. Без обзира на тип социјализма (реални социјализам, самоуправни социјализам, стаљинизам, ...), основу чини исто што и идеју и основ капитализма – економски раст и остваривање што већег профита. Наиме, и у поменутим (социјалистичким) друштвима дошло је до нарушавања еколошке равнотеже, пре свега кроз исцрпљивање природних ресурса, а све – захваљујући профитабилно оријентисаним технологијама. У тежњи да се „стигне и престигне капитализам" природа се третира искључиво као економски ресурс, али ресурс који не улази у обрачун трошкова. Зато се не можемо сложити са ставом Рудолфа Бароа да је свет природе искључиво опљачкан индустријализацијом у потрази капитализма за профитом (наведено према: Hejvud, 2005, стр. 299).

У *Капиталу* је социјализам замишљен као „удружење слободних људских бића који раде заједничким средства за производњу", али је реч о концепту који подразумева много више од организације производње а укључује и рационалну потрошњу природе, не само од „произвођача", већ и од потрошача, што захтева прелаз са чистог конзуметаризма, на задовољавање аутентичних људских потреба, које се не могу свести само на материјалне потребе. На жалост, нарочито, после Другог светског рата, због јаке поларизације и жеље да се докаже и покаже да је социјализам систем који нуди живот бољи од капитализма, дошло је до потпуног занемаривања правилног сагледавања односа у животној средини и односа између ње и друштва. Оба система доприносе исцрпљивању природних ресурса, загађивању животне средине и њеном уништавању. „Капитализам и социјализам су две стране исте медаље – индустријализма" део су једне исте идеологије (Nadić, 2007: 21). На једној страни су на пример Чернобил и Аралско језеро, а на другој удар атомске бомбе на Нагасаки и Хирошиму, као и прекомерно трошење ресурса и подстицање сече шума Амазоније. Где је излаз из постојеће кризе? У еко-социјализму, еко-капитализму или одрживом развоју.

Екосоцијализам и одрживи развој

Екосоцијалисти се залажу за ново друштво засновано, према О'Конору (O'Connor), на еколошкој рационалности, демократској контроли, друштвеној једнакости и превазилажењу употребне вредности (1998, pp. 278, 331), што подразумева колективно власништво над средствима за производњу (при чему колективно значи јавно), демократско планирање (могућност да друштво дефинише циљеве улагања и производње) и нову технолошку структуру производних снага (Löwy, 2006). Захтеви екосоцијалиста су веома слични захтевима заговорника одрживог развоја. Наиме, суштину одрживог развоја чине три стуба: економски, социјални и заштита животне средине. Одрживи развој представља

тежњу да се створи бољи свет преко уравнотежења економских, технолошких, социјално-културних и фактора животне средине. Економска одрживост подразумева усклађивање економских активности са природним потенцијалима у циљу управљања ресурсима тако да њихово коришћење омогућава благостање садашњим и будућим генерацијама. Технолошка, захтева примену технологија које дају задовољавајуће економске учинке, али истовремено штите и у што мањој мери загађују и исцрпљују природне ресурсе. Социо-културна одрживост осигурава са једне стране социјалну правду и расподелу богатства унутар држава, али и на међудржавном плану, а са друге, очување културне разноврсности. Заштита животне средине или еколошка одрживост захтева усклађивање свих људских и друштвених активности са законитостима и капацитетима природе (види: Милтојевић, 2011, 639–653).

Различита одређења одрживог развоја и принципа на којима треба да почива, основ налазе у дефинисању одрживог развоја у извештају *Наша заједничка будућност* Светске комисије за животну средину и развој из 1987. године. У извештају се дефинише као „развој који излази у сусрет потребама садашњице, а да не угрожава способност будућих генерација да задовоље своје сопствене потребе“. Тако дефинисан, почива на једном јединому принципу: међугенерацијској солидарности. Како је уочено да је овако дефинисан развој тешко укључити у развојне стратегије, јавиле су се многобројне критике дефиниције и приступило се дефинисању са различитих становишта: социолошког, економског, политиколошког, еколошког, технолошког, етичког, ... (Милтојевић, 2011, 639–653). У складу са настојањима да се што прецизније одреди, навођени су и принципи на којима треба да почива. Тако, Сузан Бејкер (Baker), као принципе одрживог развоја, наводи: заједничку и дељиву одговорност, унутар и међугенерацијску солидарност, правду, партиципацију, једнакост полова (Baker, 2006, p. 26), а Џонатан Харис (Harris): смањивање социјалне неједнакости и загађивања животне средине, здраву економску базу, заштиту природног капитала и међугенерацијску солидарност (Harris, 2001, p. 21). Истовремено, како се кренуло у имплементацију идеје у практичне јавне политике, дефинишу се на бази Рио декларације принципи унутар држава, те се, примера ради, наводе: међугенерацијска солидарност и солидарност унутар генерације, отворено и демократско друштво, знање као носилац развоја, укљученост грађана у друштвене процесе, интегрисање питања животне средине у остале секторске политике, предострожност, загађивач/корисник плаћа, одржива производња и потрошња (Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије, 2006; види и: Надић, 2011, стр. 216–217).

На основу наведених принципа екосоцијализма и одрживог развоја, и без дубље анализе, могу се уочити сличности јер *еколошка рационалност* није ништа друго до смањење загађивања животне средине и захтев за поштовање принципа предострожности и заштите природног капитала. *Демократска контрола* је блиска и повезана са укључивање јавности у одлучивање о свим питањима развоја. *Друштвена једнакост* обухвата смањивање социјалних неједнакости, а *превазилажење употребне вредности* је блиска са принципом одрживе производње и потрошње и подразумева здраву економску базу.

С обзиром на чињеницу да су државе прихватиле одрживи развој као модел развоја, те своје стратегије развоја мање или више усклађују са основиним поставкама одрживог развоја, намеће се питање, да ли је овај модел развоја могућ, јер је веома близак екосоцијализму и заправо представља негацију капитализма.

Још је Горц указао да је прихватање еколошких идеја у супротности са капитализмом. Еколошке вредности супротстављају се основној вредности капитализма, увећању профита, јер „предузеће настоји да смањи, што је могуће више трошкове стицања дохотка, и то на рачун еколошке равнотеже, зато што уништавање еколошке равнотеже не пада на његов терет“ (Gorz, 1982, стр. 33). Екосоцијализам и одрживи развој захтевају супротно. Наравно, капитализам не жели да промени основу система који га одржава, идеологију раста, те се тако остварује оно на шта је Горц указао – интеграција еколошких, а ми додајемо – и идеја одрживог развоја у себе. Капитализам постаје старатељ природе, иницира и доноси стандарде и законе на националном и међународном нивоу, али се они дефинишу тако да у суштини не воде рачуна ни о чему другом осим о опстанку самог система. Уосталом у прилог ове „тезе“ иду и покушаји да се ограничи емисија гасова који доприносе ефекту стаклене баште. Само према подацима из 2000. године, највећи произвођачи емисија су САД 20,6%, Кина 14,8%, Русија 5,7%, Индија 5,5%, Јапан 4%. Усвојени су, али не и ратификовани, протоколи у Кјоту и Монтреалу од стране САД, јер би они подразумевали или смањење индустријске производње, или додатна улагања у нове технологије за санирање ефекта стаклене баште, што би се директно одразило на развој основе капитализма – увећање профита.

Чини се, да без обзира на прихватање идеје одрживог развоја, која представља антипод капитализму, критичари капиталистичког система, глобализације и идеје неолиберализма, заправо дају предлоге који би требало да допринесу одржању и ширењу капитализма. У праву је Горз када говори о „лукавству“ капиталистичког система. Већина предлога, добрим делом, остаје укорењена у кејнзијанизму, који не може да реши противречност између раста капитализма и императива који се стално постављају пред савремену цивилизацију, а односе се на „очување наше природне основе живота“. Настојања државе да подстиче привреду путем куповне моћи грађана, како би се иницирао процес веће потрошње роба и услуга и убразног запошљавања, што даље доводи до повећања пореских прихода државе и већих улагања у заштиту животне средине, показује како се не разуме суштина узрока еколошке кризе (Sarkar, Kern, 2008, 11) и самог концепта одрживог развоја.

Еко-капитализам је дакле немогућ. Немогуће је остварити еколошку одрживост и динамику раста капитализма, без обзира на фискалне или финансијске „алате“ (зелене таксе, трговина сертификатима загађења, ...), јер сви елементи негативно утичу на развој капиталистичке привреде. Капиталистички систем, или боље речено – индустријски економски модел развоја, који заузима доминантно место у целом свету, довели су до уништавања природног окружења, али и до потискивања или боље рећи, искључивања великог дела човечанства из економских и социјалних процеса. Да ли је излаз еко-социјали-

зам и да ли га је могуће остварити у условима глобализације и преовлађујућих неолибералних идеја, остаје отворено питање!

Уместо закључка

На крају, уместо закључка, одговор на питање: зашто на скупу о раду и делу професора Митровића говоримо о екосоцијализму? Најмање су два разлога. Прво, разматрајући проблеме којима би требало да се баве мондологија, глобалистика, социологија друштвеног развоја, као проблем истраживања наводи и еколошке проблеме. Друго, екосоцијализам може и представља основ за конципирање стратегија развоја, а проф. Митровић се у широком опусу истрааживачких проблема бави стратегијама развоја. Као могућу стратегију развоја, која треба да омогући превазилажење кризе, предлаже социјалдемократски модел/стратегију. У том контексту пише: „Повезујући дугорочне и краткорочне интересе традиционалног и модерног света рада, борбу за радно-класну и општељудску еманципацију, *савремена социјалдемократија* израста у покрет који има не само демократску политичку културу већ и морални углед и политичку чврстину, да гради широк коалициони капацитет са бројним странкама левице и левог центра, како у освајању тако и у вршењу власти; у борби за друштвене реформе, развој и прогрес; али и спремност на историјски компромис са другим друштвеним снагама када је у питању борба за мир у свету, еколошки опстанак човечанства; када су у питању витални интереси грађана, народа, државе и човечанства“ (Митровић, 2013, 316). Сматра да ова стратегија омогућава социјално стабилни и еколошки одржив развој.

Литература

Baker Susan (2006) *Sustainable Development*. London & New York: Routledge.

Gorz Andre (1982) *Ekologija i politika.* Beograd: Prosveta.

Medows Donella H. et al (1972) *The Limits to Growth*. London: Pan Books.

Löwy Michael (2006) ‘Ecosocialism and Democratic Planning’. In Socialist Register 2007: Coming to Terms with Nature, edited by Leo Panitch and Colin Marx’s Leys. New York: Monthly Review Press.

Löwy Michael (2005) What Is Ecosocialism? *Capitalism Nature Socialism* 16(2): 15–24 DOI: 10.1080/10455750500108237

Марковић Данило Ж. (2005) *Социјална екологија*. Завод за уџбенике и наставна средства.

Милтојевић Весна (2011) Култура као димензија одрживог развоја. *Теме* 35(2): 639–653.

Митровић Љубиша (2013) *Увод у студије глобализације.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Nadić Darko (2012) *Ogledi iz političke ekologije*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.

Nadić Darko (2007) *Ekologizam i ekološke stranke*. Beograd: Službeni glasnik.

Надић Дарко (2011) Одрживи развој и принципи одрживог развоја у стратешким документима РС. *ФПН Годишњак, 213-224.*

Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. Влада Републике Србије, „Службени гласник РС“, Београд, 57/08.

O'Connor James (1998) *Natural Causes. Essays in Ecological Marxism*. New York: The Guilford Press.

Sarkar Saral, Kern Bruno (2008) *Eco-Socialism or Barbarism. An up-to-date Critique of Capitalism*. http://www.oekosozialismus.net/en_oekosoz_en_rz.pdf (Приступљено: 1. 12. 2013)

Foster John Bellamy (2000) *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press.

Foster John Bellamy (2002) *Ecology Against Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

Foster John Bellamy (1998) Introduction to the 1998 Edition of Monopoly Capital. In H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century* (pp. ix - xxiv). New York: Monthly Review Press.

Foster John Bellamy (2006) *Naked Imperialism: The U.S. Pursuit of Global Dominance*. New York: Monthly Review Press.

Foster John Bellamy (1999) *The Vulnerable Planet*. New York: Monthly Review Press.

Harris M. Jonathan (June 2001) Basic Principle of Sustainable Development. *Global Development and Environment Institute*, WORKING PAPER 00-04, Tufts University.

Hejvud Endru (2005) *Političke ideologije: uvod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Vesna Miltojević

ECO-SOCIALISM AND DEVELOPMENT STRATEGIES

Abstract: Eco-socialism, a school within environmental and social thought, became relevant in the 1960s and 1970s. Even though its roots can be traced decades earlier, today's revival of interest for eco-socialism is due to many open environmental issues and the ecological crisis, which are limiting factors of social development. Eco-socialism represents a modern view of socialism on the one hand and of ecology, as a synthesis of socialism and ecologism on the other hand. This paper first provides an overview of the main ideas of eco-socialism and sustainable development, then highlights their close connection, and ends with a conclusion that the two, in fact, negate capitalism.

Key words: capitalism, eco-socialism, socialism, development strategies.

Шаленко Валентин Николаевич
Российский государственный социальный университет (РГСУ), Москва, Россия

УДК 316.7:316.48(497)
Прегледни научни рад

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ МИРА НА СОВРЕМЕННЫХ БАЛКАНАХ: ВКЛАД СОЦИОЛОГИИ И КОНФЛИКТОЛОГИИ

Резюме: Радикальный переход от «культуры войны» к «культуре мира» предполагает ценностное переориентирование человечества на ненасилие и солидарность, признание и уважение культурного многообразия современного мира, диалог и толерантность. Такого рода всемирный проект выглядел бы неосуществимой мечтой, если бы в его основе лежала цель достижения бесконфликтных отношений между целыми народами и отдельными людьми. В данном документе заявляется о том, что конфликты всегда будут возникать на всех уровнях и во всех сферах общественной жизни, но люди овладеют мирными средствами их регулирования и научаться распознавать их на ранних стадиях. А это позволит создать непреодолимый заслон насилию и жестокости, агрессии и нетерпимости, нормальной формой социальной жизни станут переговоры и посредничество, примирение и компромиссы в решении самых сложных общественных и личных проблем. И этого вполне можно добиться посредством систематического выращивания новой культуры *миросозидания* и *миростроительства*.

Ключевые слова: культура мира, сотрудничество между народами Балкан, вклад, социологии и конфлиткологии, сохранение и развитие мира

I

Согласно диалектико-созидательной модели (Г. Гегель, К. Маркс, Г. Зиммель, М. Вебер, Р. Дарендорф, Л. Козера и др.) конфликт *функционален* для всех социальных систем. Это означает, что он неизбежен и далеко не всегда разрушителен. Более того, он созидателен, поэтому насилие есть следствие неумения людей управлять конфликтами. Наряду с этим конфликт это - форма изменений и его вклад в развитие культуры мира трудно переоценить, особенно при стимулировании творческого соперничества. Тогда отрицание полезности конфликта есть отрицание развития общества и его социальных групп. Таким образом, ненормальным является не наличие, а отсутствие конфликта в их жизнедея-тельности.

Широкому распространению идеи культуры мира способствовало бурное развитие конфликтологии в послевоенный период. Один из самых продуктивных этапов развития конфликтологии (1980-1990-е годы) связан с именами Й. Галтунга, создателя школы «исследования мира», и Дж. Бертона, автора общей теории предупреждения и разрешения социальных конфликтов. Благодаря их исследованиям конструктивное решение проблемы мира и сопротивления насилию ученые и политики увидели в модернизации социальных систем, ответственных за обеспечение достойной жизни и фундаментальных потребностей людей. Понятие «культура мира» встало в один ряд с такими базовыми понятиями современности, как «социальный прогресс», «реформы», «демократия».

В рамках «управления конфликтом» существенное место занимает так называемый «ситуационный» подход американского социолога Л. Крисберга.

Продолжение поиска новых объяснений природы социального конфликта и в первую очередь новых методов его разрешения объясняется тем, что непрерывно нарастающее число реформ и перемен поставило фундаментальную проблему существования и развития внутри непрерывно трансформирующегося общества. Поэтому в общественное сознание следует внедрять в качестве неоспоримой идеи, что сохранение общественной стабильности и порядка в наше время не исключает, а требует непрерывных преобразований, ибо социальная среда становится в условиях глобализации все более *турбулентной*.

Резкое увеличение числа социальных конфликтов вызывает девальвацию многих традиционных методов разрешения конфликтов, возникших из противоречий интересов и ценностей. Профилактика конфликтов перестает быть самым эффективным методом управления конфликтами, и основной фокус внимания исследователей (политологов, социологов, конфликтологов и др.) и практиков смещается на принципиально новую проблему «Как регулировать и разрешить уже развившийся конфликт с тем, чтобы использовать его созидательную энергию для развития организации, группы или другой структуры?». Таким образом, вектор деятельности субъекта разрешения конфликта меняет направление, переходит из прошлого в будущее.

Созидательная диалектика конфликта и заключается именно в том, что целостность государства, социального института, предприятия, лишенная возможности внутренних конфликтов, теряет шансы на повышение адаптации к изменяющейся среде и обречена на разложение. Вот почему не «бесконфликтность», а гибкое искусство преодоления внутренних и внешних противоречий, использование их в интересах сплоченности организованного целого, выступает одним из фундаментальных признаков современной эффективной организации.

Таким образом, с позиций современной конфликтологии, диалектико-созидательная парадигма конфликта, не отрицая его негативных последствий, раскрывает позитивную роль различных конфликтов в жизни современного общества.:

И тем не менее в большинстве своем представители наших народов, и россияне и сербы, в большинстве своем не чувствуют позитивности конфлик-

тов. Отчасти это объясняется тем, что на индивидуальном уровне люди более болезненно воспринимают неудачи и потери под воздействием негативных для них конфликтов, в то время как организационные структуры при конструктивном разрешении конфликтов извлекают большую пользу для своего обновления и адаптации к окружающей их социальной среде.

Теоретической основой конструктивно-созидательной модели конфликта является современная методология «управления конфликтом», согласно которой сторонам следует сосредоточиться, прежде всего, на задачах регулирования взаимосвязанных и противоположных интересов оппонентов взаимовыгодным для них способом. Поэтому магистральный путь их решения это переговоры, посредничество и медиация.

В научном сообществе обществоведов все более привлекательной становится идея *согласования интересов* сторон до этапа их реализации, когда потенциальные противоречия обсуждаются участниками конфликтного процесса заранее и в результате этой взаимной деятельности принимаются как наиболее эффективные взвешенные решения типа «выигрыш-выигрыш». Получает все большее распространение «кооперативная теория» конфликта американского социолога Я. Тисволда, согласно которой, если оппоненты убеждены, что их цели согласуемы, объединяемы, то они помогают друг другу и стремятся к взаимовыгодному решению конфликтных споров. Они конструктивно используют конфликтное взаимодействие для эффективного выполнения совместной работы и усиления сплоченности своей группы.

Как и любую другую культуру, культуру мира нельзя «спроектировать» или навязать сверху, она должна прорасти снизу. Но ее нельзя превращать в спонтанное, неуправляемое социальное явление, так же как и массовое миротворческое движение. Но для этого необходимо оптимальное сочетание государственного и общественного, регулируемого и самодеятельного, планируемого и инициативного факторов управления.

II

Гуманистический потенциал Программы культуры мира, разработанной под эгидой ЮНЕСКО и утвержденной Организацией Объединенных Наций, заключается в радикальном переходе от культуры войны к культуре мира, ценностное переориентирование человечества на ненасилие и солидарность, признание и уважение культурного многообразия современного мира, диалог и толерантность. Конечно, россияне и сербы, могли бы расценить твердую волю мирового сообщества добиться торжества ценностей миролюбия и терпимости в масштабах всего человечества как бессильную утопию. И в самом деле, такого рода всемирный проект выглядел бы неосуществимой мечтой, если бы в его основе лежала цель достижения бесконфликтных отношений между целыми народами и отдельными людьми.

Но в данном документе четко заявляется о том, что конфликты всегда будут возникать на всех уровнях и во всех сферах общественной жизни, но люди овладеют мирными средствами их регулирования и научаться распознавать их на ранних стадиях. А это позволит создать непреодолимый заслон насилию и жестокости, агрессии и нетерпимости, нормальной формой социальной жизни станут переговоры и посредничество, примирение и компромиссы в решении самых сложных общественных и личных проблем.

И этого вполне можно добиться посредством систематического выращивания новой культуры *миросозидания* и *миростроительства*.

Суть этой модели заключается в том, что конфликт *функционален* для всех социальных систем. Это означает, что он неизбежен и далеко не всегда разрушителен. Более того, он созидателен, поэтому насилие есть следствие неумения людей управлять конфликтами. Наряду с этим конфликт это - форма изменений и его вклад в развитие культуры мира трудно переоценить, особенно при стимулировании творческого соперничества. Тогда отрицание полезности конфликта есть отрицание развития общества и его социальных групп. Таким образом, ненормальным является не наличие, а отсутствие конфликта в их жизнедеятельности.

Конфликт присущ всем уровням жизни и структурам социальных систем и не должен рассматриваться как *девиантное поведение*, *дефектное поведение* или *патология*. Конфликт является фактом жизни. И в этом плане конфликт не является противоположностью порядку. Мир не есть отсутствие конфликта. Конфликт есть неизбежная часть повседневной жизни. Мир состоит в созидательном общении с конфликтом. Мир есть рабочий процесс разрешения конфликтов таким образом, что обе стороны побеждают; исходом конфликта и его разрешения является *увеличивающаяся гармония*. Так, разрешение межнациональных конфликтов является мирным, если участники желают более полной кооперации и способны ее осуществлять.

Диалектическая модель конфликта опирается на теоретические положения Г. Гегеля, К. Маркса, Г. Зиммеля, Р. Дарендорфа, М. Вебера, Л. Козера и других выдающихся исследователей.

В трудах Г. Зиммеля и Л. Козера выделены следующие функции социального конфликта. И среди них на первом месте стоит:

а) установление *единства и сплоченности групп*, являющихся объектом нападения внешней враждебной группы;

б) производство стабилизирующих и и интегративных элементов;

в) выявление относительной силы оппонетов, преследующих антагонистические интересы в данной структуре;

г) создание механизма поддержки или справедливости баланса сил;

д) создание ассоциаций и коалиций;

е) помощь в уменьшении социальной изоляции и объединении индивидов;

ж) поддержка границ между новыми объединениями и коалициями;

з) выполнение функции «спускного клапана» для уменьшения фрустрации и агрессии;

и) создание почвы для консенсуса.

Широкому распространению идеи культуры мира способствовало бурное развитие конфликтологии в послевоенный период. Один из самых продуктивных этапов развития конфликтологии (1980-1990-е годы) связан с именами Й. Галтунга, создателя школы «исследования мира», и Дж. Бертона, автора общей теории предупреждения и разрешения социальных конфликтов. Благодаря их исследованиям конструктивное решение проблемы мира и сопротивления насилию ученые и политики увидели в модернизации социальных систем, ответственных за обеспечение достойной жизни и фундаментальных потребностей людей. Понятие «культура мира» встало в один ряд с такими базовыми понятиями современности, как «социальный прогресс», «реформы», «демократия».

В рамках «управления конфликтом» существенное место занимает так называемый «ситуационный» подход американского социолога Л. Крисберга. Во-первых, случайности позволяют варьировать параметры управляющего воздействия на конфликтные процессы. Во-вторых, они благоприятствуют разделению конфликтных проблем на главные и ситуационные. В-третьих, после того как субъект управления понял причины действующих случайностей, их анализ и описание он использует как диагностический инструмент для определения приоритетных управленческих воздействий на конфликты.

Так, например, понятие «трудовой конфликт» в России часто является синонимом забастовки, но социологи и конфликтологи используют его в гораздо более широком смысле. Речь идет о том, что главным объектом изучения не является трудовой спор, забастовка или локаут, а общее социальное пространство (П. Бурдье) форм и структур поведения и отношений, в которых выражаются противостояние и расходящиеся ориентации между владельцами промышленных предприятий и управляющими, с одной стороны, и рабочими и их профсоюзами, с другой стороны (Л. Корнхаузер, Р. Дабин, У. Росс). Наряду с акциями классической забастовки социально - трудовой конфликт с работодателем может принимать форму переговоров и регулирования жалоб, сокращения производства, саботажа, уклонений от работы или текучести персонала.

Продолжение поиска новых объяснений природы социального конфликта и в первую очередь новых методов его разрешения объясняется тем, что непрерывно нарастающее число реформ и перемен поставило фундаментальную проблему существования и развития внутри непрерывно трансформирующегося общества. Поэтому в общественное сознание следует внедрять в качестве неоспоримой идеи, что сохранение общественной стабильности и порядка в наше время не исключает, а требует непрерывных преобразований, ибо социальная среда становится в условиях глобализации все более *турбулентной*.

Резко увеличивается число социальных конфликтов, либо вызванных общественными изменениями, либо порождающих существенные перемены.

А это приводит к девальвации многих традиционных методов разрешения конфликтов, возникших из противоречий интересов и ценностей. Профилактика конфликтов перестает быть самым эффективным методом управления

конфликтами, и основной фокус внимания исследователей (политологов, социологов, конфликтологов и др.) и практиков смещается на принципиально новую проблему «Как регулировать и разрешить уже развившийся конфликт с тем, чтобы использовать его созидательную энергию для развития организации, группы или другой структуры?». Таким образом, вектор деятельности субъекта разрешения конфликта меняет направление, переходит из прошлого в будущее.

Согласно конструктивно-созидательной теории конфликта, общество, которое всеми силами стремится искоренить конфликт, не сможет выжить. Для социальной организации конфликт – это объективная форма ее существования, необходимое условие ее развития. Каждой организации иногда нужен серьезный кризис, ибо очищающая гроза еще никому не вредила. Однако вопрос о том, кому конфликты вредят, а кому – нет, остается открытым.

Созидательная диалектика конфликта и заключается именно в том, что целостность государства, социального института, предприятия, лишенная возможности внутренних конфликтов, теряет шансы на повышение адаптации к изменяющейся среде и обречена на разложение. Вот почему не «бесконфликтность», а гибкое искусство преодоления внутренних и внешних противоречий, использование их в интересах сплоченности организованного целого, выступает одним из фундаментальных признаков современной эффективной организации.

Таким образом, с позиций современной конфликтологии, диалектико-созидательная парадигма конфликта, не отрицая его негативных последствий, раскрывает позитивную роль различных конфликтов в жизни современного общества. Ибо конфликты:

- высвобождают творческое напряжение и повышают способность социальных общностей и групп (культурных, этнических, территориальных), к объективно обусловленным переменам;
- способствуют обогащению трудовых отношений нравственными элементами, очищают их от раздражений, возмущений и враждебности, проявлять позитивные чувства работников;
- укрепляют взаимоотношения в группах, повышают сплоченность организаций за счет уменьшения эмоциональных конфликтов и стычек в ходе труда, ускоряют групповое объединение;
- стимулируют творчество людей, создавая возможность для выдвижения самых различных идей и подходов к решению сложных, нестандартных проблем новыми способами;
- помогают членам организации лучше понять свои слабые «места», выявить для себя скрытые и неосознаваемые недостатки, по-новому увидеть себя как личность.

И тем не менее в большинстве своем представители наших народов, и россияне и сербы, в большинстве своем не чувствуют позитивности конфликтов. Отчасти это объясняется тем, что на индивидуальном уровне люди более

болезненно воспринимают неудачи и потери под воздействием негативных для них конфликтов, в то время как организационные структуры при конструктивном разрешении конфликтов извлекают большую пользу для своего обновления и адаптации к окружающей их социальной среде.

В свою очередь заслугой российской конфликтологической науки является обоснование и раскрытие познавательных возможностей *субъектно-деятельностного подхода* к новому пониманию сущности, причин и механизмов развертывания социальных конфликтов. Речь идет об обосновании необходимости переноса внимания ученых из хорошо изученной сферы противоречий, детерминирующих объективную природу конфликта, на малоизученную субъективную сферу социального взаимодействия оппонентов как носителей этих противоречий. Человек рассматривается не как пассивный безвольный объект окружающих условий, а самодеятельный *активный субъект* конфликтной борьбы, от которого во многом зависит, по конструктивному или деструктивному сценарию пойдет ее развитие.

Теоретической основой конструктивно-созидательной модели конфликта является современная методология «управления конфликтом», согласно которой сторонам следует сосредоточиться, прежде всего, на задачах регулирования взаимосвязанных и противоположных интересов оппонентов взаимовыгодным для них способом. Поэтому магистральный путь их решения это переговоры, посредничество и медиация.

Благодаря дальнейшему развитию научного знания о конфликтах повысилась роль прикладной, практически ориентированной конфликтологии. Эта тенденция усиливается вследствие разработки «ресурсной теории и практики управления» актуальными социальными конфликтами. В частности, автор статьи построил такого рода теоретическую модель применительно к изучению трудовых конфликтов на предприятиях современной России.[1] В данное время усилиями 800 кандидатов и около 200 докторов – специалистов в 23-х отраслях отечественной конфликтологии - создан мощный комплекс технологий прогнозирования, предупреждения, диагностики, регулирования и разрешения конфликтов, посредничества и переговоров, консультирования и примирения. Но самое главное - в нашей стране крепнет уверенность граждан в том, что практически можно научиться разрешать самые острые и непримиримые противоречия без войны, крови, насилия.

В научном сообществе обществоведов все более привлекательной становится идея *согласования интересов* сторон до этапа их реализации, когда потенциальные противоречия обсуждаются участниками конфликтного процесса заранее и в результате этой взаимной деятельности принимаются как наиболее эффективные взвешенные решения типа «выигрыш-выигрыш». Получает все большее распространение «кооперативная теория» конфликта американского социолога Я. Тисволда, согласно которой, если оппоненты убеждены, что их

[1] См. Шаленко В.Н. Трудовые конфликты: методология, теория и управление : Монография. – Academia, 2008. – 32

цели согласуемы, объединяемы, то они помогают друг другу и стремятся к взаимовыгодному решению конфликтных споров. Они конструктивно используют конфликтное взаимодействие для эффективного выполнения совместной работы и усиления сплоченности своей группы.

Основные методы реализации данной парадигмы, применяемые в разных странах мира, это – фокус-группы, поисковые конференции, стратегические (организационно-деятельностные) игры. Специфические техники общения («полилог-матилог»), интенсивность внутригрупповых дискуссий острых проблем обеспечивают коллективные прорывы («мозговой штурм) при разрешении самых затяжных социальных конфликтов.

Однако, как бы ни был велик инновационный потенциал концепции культуры мира, нуждается в дальнейшей разработке проблема ее *источников и механизмов* развития. Во-первых, небходимо творчески осваивать богатство общечеловеческих ценностей культуры, испытанных временем. В социальном образовании не обойтись без таких цивилизационных ценностей, как уважение личности и закона, плюрализм мнений и оценок, религиозная и политическая толерантность, приоритет ненасилия, сотрудничества и компромисса в регулировании конфликтов.

Во-вторых, ценный опыт предшествующих поколений сербского и российского общества, где получили широкое развитие ценности коллективизма, приоритеты общественного над личным, духовного над материальным, сознательного отношения к труду. Именно большинство граждан стран социалистического лагеря с огромным энтузиазмом участвовало в период «холодной войны» в борьбе за мир и разрядку международной напряженности, подготавливая благоприятные условия для формирования современной культуры мира на всей планете. Наконец, в-третьих, следует научиться рационально и бережно использовать огромное духовно-нравственное богатство национальных культур наших народов . Они на своем многовековом опыте доказывают нынешним поколениям молодежи возможность достижения согласия на базе совместных интересов, взаимного уважения и здравого смысла каждого народа.

В свете вышесказанного встает вопрос. Почему же российские политические элиты в центре и регионах так долго «осторожничают» с реальной материальной и организационной поддержкой идей и программы культура мира? По-видимому, немалую роль в этом торможении играют недемократический характер политической власти с тенденцией к авторитарности, который мешает открыто признать идеи толерантности, уважения прав и свобод личности вплоть до права на протестное (конфликтное) поведение гражданина при ущемлении его фундаментальных потребностей. Может быть, поэтому не получила повсеместного признания на местах федеральная президентская программа «Формирование толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе», быстро превратившись в продукт кабинетного чиновничьего творчества? (См. : Шайхелисламов Р.Ф., Тагиров Э.Р. 2007).

После того, как в России развернулась реализация мероприятий в рамках проекта «Культура мира в России. Год 2000», словосочетание «культура мира»

стало вполне распространенным. В 2008-м году в Российском социальном университете (г. Москва) впервые была открыта новая специальность «Конфликтология», которая приобретает все большую популярность в среде студенческой молодежн. Для дальнейшего развития ее гуманитарно ориентированного потенциала необходимо, на мой взгляд, расширить возможности ее просветительского влияния на умы и сердца сербского и российского студенчества, в частности, посредством введения новой учебной дисциплины «Культура мира в системе современной конфликтологии». Как и любую другую культуру, культуру мира нельзя «спроектировать» или навязать сверху, она должна прорасти снизу. Но в то же время ее нельзя превращать в спонтанное, неуправляемое социальное явление, так же как и массовое миротворческое движение. Но для этого необходимо оптимальное сочетание государственного и общественного, регулируемого и самодеятельного, планируемого и инициативного факторов управления.

Этому способствует также увеличение числа современных организаций, функционирующих на основе принципов «самообучающейся организации».

Так как в турбулентных социальных условиях организации нуждаются в частых трансформациях, для этого они должны развивать свою способность «учиться как учиться». Речь идет о коллективном метаобучении, когда много групп учатся вместе, как понимать и обучать самих себя, формировать совместные решения и потенциально новые действия.

Список литературы

Зайцев А. К. (2000) *Социальный конфликт.* Москва: Academia.

Шаленко В. Н. (2008) *Трудовые конфликты. Методология, теория и управление.* Монография. Москва: Academia.

Шайхелисламов Р. Ф., Тагиров Э. Р. (2007) *Гражданское образование: гуманитарный вектор.* Казань.

Шаленко Валентин Николајевич

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРЕ МИРА НА САВРЕМЕНОМ БАЛКАНУ: ДОПРИНОС СОЦИОЛОГИЈЕ И КОНФЛИКТОЛОГИЈЕ

Резиме: Радикални прелаз од «културе рата» ка «култури мира» претпоставља вредносну преоријентацију човечанства на ненасиље и солидарност, прихватање и уважавање културне разноврсности савременог света, дијалог и толерантност. Чинило би се да је овакав светски пројекат неоствари-

ва машта ако би се заснивао на циљу достизања бесконфликтних односа међу читавим народима и појединачним људима. У овом документу се даје саопштење о томе да ће се конфликти увек појављивати на свим нивоима и у свим сферама друштвеног живота, али да људи треба да овладају мирним средствима за њихово решавање као и да науче да их препознају у раним стадијумима. А то ће помоћи стварању несавладиве препреке насиљу и окрутности, агресији и нетолеранцији, нормалан облик друштвеног живота постаће преговори и посредништво, помирење и компромиси у решавању најсложенијих друштвених и личних проблема. И ово се у потпуности може постићи систематичним стварањем нове културе *стварања мира* и *унапређивања мира*.

Кључне речи: култура мира, сарадња међу народима Балкана, допринос социологије и конфликтологије, очување и развој мира.

Драгана Станојевић
Универзитет у Нишу
Учитељски факултет, Врање

УДК 371.13(4)
Прегледни научни рад

МОДЕРНИЗАЦИЈА ОБРАЗОВАЊА УЧИТЕЉА У КОНТЕКСТУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИХ ОБРАЗОВНИХ ТОКОВА[1]

Резиме: Глобализација, са својим сложеним и јаким друштвеним утицајем, није заобишла ни образовање. Овај снажни генеришући фактор развоја друштва неопходно је непрекидно усавршавати. Како су људски ресурси кључни у функционисању сваког система, па и образовних, посебну пажњу треба посветити образовању наставника. Зато је његова модернизација перманентно актуелно питање земаља које теже квалитетном образовном систему.

Сви релевантни документи у ЕУ упућују на промену парадигме образовања и професионалног развоја учитеља. Повећани захтеви „друштва које учи“ у односу на ово занимање улогу учитеља постављају на нове основе које траже и повећање аспеката његове компетентности.

Предмет овог рада је преглед концепата образовања учитеља у земљама ЕУ и региона, утемељених на неопходним компетенцијама за савремену школу.

Кључне речи: модернизација образовања учитеља, компетенције, професионални развој.

Глобализација образовања – оквир реформисања образовања учитеља

Глобализација, као савремени друштвено-економски и културни феномен, процес је који све шире и интезнивније утиче на правце промена у свим сферама живота и рада човечанства. Она се, у најширем смислу речи, односи на експанзију глобалних веза и обухвата више великих процеса. Уже одређење глобализације (турбоглобализације према Pečujliću, 2002) је да је она друштвени процес међусобног повезивања људи (појединаца, група, организација, тржишта, друштава) на планетарном нивоу, који је омогућен, пре свега, огромним научним и техничко-технолошким прогресом савременог света. У

[1] Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

нашем приступу она је економско-политичка филозофија која има импликације на друштвене, економске, еколошке, културне и образовне односе, па и на живот друштвених група и појединаца.

Многи аутори у вишеструко противуречном феномену глобалног друштва (Мучибабић, 2010, 11), кроз економски, културни, комуникацијски и технолошки процес приближавања и прожимања нација и цивилизација, виде решење свих проблема савременог човека и човечанства (Pečujlić, 2002, Милановић 2006). Сама идеја универзалне цивилизације имплицира културно заједништво човечанства и све веће прихватање заједничких вредности, веровања, праксе и институција од стране људи широм планете (Hantington, 1998). Промишљања овог хуманијег лица глобализацијске друштвене стварности треба да укажу, на макро и микро нивоу сваке земље, на смернице обезбеђивања бољих услова живота, културне сарадње и друштвене интеграције. У том смислу, на прелазу у 21. век дошло се до значајне конвергенције економских, политичких и друштвених институција у свету. Нас, пре свега, интересује европски контекст јер је пројекција и делимична реалност европског јединства у функцији укупног прогреса свих народа и држава пожељна могућност стварања српског друштва усмереног ка будућности. „На тај начин пружа нам се прилика да учимо од других и са другима, постајемо одговорни и утичемо на стварање глобалне будућности“ (Savićević, 2007). Једна од последица и социолошко-педагошка рефлексија глобализацијских токова је Болоњски процес који је, као заједничко извориште корените реформе високог образовања у Европи, наметнуо нове изазове за процес образовања и учења. У том смислу, кроз призму савремених релација према феномену образовања – профилисања једне нове логике третирања образовања и науке као најмоћнијег ресурса укупног друштвеног развоја, посебна пажња се посвећује могућности европских интеграција кроз образовање и с циљем подизања квалитета образовања.

Најзначајније специфичности српског образовања данас недвомислено су огледало друштвених кретања као последице стварања „новог светског поретка“ и транзицијских процеса друштва. Последице тих процеса одражавају се на школу посредно, делујући на концепт образовања у целини јер „...упоредо са глобализацијом друштва, са стварањем „светског друштва“... долази до глобализације образовања“ (Марковић, 1999, 25). Она нужно детерминише такве промене у сфери образовања којима се жели ухватити корак са развојем савременог друштва. Другачија улога појединца у друштву и другачији систем вредности значајно утичу и на концепт васпитања и образовања. Последице тих значајних друштвених рефлексија у сфери образовања испољавају се кроз покушаје амбициознијег разматрања основних принципа на којима би требало да се темеље филозофија, социо-културни идентитет, развојна политика, институционална артикулација, организационо-програмска издиференцираност и свакодневна пракса образовања (Хавелка, 2000, према Крнета, 2006, 64).

Значи, образовање као снажан генеришући фактор развоја друштва неопходно је непрекидно усавршавати јер је евидентан све већи дисконтинуитет

између знања усвојеног у школи и ван ње, теорије и праксе. С обзиром на то да су људски ресурси најважнији сегмент у функционисању сваког система, па и образовних, неопходно је посебну пажњу посветити образовању оних који треба друге да образују. Због тога је образовање и професионални развој учитеља перманентно актуелно питање сваке земље која тежи квалитетном образовном систему.

Едукација стручних кадрова за рад у школи је специфична и сложена друштвена делатност. Њена специфичност и комплексност проистичу из превасходно васпитно-образовне улоге професије учитеља, што је, само по себи, веома одговоран и сложен задатак. Једна од кључних обавеза сваког учитеља је да омогући ученицима да перманентно стичу и усвајају неопходна актуелна и употребљива знања и умења и да утиче на њихов укупан развој и васпитање ради квалитетнијег оспособљавања за живот и рад. Због тога, будући учитељи треба да стекну неопходну компетентност за ову значајну „мисију“ – адекватно образовање и оспособљеност, развијене стваралачке способности ради успешног обављања радних задатака и изграђена убеђења о потреби непрекидне професионалне актуелизације.

Дакле, значај образовања за учитељски позив у условима повећаних захтева друштва у односу на ово занимање и професионализацију овог позива несумњиво је велики. У протеклих неколико деценија, процес образовања учитеља је широко расправљан у научној и академској заједници широм света. Богатство и сложеност овог феномена било је предмет различитих интересовања и истраживања његових димензија, актера и динамике. Он се мора посматрати, пре свега, из угла нових настојања да се реформисаним образовањем (обучавањем) будућих учитеља допринесе њиховом практичном оспособљавању за реализацију наставе и друге све бројније и сложеније васпитно-образовне улоге у савременој школи. Наиме, професионална припрема будућих учитеља, у савременим условима друштва знања (учења), нужно подразумева њену релевантност и утицај базиран на научној, процедуралној и педагошкој компоненти, односно утемељење на новим стратегијама у стварању и развијању потребних стручних компетенција. Питање квалитета иницијалног образовања учитеља је питање остваривања њихових неопходних професионалних компетенција. Његов крајњи циљ је да будући учитељи буду способни да повезују знања и вештине стицане у оквиру различитих предмета у један целовит приступ и примењују их у непосредном васпитно-образовном раду у одељењу, односно, налазе начине примене академских знања и педагошких теорија у реалним и комплексним условима наставе.

Савремени токови и тенденције у образовању учитеља усмерени су ка подизању његовог квалитета и хармонизацији система образовања у европским земљама. И у Србији се последњих десетак година чине изузетни напори да се, увођењем европске образовне димензије, побољша образовање и усавршавање учитеља и наставника, као императив квалитетнијег наставног процеса у школама. Овај нови приоритет сваке националне образовне политике – висо-

коквалитетан наставник, тј. „високи квалитет образовања наставника за висок квалитет образовања и обуке“ (Buchberger et al, 2000) треба да оствари кључну улогу у реформи друштва, ради постизања социјалне кохезије, економског и социјалног просперитета. Како је припрема учитеља за образовно-васпитни рад саставни део целокупног система образовања, питање осигурања њиховог квалитетног образовања и стручног усавршавања јесте значајни проблем реформе овог подручја у тим оквирима. Очекивања да висококвалитетно образовање и усавршавање гради „друштво знања“, овој професији намећу све сложеније захтеве и потребу стицања нових педагошких, методичких, стручних и истраживачких компетенција. Практично, то значи стицање таквих компетенција којима су учитељи оспособљени да организују јаку „средину за учење“ како би омогућили квалитетно образовање у стварности.

Проблеми базе знања у образовању учитеља постали су више него очигледни, пре свега у реализацији наставне праксе, која је најчешће застарела и некомпатибилна са захтевима савременог друштва, образовне политике и, нарочито, савремене наставне теорије. Друштвена инерција огледа се у стриктној одвојености иницијалног образовања учитеља и професионалног рада, тј. у раздвојености теорије и праксе. Стога се оправдано поставља питање да ли постојећи модели образовања учитеља код нас могу одговорити захтевима савремене образовне праксе?

Модели иницијалног образовања учитеља (наставника)

Да бисмо дошли до одговора на претходно питање, односно, дијагностиковали нашу актуелну слику базичног образовања учитеља, указаћемо најпре на специфичне моделе, чије су рефлексије имплицитно или експлицитно садржане у званичним и незваничним ставовима о организацији образовања учитеља (наставника), и то на: традиционални, академски, статички модел („руксак философија“) и динамички модел (Buchberger et al., 2000).

У претходном веку био је доминантан традиционални модел, који карактерише: 1. минимум компетенција и 2. статичко-рационалне поставке образовног система. Највећи недостатак овог модела је непрепознавање професионалних компоненти, тј. девалвација важности образовне теорије, академског знања о поучавању и наглашавање његове занатске стране. Он се темељи на практичном усавршавању и на супервизираној стручној пракси у изабраним школама. Његовом доминантном категоријом се сматра „модел наставника“ као занатски модел предавања, па је базиран на „слављењу искуства“ и гради се на неиспитаном (неистраженом) занатском знању развијеном од стране практичара. Рефлексије традиционалног модела присутне су и данас у ставовима практичара у нашим школама.

Веома јак утицај у данашњем друштву има и тзв. академски модел образовања учитеља који апострофира важност научног знања у предметним дис-

циплинама и учитељској професији. Он заговара концепт либералног образовања (учење кроз рад са науком). Важност образовне теорије, методологије и предавачке праксе је само делимично призната (академске дисциплине садрже 80-90 % студијског програма, док је остатак намењен образовној теорији и пракси). Самим тим, занемарен је професионални развој будућих учитеља јер се настава и поучавање не сматрају важним питањима. „Већина академских дисциплина је дефинисала продукцију објашњивог знања као свој најважнији циљ, при чему нема кохерентности у трансформацији академског нивоа у објашњиво знање намењено ученицима“ (Buchberger et al., 2000). Између академских дисциплина и школских предмета постоји комплексан однос, заснован на повезивању структуре знања академских дисциплина са структуром знања школских предмета и он бива занемарено подручје. Овакав модел није примерен успешним предавањима, студирању и учењу јер је у супротности са професионализацијом образовања учитеља и кохерентним учењем. Учитељ мора знати како да академска знања трансформише у системе поучавања и предавања и да, притом, тај начин има оправдања у научним образовним теоријама. Неопходан квалитет у образовању може се остварити комбиновањем „предмета“ и „педагогије“, чиме се успоставља равнотежа између теоријског знања у академским дисциплинама и образовним наукама у развоју практичних професионалних вештина учитеља (наставника).

Већина модела образовања учитеља у ЕУ у овом веку усвојила је статички модел тзв. „руксак философије“, чије концепције су засноване на потенцирању важности квалитетног (научно утемељеног) иницијалног образовања са максимумом наставничких компетенција. Недостатак овог актуелног европског модела је у занемаривању сталног професионалног развоја учитеља, запостављању значаја перманентног образовања и истраживачког рада (акцијска истраживања) у настави. Његова скривена претпоставка је да почетно образовање учитеља има могућност да га професионално утемељи свим неопходним компетенцијама потребним за квалитетно испуњавање задатака наставне праксе и да, истовремено, развија капацитет за решавање проблема, који је битан за задовољење брзомењајућих задатака наставе и професију учитеља (наставника).

Рапидно мењање друштвеног контекста образовања наметнуло је потребу динамичног професионалног развоја учитеља, као перспективни модел. Његова платформа је квалитетно иницијално образовање, засновано на савременим теоријама образовних наука и стицању максимума компетенција, а надградња је у ставу да је образовање учитеља отворен и перманентни процес као интегративни део сталних друштвених токова. Иницијално образовање учитеља мора да подржи његов професионални развој у току свих фаза каријере у савременим друштвеним контекстима. Учитељска професија у убрзаномењајућим друштвима намеће нове задатке и улоге учитеља образовања: образовани и висококомпетентни, предани учитељи морају бити оспособљени за праћење дидактичких иновација и истраживања и одговорити изазовима „друштва које учи“.

С тим у вези, важно је дефинисати и објаснити очекиване професионалне компетенције учитеља које се утемељују савременим моделом иницијалног образовања.

Кључни аспекти професионалних компетенција учитеља

Велики број европских високошколских институција за образовање учитеља примењује концепт базиран на компетенцијама, односно, исходима учења приликом израде нових курикулума. Оваквим приступом се превазилазе једнодимензионалне образовне компетенције које се заснивају само на знањима. Оријентација развоја курикулума за образовање учитеља према стицању компетенција значи систем образовања усмерен на студента и резултате учења.

Наставничке компетенције су капацитет појединца који се исказује у вршењу сложених активности у образовно-васпитном раду (ЗУОВ РС). Полазећи од заједничких европских принципа наставничке компетенције и квалификације, прецизиране су неопходне компетенције у образовању учитеља. Дефинисана подручја компетенција дају увид у очекивана знања, вештине и способности учитеља и омогућавају (само)евалуацију квалитета професионалног понашања и дају смернице у даљем стручном усавршавању (Станојевић и сар., 2012). Дефинисање и степеновање компетенција омогућава „мерљивост“ рада, тј. указује на оно што дипломирани студент треба да зна, може и уме да уради у својој будућој професији.

Дакле, компетенције су комбинација знања, вештина, ставова, мотивације и личних карактеристика (вредности, навика, самосталности, одговорности) које омогућавају активно и ефикасно деловање у професији. „Tuning “ пројекат их сврстава у две широке категорије: предметно-специфичне или академске компетенције и опште, генеричке или преносиве, неопходне свакој професији (Gonzalez i Wagenaar, 2006). Све мета-компетенције „холистичког професионалног модела компетенција“ (комуникација, саморазвој, креативност, анализирање, решавање проблема) су конститутивни елементи и успешног педагошког деловања наставника. Поред њих, и академских, схватања наставничких компетенција подразумевају и неопходне педагошко-психолошке и дидактичко-методичке компетенције. На основу тога, професионалне компетенције схватамо као мозаик низа различитих компетенција у „сталном међуделовању“ у циљу квалитетног обављања васпитно-образовне делатности.

За педагошку праксу наставника посебно су значајна питања (која захтевају и развој одређених компетенција у процесу обучавања) – шта поучавати (усвајање специфичних стручно-научних компетенција из академске области) и како поучавати (педагошко-психолошка и дидактичка димензија поучавања).

Стога се, као три неопходне димензије наставничке компетенције, издвајају:

1. Предметна компетенција – знања одређеног подручја;

2. Педагошко-дидактичко-методичка компетенција – знања и вештине посредовања научних сазнања у настави;
3. Психолошка компетенција – особине личности наставника (Spajić-Vrkaš, Kukoč, Bašić, 2001, 251).

Препорука UNESCO-а (Pastuović, 1997, 10) односи се на неопходна подручја знања и вештина које су потребне наставнику: стручна знања и вештине; педагошка знања и вештине; административна знања и вештине; метакогнитивна знања и вештине.

На основу дефиниција компетенција у Оксфордском енциклопедијском речнику (1989) и другим изворима, оквир учитељских компетенција одређују професионална, педагошко-дидактичко-методичка и радна компетенција.

Према Европској комисији за унапређивање образовања и стручног усавршавања, образовање наставника треба да буде интердисциплинарно и мултидисциплинарно, што значи да би он требао имати:

а) знања из предмета који поучава, али и других, њему сличних – интердисциплинарно познавање своје струке,
б) педагошко-психолошка знања – разумевање развојних обележја ученика, стилова учења, културе ученика,
в) вештине поучавања – познавање стратегија, метода и техника поучавања,
г) разумевање друштвеног и културног контекста образовања и школе.

У немачкој литератури (Klaassen, 1994) врло широко се одређују наставничке компетенције, обухватајући четири подручја: стручно-предметно; педагошко; организацијско; комуникацијско-рефлексивно (саставни је део свих наведених компетенција јер је (интер/интраперсонална) комуникација неминовна у васпитно-образовном процесу, док се рефлексија односи на усресређено и свеобухватно освештавање сопствених поступака и деловања).

Teacher Training Agency (QTS Standards and ITT reqritinent) компетенције дели на три подручја: а) професионалне вредности и деловање у пракси (нпр. „исказују позитивне вредности и понашања које подстичу и очекују од ученика“); б) знање и разумевање (познавање националног курикулума, садржај појединих предмета, савремене образовно-комуникацијске технологије); в) поучавање (планирање, економично трошење времена за учење, учествовање у тиму, праћење и оцењивање, разредни менаџмент) (http://www.tta.gov.uk/training/qtsstandards/).

Европска комисија (Improving education of teachers and trainers), на основу резултата појединих држава, саставила је листу компетенција које би у данашњем друштву учитељи и наставници требали имати. Оне су подељене у пет група: 1) оспособљеност за нове начине рада у разреду; 2) оспособљеност за нове радне задатке ван резреда: у школи и са социјалним партнерима; 3) оспособљеност за развијање нових компентенција и новог знања код ученика; 4) развијање сопствене професионалности; 5) употреба информацијско-кому-

никацијске технологије (www.europa.eu.int/comm./education/policies/ 2010/doc/ working-group-report. en.pdf).

У хрватском моделу (Lončarić i Pejić Papak, 2009) профилисања кључних компетенција квалитетног учитеља и наставника издвајају се:

А. Стручне вештине и способности:

- Методичка знања и вештине; способност организације и вођења;
- Интерперсоналне вештине и уважавање разлика међу ученицима (потребе, способности и развој);

Б. Стручна знања и познавање струке:

- Курикулум, образовање, вредновање, учење и поучавање;
- Језичка и информацијско-комуникацијска писменост;

В. Креирање и развој нових знања:

- Истраживање и стварање нових научних сазнања;

Г. Професионалне и васпитне вредности и лична посвећеност раду:

- Интраперсоналне вештине; вредности; лична посвећеност раду; етика, толеранција, критичко и активно грађанство; предузимљивост;
- Васпитне вредности и слобода израза, креативности и стваралаштва.

У Словенији је експертска група, у оквиру посебног пројекта, емпиријским истраживањем утврђивала почетне теоријске парадигме и идентификовала 5 подручја са 37 компетенција (Peklaj, 2008,171-188): а) ефикасно поучавање; б) опште образовање; в) управљање и комуникација; г) проверавање и оцењивање знања и напредовања ученика; д) шире професионалне компетенције. Критичком анализом, из пописа овако свеобухватно идентификованих и прихватљиво класификованих наставничких компетенција, методолошки је могуће извршити избор оних које су примарне за профил учитеља и операционализовати их у овом подручју деловања и професионалног развоја. Дидактичко-методичке компетенције доминантно су присутне у навођењу исхода прве, треће и четврте групе компетенција, што упућује на њихов значај и потребан статус у образовању учитеља.

Групу стручно-темељних наставних (методичких) компетенција чине (Kyriacou, 1998, 24): планирање и припремање за наставни час; извођење наставног часа – вођење и ток наставног часа; атмосфера у одељењу – дисциплина; оцењивање ученичког напредовања; осврт и процена сопственог рада.

Завод за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије је утврдио стандарде компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја који је у употреби од 2009. године. Овај документ подразумева пет професионалних компетенција којима се утемељује наставник уопште (било које струке и узраста ученика) и представљају полазишта у конкретизацији компентенција учитеља. То су: а) компетенције за наставну област, предмет и методику наставе; б) компетенције за поучавање и учење; в) компетенције за подршку развоју личности ученика; г) компетенције за комуникацију и са-

радњу и д) компетенције за професионално усавршавање (www.zavod.edu.rs/docs/).

Аспекти нових професионалних компетенција и улога у функцији савремене концепције образовања учитеља

Према општој лексикографској литератури и претходно наведеним изворима видели смо да компетенције представљају меродавност, надлежност, квалификованост, оспособљеност за одређени посао, признату стручност и способност којом појединац располаже. Завршетком студија, дипломирани студент треба да поседује компетенције за реализацију наставних циљева при непосредном раду у школи, који подразумевају: трансформацију академских знања у садржаје прикладне за школско поучавање; бављење темама везаним за друштвену одговорност: људска права, екологију и промене у окружењу; уважавања различитости, посебно полних, културних разлика у презентовању градива; планирање извођења ваннаставних активности; примену истраживачких метода за унапређивање властите праксе и примену информацијске технологије у настави.

Последњих неколико година, у Европи се јављају занимљива настојања, везана за нове аспекте компетенција које су просветном кадру неопходне у функцији квалитетног система основног образовања. Одраз тих специфичних потреба и друштвених промена су садржаји који се могу поделити у пет група: 1. информацијско-комуникацијске технологије, 2. менаџмент и администрација, 3. интеграција ученика с посебним потребама, 4. управљање понашањем и вођење разреда, 5. рад са мултикултуралним разредима.

У савременом васпитно-образовном раду компетенције морају бити темељ изграђивања рационалне концепције образовања будућих учитеља и кључна детерминанта структурисања учитељског студија. Научна проучавања теорије и праксе ефикасног васпитно-образовног рада у основној школи су кључ идентификације темељних професионалних компетенција савременог учитеља у свим подручјима његовог рада и тиме усавршавања концепције и оптимизације структуре образовања будућих учитеља. Она се, тиме, темељи на следећим приступима: на научноистраживачком (научно идентификованим кључним професионалним компетенцијама учитеља); сцијентистичком приступу (на мишљењима и утицајима универзитетских наставника); компаративном приступу (увидом у курикулуме образовања будућих учитеља у другим земљама).

Међу концепцијама професионалног образовања будућих наставника у научним радовима издваја се класификација према типу знања (Zeihner, 1993, према: Маринковић, 2010, 89): 1) академска традиција (акценат на садржајима образовања; 2) програми који мере успешност учитеља преко постигнућа ученика; 3) развојна тенденција (нагласак на психолошким и педагошким дисци-

плинама – контекст образовања учитеља; 4) традиција социјалне реконструкције (није нагласак на образовању учитеља за трансформацију постојеће културе школе, већ за промене у културном контексту школе). Анализом наставних планова и програма учитељских факултета (УФ) у Србији и суседним државама уочава се доминација првог и трећег концепта професионалног образовања будућих учитеља (академске или развојне компетенције).

Образовање наставника за компетенције (Feiman Newser, према: Живковић-Вујисић, Радовановић, 2003) обухвата концепте: 1. академска компетенција (зна садржаје наука); 2. технолошка компетенција (поседује вештине и технике наставе и учења); 3. критичка компетенција (свестан је институционалног и социјалног контекста образовања) и 4. практична компетенција (рефлексивни практичар). Наведена класификација може помоћи научном утемељењу савремене концепције и ефикасније структуре учитељског образовања.

У професионалном образовању наставника – ПОН (Маринковић, 2010, 91–92) данас постоје три парадигме: а) образовање; б) обука; в) професионални развој. ПОН концепт садржи неколико елемената: 1) знање научне дисциплине на којој се заснива наставни предмет; 2) знање о епистемолошкој позицији те дисциплине, природи знања те дисциплине; 3) педагошко-психолошка знања и вештине; 4) знање и разумевање принципа дечјег развоја; 5) изграђивање вештина интерперсоналних комуникација са ученицима; 6) знање и разумевање утицаја контекста учења; 7) вештине које развијају наставника као рефлексивног практичара. ПОН је засновано на три концепта: конструктивистички концепт, концепт рефлексивног практичара и концепт акционог истраживања. Сва три концепта могу бити заступљена у креирању структуре наставног плана УФ, а посебно приликом програмирања појединих предмета – педагогије, психологије, дидактике и методике разредне наставе.

Имајући у виду наведено и специфичност, комплексност и одговорност улоге учитеља, треба истаћи да квалитет припремања и ефикасност образовања и оспособљавања будућих учитеља умногоме зависи од структуре научно-стручних области, односно наставног плана и програма за стицање неопходних учитељских компетенција. Поред стручних наставно-научних области које морају да имају своје место, посебна пажња у едукацији стручних кадрова за рад у разредној настави мора се посветити проучавању програмских садржаја из различитих педагошко-психолошких дисциплина. Дакле, због сложености и одговорности професионалне улоге учитеља и њеног значаја за успешан развој деце и целокупног друштва, уз стручно-предметно подручје, посебно је наглашена потреба за педагошким, психолошким, дидактичким и методичким образовањем и оспособљавањем будућих учитеља. Њиме они стичу неопходну професионалну компетентност без које нема ни ефикасног, ни квалитетног васпитно-образовног рада у школама са децом млађег школског узраста. Зато при доношењу наставних планова и програма за припремање, образовање и оспособљавање будућих учитеља не сме се изгубити из вида да само стицање неопходног квантума стручно-предметних знања и умења није довољно, већ је

за улоге које морају да остварују потребно и обимније проучавање педагошких области.

Упркос стварних потреба у процесу едукације будућих учитеља, у нашем систему њиховог образовања и оспособљавања још увек доминира тзв. академска оријентација. Академска стручно-предметна знања јесу неопходна, али је неоправдано запостављено квалитетно педагошко-психолошко и дидактичко оспособљавање и образовање будућих учитеља. Посебно је запостављено квалитетно практично оспособљавање студената. Новије корекције наставних планова и програма, усклађене са захтевима Болоњског процеса, делимично упућују на потребу уважавања одређеног односа академско-општеобразовних, теоријско-методолошких, научно-стручних и стручно-апликативних наставно-научних области. У том смислу, Шулман је још 1990. године дилему академског и педагошког образовања наставника разрешио на следећи начин: наставници треба да развију три „врсте знања“ – знање о науци коју предају (subject matter knowledge), знање како садржај науке треба да се обликује тако да постане садржај образовања (pedagogical content knowledge) и знање о програму (curriculum knowledge), које обухвата знања о циљевима образовања и знања о планирању и програмирању образовања (Shulman, према: Вујисић-Живковић, 2004, 41). Поред овог актуелног питања, проблем је и који су то предмети које будући учитељи треба да изучавају у оквиру предвиђених области, у одређеној размери, у конципираним плановима и програмима. Да ли су у том конципирању курикулума одлучујући чинилац стварне потребе оспособљавања будућих учитеља за многобројне и разноврсне улоге које ови стручни кадрови треба да остварују у раду са ученицима, родитељима и друштвеном средином или то зависи од расположивих научних кадрова неке високошколске установе?

Стављајући у први план холистичку педеутолошку теорију (не занемарујући конструктивистичке и бихејвиористичке теорије) о интегративности знања, способности, вештина и понашања које треба да има учитељ за квалитетан васпитно-образовни рад, савремена концепција и структура образовања учитеља темељи се на развоју три групе међусобно повезаних професионалних компетенција (Илић, 2010, 554): 1) општа компетенција (усвојеност трајније вредних општих знања и развијеност когнитивних, емоционалних, социјалних и радно-активних компетенција релевантних за учитељску професију); 2) општестручне компетенције (усвојеност педагошких, психолошких и дидактичких сазнања и умења и 3) ужестручне компетенције (стручно-предметне и методичке). Полазећи од концепције коју чине ове три групе очекиваних компетенција успешног учитеља, у структури њиховог образовања треба да буду три подручја: опште образовање – 10%, општестручно образовање – 30% и ужестручно образовање – 60%. У већини научних и стручних радова наведен је овај однос подручја образовања, а он је у сличном обиму заступљен у едукацији будућих учитеља у државама бившег југословенског простора. Међутим, много је већи број отворених питања у структури сваког од наведених подручја учитељског образовања. Битно је укључивање релевантних предмета за незаобилазне про-

фесионалне компетенције учитеља. То ће се постићи ако се код коначног структурисања наставног плана претходно усвоји концепт савременог образовања учитеља заснованог на научно утврђеним кључним компетенцијама за ефикасан васпитно-образовни рад. Такође, поред оптимализовања односа појединих програмских подручја и обима заступљености предмета (број ECTS или број часова), ради успешнијег развоја професионалних компетенција будућих учитеља неопходно је и функционално структурисање програма сваког предмета.

Реформисање и модернизација образовања учитеља – императив сваког савременог друштва

Динамичан научно-технолошки развој, савремена научно-стручна сазнања, изражена потреба за извођењем модерне и квалитетне наставе и осталих активности са ученицима, све израженији захтеви за остваривањем успешније и квалитетније сарадње са родитељима и друштвеном средином и знатно јаснија и обавезујућа законска регулатива намећу потребу за континуираним праћењем квалитета образовања учитеља и актуелизовање наставних планова и програма.

У државама ЕУ, али и у САД, нагласак је на формирању „компетентног учитеља“, тј. учитеља рефлексивног практичара, лидера и истраживача који „поседује и и производи знање“. Зато у њима преовладава уверење да квалитетан школски систем подразумева развијање и повећање нових компетенција учитеља. Реформисање и модернизација њиховог професионално-педагошког образовања, са циљем да овладају новим професионалним улогама, упућује на потребу „формирања учитеља трећег миленијума као вечног ученика, који је дужан усаглашавати своју професионалну делатност са потребама времена и непрестано повећавати свој професионални ниво“ (Полупанова, 2007, 125).

У свим документима и расправама везаним за квалитетно образовање на свим нивоима образовних система, од стране земаља ЕУ, истиче се важност реформисања образовања просветних радника. ЕУ је донела неколико кључних докумената везаних за ово питање. Значајан допринос дао је и OECD у студијама Учитељ данас (The theacher today, 1990), Квалитет учитеља (Teacher quality, 1994), пројекат SIGMA – Образовање наставника у Европи (1995), у ком се истиче, све озбиљније, професионализација наставника. Закључци ових студија односе се на чиниоце који су значајни за европску димензију образовања наставника и учитеља: усклађивање законских прописа, успостављање административне и информационе подршке у образовању учитеља и наставника, уједначавање садржине курикулума, увођење европске и мултукултуралне перспективе у курикулум, подршка подизању језичких компетенција студената, уједначавање статуса образовних институција које образују просветне раднике и умрежавање високошколских институција, праћење квалитета, увођење ECTS-а, уношење иновативних садржаја и приступа у наставу, а посебно у делу практичног рада у школама.

Зелени документ о образовању учитеља у Европи (Green paper on teacher education in Europe), између осталог, даје предлог могуће реформе учитељског образовања. „Он предвиђа широк дијапазон образовања, који се повезује са стручним усавршавањем и едукацијским иновацијама. Реформа треба да се усмери према „професионализацији“ наставничког занимања, које подразумева научну основу о учењу, поучавању и истраживачкој методологији“ (Todorov, 2010, 5). nb

Промене у иницијалном образовању присутне су у већини земаља ЕУ, а уочавају се: у усмерењу према кључним компетенцијама; у садржају курикулума (тематски приступ, социјална одговорност,...); новим приступима и методама поучавања и евалуације исхода; измењеној прерасподели средстава за различите компоненте образовних програма; захтевима за професионалним усавршавањем високошколских едукатора у процесу образовања наставника итд. У овом документу изнето је осам реформских циљева и конкретних мера којима Европска комисија подстиче реформу образовања наставника у земљама ЕУ. Један од циљева односи се на додатно и трајно професионално усавршавање универзитетских наставника који ће учествовати у образовању просветног кадра.

У циљу побољшања система образовања учитеља и наставника у Европи тежи се осигурању веће повезаности теоријског и практичног дела образовања. То подразумева међусобну сарадњу високошколских институција, истраживачких јединица, школске праксе и агенција за осигурање квалитета, а од велике је важности и повезивање универзитета с наставним базама, тј. школама у којима студенти обављају праксу те, повезано с тим, и квалитетно образовање наставника-ментора (Vizak-Vidović, 2005, 308).

Свеукупне промене у „друштву које учи” подстакле су интензивна промишљања флексибилнијих и разноврснијих модела професионално-педагошке припреме учитеља на националним нивоима. Ови различити модели организације образовања учитеља у ЕУ и свету могу се наћи на сајтовима институција за образовање учитеља и послужити за детаљну компаративну анализу курикулума. Сви ти примери указују на значајне промене у разумевању образовања учитеља и тенденцију усклађивања европских земаља на болоњским принципима, што подразумева, између осталог, и повећање простора за стручну праксу студената.

Емпиријска истраживања у Хрватској на узорку учитеља и основношколских наставника показују да су њихове процене сопственог иницијаног образовања и стручног усавршавања такве да постоји наглашена потреба за побољшањем оба облика образовања. Та потреба се посебно истиче у подручју информатичког образовања и у подручју рада с ученицима с посебним потребама. У иницијалном образовању учитеља неопходно је више пажње посветити педагошко-психолошком образовању и практичном раду у одељењу (уз квалитетније мотивисане менторе), како би будући учитељи имали више могућности сусретања са различитим ситуацијама које их очекују у будућем

занимању, те како би стекли компетенције из што више подручја у сложеној и захтевној учитељској професији (Vizak-Vidović, 2005, 309). Предлози за даље усавршавање образовања учитеља и њиховог даљег професионалног развоја у Хрватској готово се подударају са концептима предлога OECD-а и ЕУ.

И у Србији је слична ситуација и сматра се да се важан део промена у образовном систему може остварити кроз промене у систему образовања наставника. Неке промене подразумевају и потребу озбиљне друштвене интервенције да би се осигурало мотивисање способнијих студената за избор ове професије и задржавање најспособнијих да остану у струци. Између осталог, међу најважнијим променама које, у том смислу, треба убрзати су: укључивање учитеља у креирање образовне политике и њихово оснаживање кроз образовање за улогу аутономног, креативног и промишљајућег стручњака; увођење нових технологија у едукацију будућих учитеља; континуирано усавршавање и контрола квалитета додипломског студија; повећање обима и квалитета стручне праксе студената; укључивање студената у истраживања образовања; проширење могућности за последипломске, специјалистичке и докторске студије у струци.

Како су образовањем наставника свуда у свету незадовољни, не само наставници, већ и родитељи и политичари, евидентан је притисак на ове образовне програме у многим земљама. Тако је у Великој Британији, на пример, значајан део образовања наставника постао одговорност школа, које генеришу услове у којима се њихово образовање углавном спроводи у облику "на радном месту". Аргумент за ову тенденцију лежи у чињеници да традиционални програми за образовање учитеља не припремају будуће учитеље за рад у стварним условима (Goodlad, 1990). У последње време, посебно у Европи, међу формама обуке наставника, много се пажње посвећује финском моделу. Његова основна идеја, у склопу системске повезаности факултета и школа за практични део обуке је, како пише Kansanen (1999), да студенти током студирања повезују теоријске принципе с праксом и тако развијају педагошки начин размишљања, који није заснован искључиво на осећањима, већ је подржан аргументима изведеним из истраживачког рада. Такође, велико је интересовање у последње време за тзв. модел реалног образовања, по коме будући учитељи студирају на Универзитету у Утрехту у Холандији. Овај модел се заснива на принципу откривајућег вођења, или "од праксе ка теорији" (Korthagen, 2001, 14). Програм се спроводи у блоковима, који се одржавају наизменично на факултету и школи, а извесно време је посвећено интеграцији теоријског и практичног знања.

Проширивање простора за педагошку праксу, сходно актуелним реформским захтевима, представља прави начин за интеграцију теорије и праксе у образовању учитеља и контакт са практичним радом. Neuweg (2008) истиче да су теоријско знање из области образовања и вештине практичне примене у настави међусобно компатибилни и комплементарни (когнитивне способности су најважније компетенције које одређују успешност учитељеве активности). Ови захтеви су посебно појачани за образовање учитеља јер они, с обзиром на узраст деце с којом ће радити, имају посебну одговорност. Због тога, више од

свих осталих наставника, они, поред учења основних концепата и процедура науке, у исто време морају у пракси да стичу педагошки „алат“ да би научили друге учењу. Тиме се омогућује суштинско професионално оспособљавање студента – кроз поступно увођење у педагошки рад и значајније стицање практичних искустава за управљање наставним и другим ситуацијама у учионици (Javornik Krečič, 2008), као и стицање ширег увида у активности и проблеме са којима се сусрећу учитељи.

У том смислу, Britten (1985, према: Cvetek, 2002) је у својој компаративној анализи образовања наставника посветио посебну пажњу пропорцији и улози педагошке праксе у курикулумима. Он налази да се доминантни традиционални приступ образовању (у високошколским институцијама заступљени теоријски предмети, а пракса у школи), замењује приступом у коме се студенти уводе у стручну праксу на прогресиван начин, од симулиране микронаставе намењене учењу посебних наставних вештина, преко већих сегмената наставе у малим групама и тимске наставе током свих часова у учионици, до самосталне наставе на часовима практичних предавања. Најважнији део програма представља пракса у школи, било непотпуна или потпуна.

Дакле, реформисано образовање учитеља, коме свака земља тежи, треба да омогући стицање и развој нових компетенција и професионалних вештина које треба да омогуће учитељу уклапање у савремени концепт квалитетног основног образовања.

Закључно разматрање

Образовање и његове потребе данас се сматрају приоритетима сваког друштва јер је оно детерминанта њиховог прогреса. Савремено друштво намеће нове императиве образовном систему и, посебно, наставном кадру. Самим тим, захтеви струке су се продубили и квалитативно диференцирали. Да би учитељи одговорили овим изазовима, морају имати чврст ослонац и у јасно дефинисаним професионалним компетенцијама. Квалитет образовања учитеља (стечених професионалних компетенција) је један од главних фактора утицања на ниво ученичких образовних постигнућа. Због тога је образовање и професионални развој учитеља изузетно важно питање у свакој земљи, којим се тежи унапређењу образовног система како би се он учинио доступнијим, проходнијим и флексибилнијим. Не постоји замена за доброг учитеља – нема успешног (учећег) друштва без успешног учитеља (без професије која учи и поучава). Без унапређења система учитељског образовања нема ни просперитетне будућности. У том контексту треба развијати концептуални рефернтни оквир за обуку висококвалитетних учитеља који могу идентификовати психо-педагошке услове и вредносне оријентације својих ученика, али их и мотивисати да образовање прихвате као своју вредносну оријентацију, те да схвате да се таква оријентација опредмећује кроз трансфер знања и вештина (Коджаспарова, 1993).

Зато се данас све више актуелизује потреба за образовањем учитеља са аспекта спремности, креативности и способности за саморазвој и самоостварење у њиховој професионалној активности. Реч је о концепцији професионалног образовања учитеља која настаје на потреби произашлој из повећања сложености радних задатака учитеља у савременом васпитно-образовном раду у условима динамичних глобалних промена. Убрзан развој науке и технологије, протока информација, свеобухватне промене у струци и у све сложенијим комплексима педагошко-психолошких феномена подразумевају стално усавршавање и развој специфичних врста компетенција које ће учитељу помоћи да прати савремене услове живота и начина одрастања данашњих генерација. Савремено „друштво знања“ (боље речено „друштво које учи“) улогу учитеља поставља на нове основе које изискују и повећање аспеката његове компетентности ради преузимања нових професионалних иницијатива у стварању квалитетне школе. У том смислу, сви релевантни документи у ЕУ и свету упућују на промену парадигме образовања и професионалног развоја учитеља, који су и сами носиоци друштвених промена.

Указивање на значај квалитета иницијалног високошколског образовања учитеља у савременим условима имплицира и неопходност развијања убеђења и вредносних оријентација студената о потреби и значају личног развоја за самопобољшање професионалних способности и вештина (вештине и навике самоорганизовања својих активности у подручју саморада и самоучења). Специфичне едуктивне активности током школовања могу произвести уверења да без континуираног доживотног учења нема професионалног развоја. У том смислу, актуелне реформске активности побољшања квалитета образовања (обуке) будућих учитеља обећавају, гледано са аспекта користи за њихово перманентно стручно усавршавање и актуелизовање компетенција.

Осим тога, с обзиром на то да учитељи током иницијалног образовања не могу стећи све компетенције које им у будућем раду могу требати (оне често зависе и од специфичних потреба локалне заједнице и школе), неопходно је да УФ на овом плану почну остваривати већу улогу него досад. Они су због својих научних кадрова и најкомпетентнији за организовање и извођење квалитетног континуираног и свеобухватног стручног усавршавања учитеља. Зато они сносе највећу одговорност за недовољно ефикасно и квалитетно перманентно професионално образовање и усавршавање учитеља (многи програми (семинари) реализују се без претходно утврђених образовних потреба, неки се чак импровизују или не узимају у обзир професионално искуство учитеља). Имајући у виду стварну улогу и домет организација, удружења, појединаца и „акредитованих програма“ које учитељи „добровољно“ бирају и који се све више комерцијализују и разним средствима намећу (Поткоњак, 2008, 13), УФ се морају више ангажовати у овој значајној делатности. Овде мислимо и на остваривање обавезних програма професионалног усавршавања везаних за систем реизбора (добијања лиценци за рад у настави), као и на програме који би били у функцији стицања виших учитељских звања. На тај начин, УФ

би били носиоци укупног професионалног развоја учитеља – њиховог ефикаснијег и квалитетнијег формалног образовања и адекватног континуираног професионалног усавршавања. Овде, ипак, морамо рећи и то да успех у овом сегменту и укупном остваривању реформе образовања учитеља не зависи само од формалних захтева и законских решења, већ, више од свега, од добре припреме УФ и спремности свих актера да допринесу изграђивања ефикаснијег и квалитетнијег система образовања учитеља.

Литература

Beginning teacher competencies, http://csusap.csu.au/-hmorle01, 19. 12. 2012.

Buchberger, F. et al. (2000) Green Paper on Teacher Education in Europe., www.see-educoop.net, 11.12.2012.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (2008). Improving competences for the 21st Century: An Agenda for European Cooperation on Schools., http://ec.europa.eu/education/school21/sec2177_en.pdf, 11. 12. 2012.

Common European Principles for Teacher Competences and Qualifications. http://ec.europa.eu/education/policies/2010/objectives_en.html#training, 11.12.2012.

Cvetek, S. (2002) Pedagoška praksa in njen pomen za izobraževanje učiteljev. *Pedagoška obzorja*, 17 (3–4).

Eliot, Dž. (2006) Profesionalno obrazovanje nastavnika i razvijanje kompetencija, *Pedagogija*, 4.

Гидденс, Э. (2003) *Социология*. Москва: Едиториал УРСС.

Gonzalez, J., Waagenar, R. (ed.) (2006) *Tuning educational structures in Europe: Universities contribution to the Bologna process – an introduction*. Socrates-Tempus, 130–131.

Goodlad, J. I. (1990) *Places where teachers are taught*. San Francisco: Jossey Bass.

Hantington, S. (1998) *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.

Илић, М. (2010) Концепција и структура образовања будућих учитеља за савремени васпитно-образовни рад. У: Бранковић, Д. (ур.): *Култура и образовање – детерминанте друштвеног прогреса*, 549–563. Бањалука: Филозофски факултет.

Javornik Krečič, M. (2008) *Pomen učiteljevega profesionalnega razvoja za pouk*. Ljubljana: 12 založba.

Kansanen, P. (1999) *Research-Based Teacher Education. Teacher Education for Changing School*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, (135–142).

Klaassen,C.A. (1994) Herwaardering van de professionaliteit en de pedagogische opdracht (Re-evaluation of professionalism and the pedagogical task). *Pedagogisch Tijdschrift*, 19 (5/6), 439–456.

Коджаспарова, Г. М. (1993) *Теория и практика профессионального педагогического самообразования*. Москва: Изд-во Альфа.

Korthagen, F.A.J. et al. (2001) *Linking Practice and Theory: The Pedagogy of Realistic Teacher Education*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates *pedagogika*, 39 (1–2), 17–27.

Крнета, Д. (2006) *Интерактивно учење и настава*. Бањалука: Факултет за политичке и друштвене науке.

Kvalitetno obrazovanje za sve – put ka razvijenom društvu (2002) Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta RS.

Kyriacou, C. (1998). *Temeljna nastavna umjeća*. Zagreb: Educa.

Lončarić, D., Pejić Papak, P. (2009) Profiliranje učiteljskih kompetencija. *Odgojne znanosti*, 11 (2), 479–497.

Маринковић, С. (2010) Концепција образовања наставника – између стручног и професионалног образовања наставника. У: *Образовање и усавршавање наставника – дидактичко-методички приступ*, 85–94. Ужице: УФ у Ужицу.

Марковић, Ж., Д. (1999) *Глобализација и образовање*. Бањалука: Републички педагошки завод.

Milanović, V. (2006) *Dva lica globalizacije*. Beograd: Arhipelag.

Мучибабић, М. (2010) Транзиција-глобализација-демократизација, *Радови Филозофског факултета*. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Neuweg, H.G. (2008) Grundlagen der Lehrer/innen/Kompetenc. *Odgojne znanosti*, 15, 13–21.

Pastuović, N. (1997) Trajna izobrazba učitelja. *Napredak*, 1.

Pečujlić, M. (2002) *Globalizacija-dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.

Peklaj, C. (2008) Definisanje nastavničkih kompetencija – početni korak u obnovi pedagoškog studija. U: *Kompetencije učitelja i vaspitača*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.

Полупанова, Е. (2007) Инновации в педагогическом образовании на Западе, *Педагогика*, N^0 8.

Поткоњак, Н. (2008) Залажем се за институционализацију стручног усавршавања наставника. У: *Образовање и усавршавање наставника*. Ужице: УФ у Ужицу.

Quality Assurance in Teacher Education in Europe. (2006). Eurydice.

Savićević, D.,M. (2007) Socio-filozofski osnovi Bolonjske deklaracije. *Pedagoška stvarnost*, Vol.53, (7–8), 565–586.

Spajić-Vrkaš, S., Kukoč, Bašić (2001) *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju – Interdisciplinarni rječnik*. Zagreb: Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.

Станојевић, Д. и сар. (2012). Компетенције студената учитељских и педагошких факултета Србије, *Методичка пракса*, 1, 37–48.

Todorov, N. (2010) Stručno usavršavanje učitelja. U: Soleša-Grijak, Đ., Soleša, D. (ur.): *Kompetencije vaspitača i učitelja za društvo znanja*. Beograd: Eduka.

Vizak-Vidović,V. (2005) *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*. Zagreb: Institut za za društvena istraživanja.

Vujisić-Živković, N. (2004) Uloga škole u profesionalnom razvoju nastavnika, *Pedagogija*, (1),39–46.

Живковић-Вујисић, Н., Радовановић, И. (2003) Концепцијска питања професионалног образовања учитеља. У: *Образовање и усавршавање учитеља*. Ужице: УФ у Ужицу.

http://eacea.ec.europa.eu/portal/page/portal/Eurydice/showPresentation?pubid=062EN, 11. 12. 2012.

www.europa.eu.int/comm./education/policies/2010/doc/working-group-report.en.pdf), 19. 10. 2012.

www.zavod.edu.rs/docs/, 19. 12. 2012.

http://www.tta.gov.uk/training/qtsstandards/, 19. 12. 2012.

Dragana Stanojević

MODERNIZATION OF TEACHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL FLOW GLOBALIZATION

Abstract: Globalization, with its complex and powerful social influence, has not missed education. This powerful generating factor for the development of society it is necessary to continuously improve. As human resources are key to the functioning of any system, including education, special attention should be paid to the education of teachers. Therefore, the modernization of its permanent current issue of the countries aspiring to quality education system.

All the relevant documents in the EU suggests a paradigm shift in education and professional development of teachers. Increased demands of "learning society" in relation to the occupation role of teacher placed on new foundations that seek out and increase aspects of his competence.

The subject of this paper is to review the concepts of teacher education in the EU countries and regions, based on the necessary competencies for the modern school.

Keywords: modernization of teacher education, competencies, professional development.

Гордана Стојић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет, Ниш

УДК 316:001.82/.83
Оригинални научни рад

НАУЧНА КОМУНИКАЦИЈА И САРАДЊА КРОЗ ИСТРАЖИВАЊЕ ЕТНИЧКИХ ОДНОСА, ИДЕНТИТЕТА И РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ НА БАЛКАНУ[1]

Резиме: Развој савремене науке истиче значај научне сарадње – заједнички рад већег броја научника услов је остваривања значајнијх научних доприноса. Научне конференције су места где се остварује научна сарадња (дељење идеја) и где се успоставља комуникација међу истраживачима као почетак других облика научне сарадње.
Предмет истраживања је научна комуникација и сарадња на националном и међународном нивоу на основу анализе обележја учесника научних конференција са међународним учешћем организованим од стране Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. У првом делу рада приказан је развој и активности Центра за социолошка истраживања. У другом делу рада, на основу анализе учесника конференција у периоду од 1998. до 2012. године, приказан је обим научне комуникације и сарадње остварен на конференцијама. У завршним разматрањима даје се оцена ефеката одржавања конференција за повезивање научника из земље и региона.

Кључне речи: научна комуникација, научна сарадња, научне конференције, истраживање Балкана.

Научна комуникација и сарадња

Природа науке подразумева комуникацију – научно откриће не постоји уколико није саопштено. Развој науке, поред просте размене знања, све више истиче значај различитих облика научне сарадње. Представа о науци се дуго кроз историју заснивала на слици генијалног појединца који долази до научних открића изолован од друштва и других научника. Данас је овакво схватање научне делатности напуштено: не само што наука подразумева кумулацију сазнања у коме до нових открића долази ослањањем на ранија достигнућа, већ

[1] Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

заједнички рад већег броја научника постаје често услов остваривања значајнијих теоријских или емпиријских доприноса. Подела рада и све обимнији материјални трошкови истраживања доводе до тога да ниједан научник као појединац не поседује сво потребно знање, вештине, средства ни време потребно за то.

Савремена наука је тимски подухват и организована делатност на коју утичу бројни друштвени фактори (од односа међу истраживачима и одлика научне заједнице до утицаја економских, културних и политичких чинилаца). Чиниоци који утичу на потребу за научном сарадњом су како унутарнаучни тако и спољашњи: растућа специјализација у науци, професионализација истраживачког рада, раст научног знања и све већи захтеви које је неопходно испунити за остваривање успешних истраживачких резултата, растућа потреба за мултидисциплинарним приступом, потреба за стицањем истраживачког искуства, промене у начину финансирања, ангажовање скупе опреме у истраживањима, потреба да се кроз научну сарадњу стичу прећутна (tacit) знања, жеља истраживача да повећају своју видљивост и признатост (Katz, Martin 1997: 4, Hara at al. 2003: 953).

Научна сарадња може да се одвија на различитим нивоима: сарађују појединци, тимови и организације, на националном или међународном нивоу; сарађују међусобно научне организације или пак научне и привредне организације; сарадња се одвија у оквиру једне научне дисциплине или између дисциплина. Научна сарадња може да има различите облике и интензитет: научници могу заједно да објављују радове, размењују податке и идеје кроз преписку или дијалоге на конференцијама, посећују једни друге, реализују делове истраживања чији се резултати затим интегришу (Katz, Martin 1997: 3-4). У различитим дефиницијама научне сарадње (било да је реч о сарадњи међу организацијама или појединцима) истичу се два момента: заједнички рад на остварењу заједничких циљева и дељење знања (Hara at al. 2003: 953).

У литератури се обично као најзначајнији облик научне сарадње истиче коауторство – број коауторских радова аутора из различитих организација или држава најчешће се користи као индикатор научне сарадње. Међутим, појам научне сарадње је шири па се коауторство може користити само као парцијални показатељ комплексне природе научне сарадње Katz, Martin 1997: 3-4).

Чиниоци који утичу на обим и интензитет научне сарадње су бројни. Развијеност научне сарадње зависи од научне дисциплине и врсте истраживања (теоријска -–експериментална, основна – примењена). Ваннаучне околности као што је, на пример, социјална дистанца међу истраживачима или просторна близина такође могу да утичу на обим и интензитет сарадње. Значај чинилаца се мења: последњих деценија политички чиниоци добијају на значају јер се за финансирање пројеката захтева учешће више партнера (нпр. фондови Европске уније); смањење трошкова путовања и развој ИКТ олакшавају и појефтињују комуникацију и координацију активности (опширније Katz, Martin 1997, Kraut, Egido, Galegher 1988). На развој научне сарадње ограничавајуће делују трош-

кови (финансијска средства, време, повећана администрација), као и проблеми који се односе на усклађивање различитих модела управљања, регулације научног рада, различитих вредности и култура (Katz, Martin 1997: 15-16).

Истраживања научне сарадње у Србији су малобројна. Користећи коауторство као индикатор научне сарадње Лазар и Соколовска закључују да сарадничке мреже у српској социологији нису развијене (2012: 12). Као објашњење наводе два разлога: професионални и друштвени. У Србији нема истакнутих научника који би око себе окупљали млађе сараднике за истраживање одређених научних проблема. Истраживачки пројекти који се реализују у Србији нису прави тимски пројекти, већ су теме истраживања дефинисане широко тако да омогућавају истраживачима различите специјалности да се укључују у истраживање а да при том не „искорачују“ из своје дисциплине. Поред тога, у малим научним заједницама често се један или само неколико истраживача се бави одређеним специфичним проблемом па су могућности сарадње мање. Најзад, друштвени услови развоја науке у Србији последњих неколико деценија (мала финансијска издвајања за науку, период међународне изолације и релативно скоро укључивање у међународне пројекте) такође су негативно утицали на развој научне сарадње и сарадничких мрежа (Lazar, Sokolovska 2012:12-13).

Научна сарадња често почиње на основу неформалне комуникације. Иако је развој технологије омогућио ефикасну и јефтину комуникацију у реалном времену на великој удаљености, непосредна комуникација лицем у лице и даље је врло значајна. „Међу различитим типовима неформалне комуникације, комуникација лицем у лице има круцијалну улогу, углавном зато што се сматра да је то директни метод за изградњу узајамног разумевања и поверења што може да унапређује сарадњу“ (Jeong, Choi and Kim 2013: 3-5). У условима када српски социолози још увек нису у довољној мери мобилни што би омогућило активну комуникацију (гостовања на српским универзитетима научника из иностранства и обратно), научне конференције које се периодично одржавају стварају услове за успостављање неформалне комуникације и започињање научне сарадње. Оне омогућавају, прво, размену идеја, знања, искустава и критичко сучељавање различитих схватања. Друго, смањују трошкове за успостављање других облика научне сарадње: међународна научна сарадња подразумева значајно време и трошкове (проналажења партнера, трошкове путовања и слично) па конференције пружају могућност да се кроз (не)формалну комуникацију истраживача из различитих организација и држава који се налазе на истом месту у исто време пронађу партнери и створе основе за будућу сарадњу. Управо ова двострука природа научних конференција – да представљају облик сарадње у смислу дељења идеја и средство за успостављање будуће сарадње – придаје им значај упркос трошковима за организатора и учеснике.

Предмет истраживања је научна комуникација и сарадња на националном и међународном нивоу на основу анализе обележја учесника научних конференција са међународним учешћем организованим од стране Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Анализа ће се заснивати

на објављеним зборницима саопштења са конференција. Иако постоји могућност да неко учествује на конференцији, а да његов рад не буде објављен, то су врло ретки случајеви да би значајније утицали на резултате анализе. Предност објављених зборника у односу на друге изворе података (на пример, програм конференције) јесте у томе што пружају потпуније информације о ауторима–учесницима конференције (организација, град, земља). Да би се се стекао потпунији увид у активности Центра посвећених научној сарадњи, биће приказани и показатељи научне сарадње у области истраживачких активности.

У првом делу рада приказан је развој и активности Центра за социолошка истраживања. У другом делу рада, на основу анализе учесника конференција у периоду од 1998. до 2012. године, приказан је обим научне комуникације и сарадње остварен на конференцијама. У завршним разматрањима даје се оцена ефеката одржавања конференција за повезивање научника из земље и региона.

Центар за социолошка истраживања

Студије социологије почеле су на Филозофском факултету у Нишу 1971. године а 1982. основан је Институт за истраживања у оквиру радне јединице социологија. Циљ Института био је бављење „теоријским и емпиријским истраживањима у области социологије и других друштвених наука“ (Јовановић 2006: 23). Као посебна организациона целина основан је 1994. године Институт за социологију. Мењајући називе и место у структури организације Факултета, Институт је према последњем статуту Факултета добио назив Центар за социолошка истраживања.

У организационом погледу Центар није самостална научноистраживачка организација већ је део Факултета као организације са националном акредитацијом за научноистраживачки рад. Чланови Центра су наставници и сарадници Департмана за социологију. Упркос бројним покушајима није се успело да се у Центру запосле ни административно особље ни истраживачи. Захваљујући успешној сарадњи са Националном службом за запошљавање, Центар је годинама запошљавао на одређено време (кроз програме подстицаја запошљавања приправника) младе социологе који су се у њему упознавали са организацијом научног рада и стицали искуства у емпиријским истраживањима.[2] Центар је служио као својеврсна база за регрутовање будућих сарадника Департмана за

[2] Најуспешнији је у том смислу био период реализације пројекта *Здравље и болести школске деце,* када су ангажована 72 млада истраживача на период од једне до три године. Осим броја, брига о младим истраживачима огледала се и у осмишљеном програму њиховог рада. Архива Центра сведочи о темељно спроведеној процедури избора кандидата, припреми и реализацији методолошке обуке, програму рада младих истраживача под менторством старијих истраживача, праћењу њиховог рада кроз месечне извештаје и анализу рада на месечним састанцима са руководиоцима пројекта. Осим подршке Факултета и финансијера (Министарства и Националне службе за запошљавање), посебна заслуга за ово припада проф. Живојину Николићу, руководиоцу пројекта.

социологију јер се неколико истраживача касније запослило на Филозофском факултету у настави. Последњих десет година могућности запошљавања сарадника у Центру не постоје, па се организациони и административни послови обављају подршком служби Факултета и радом самих истраживача. То ограничава организационе капацитете Центра и намеће додатни рад истраживачима.

Делатност Центра је значајна за обезбеђивање квалитета последипломских студија: неколико магистарских и докторских теза настало је у оквиру реализације и/или коришћењем база података које су настале емпиријским истраживањима Центра. Учешће на научним скуповима у организацији Центра пружало је студентима постдипломских студија „могућности да саопште своје радове, да успостављају комуникацију са другим истраживачима, упознају се са организацијом научног рада и развијају осећај припадности социолошкој научној заједници“ (Стојић 2007:413).

Активност Центра састоји се пре свега у реализацији истраживачких пројеката. Већина истраживача су наставници и сарадници социологије са Филозофског факултета у Нишу. Поред тога, учествују и социолози са других факултета и универзитета у Србији. Мултидисциплинарност као стратешка оријентација испољава се кроз укључивање у истраживачки тим истраживача из других дисциплина (психологије, економије, права, историје) са Филозофског факултета у Нишу и са других факултета у Србији. Поред тога, неки истраживачи су ангажовани на пројектима чији су носиоци друге истраживачке организације, истраживачким активностима невладиних организација и слично.

У периоду од 1986. године до данас реализовано је осам пројеката (табела 1) што је омогућило континуитет истраживачке активности. Могу се разликовати два периода научноистраживачке делатности Центра (Захаријевски и др. 2009: 145). Први период (1986-2002) карактерише разноврсност тема и извора финансирања као и мања „продукција“ (научних скупова, објављених публикација). У другом периоду (2002-2012) научноистраживачка делатност је тематски усмерена на продубљено истраживање проблематике етничких односа, идентитета, сарадње и културе мира на Балкану, извор финансирања је Министарство науке Републике Србије; активности су великим делом усмерене на научну комуникацију (организовање научних скупова, публиковање зборника радова, монографија, радова у часописима). Спроведена су три обимна емпиријска истраживања (2003, 2007. и 2012) на територији Србије, Бугарске и Македоније.

Табела 1: Пројекти реализовани у оквиру Центра за социолошка истраживања

Период	**Назив пројекта**	**Финансијер**	**Руководилац**
1986-1990	Регионална хетерогеност и промене друштвене структуре (део пројекта Структура југословенског друштва)	Конзорцијума института друштвених наука у СФРЈ	Проф. др ЉубишаМитровић
1986-1990	Радни морал, апсентизам и социјални конфлитки у привреди региона Ниша	Регионални СИЗ науке	Проф. др ЉубишаМитровић
1995-2000	Здравље и болести школске деце	Савезно министарство за развој, науку и животну средину	Проф. др Живојин Николић
1995-2000	Регионална културна сарадња на Балкану	Министарство за науку и технологију РС	Проф. др ЉубишаМитровић
2002	Стратегије деловања синдиката у земљама централне и источне Европе и Србије у процесу транзиције	Министарство за науку и технологију РС	Проф.др Момчило Стојковић
2002-2005	Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције	Министарство за науку и технологију РС	Проф. др ЉубишаМитровић
2006-2010	Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције	Министарство за науку и технолошки развој РС	Проф. др ЉубишаМитровић
2011-2014	Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције	Министарсво просвете, науке и технолошког развоја РС	Проф. др ЉубишаМитровић

Научне конференције

Од 1995. године у Центру се спроводе пројекти који су усмерени на истраживање савремених процеса и проблема на Балкану – регионална културна сарадња, међуетнички односи, идентитети, култура мира и модернизацијски процеси. Научне конференције са међународним учешћем одржавају се у оквиру реализације ових пројеката од 1998. године. У периоду од четрнаест година одржано је четрнаест научних скупова са међународним учешћем (табела 2).

Табела 2: Одржани научни скупови

1998	Стратегије развоја и процеси регионалне сарадње на Балкану
1999	Нови светски поредак и Балкан
2003	Култура у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана
2004	Модели културне политике у условима мултикултурних друштава на Балкану и евроинтеграционих процеса
2004.	Друштвене промене, културни и етнички односи и евроинтеграцијски процеси на Балкану
2004	Регионални развој и интеграција Балкана у структуре ЕУ – балканска раскршћа и алтернативе.
2005	Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана

2005	Савремени Балкан у контексту геокутлуре развоја, културе мира и евроинтеграцијских процеса
2006	Геокултура развоја и култура мира на Балкану (етничка и религијска позадина)
2007	Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана
2008	Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану
2010	Медији и култура мира на Балкану
2011	Традиција, модернизција, идентитети 1: Место традиције и модернизације у различитим концепцијама и стратегијама развоја земаља у транзицији
2012	Традиција, модернизција, идентитети 2: Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа

*Суорганизатори скупа 1998 били су Институт за међународну политику и привреду и Наука и друштво.

У просеку одржавана је једна научна конференција годишње, али ритам одржавања није уједначен. Скупови нису одржавани у периоду између два пројектна циклуса Министарства, када у Центру нису реализовани истраживачки пројекти, а 2004. и 2005. године одржана су три, односно два скуп. Податак о броју одржаних скупова треба допунити бројем саопштених прилога, односно учесника да би се добио увид у обим истраживачких и организационих активности. Број скупова годишње и број учесника одређен је расположивим материјалним средствима и стратегијом реализације истраживачких пројеката.

Табела 3: Број учесника и саопштења по годинама

Година	Број скупова	Број саопштења	Број учесника
1998	1	79	84
1999	1	17	18
2003	1	34	37
2004	3	85	94
2005	2	54	56
2006	1	34	36
2007	1	35	38
2008	1	19	20
2010	1	31	35
2011	1	56	63
2012	1	54	65
Укупно	14	498	546

На скуповима је учествовало 546 учесника а представљено је 498 саопштења. Три четвртине (74,5%) учесника су са факултета, затим следе учесници из института (21,3%) и најзад из других институција (3,5).

Научна сарадња са иностраним организацијама и истраживачима

Међународна сарадња се развија као резултат синергијског деловања чинилаца на индивидуалном, тимском и организационом нивоу. Усмереност на сарадњу са иностраним организацима и истраживачима (пре свега из региона) може се испољити на различите начине: кроз институционалну сарадњу, тематску оријентацију пројеката, реализацију емпиријских истраживања, учешће истраживача из иностранства на научним скуповима које организује Центар.

Центар има уговоре о сарадњи са организацијама из Бугарске (Великотрновски универзитет „Св. Кирил и Методије“ – Велико Трново, Институт за социологију и Етнографски институт Бугарске академије наука – Софија), Русије (Институт за социологију и Центар за конфликтологију Руске академије наука – Москва) и Македоније (Филозофски факултет у Скопљу, Институт за социолошка и политичко-правна истраживања – Скопље) (Захаријевски и др. 2009:147-148).

Усмереност на међународну сарадњу видљива је из тема пројеката. За разлику од првог периода у деловању Центра када су теме биле просторно оријентисане на Србију и Нишавски регион, од 1995. године пројекти су усмерени на истраживање процеса на Балкану. За остваривање таквог циља било је неопходно укључивање истраживача из других балканских земаља. Чланови истраживачког тима су из Србије, али су им додати научни саветници из иностранства – истакнути научници из појединих области.

Емпиријска истраживања реализују се у три балканске земље (Србија, Бугарска, Мађарска) што упућује не само на сарадњу у области организације теренског истраживања већ и сарадњу на изради теоријског оквира истраживања и методологије (прилагођавања инструмената, израда узрока) и објављивању резултата.

Најзаступљенији облик сарадње остварује се кроз научне конференције са међународним учешћем. Као што се може и очекивати, на научним конференцијама је било највише учесника из Србије (71,4%), из осталих балканских земаља 22,1%, а из других европских земаља 6,5%. Из земаља бивше Југославије, осим Србије, је 11,2% учесника (табела 4).

Табела 4: Број учесника по земљама

Држава	Број	Проценат
Србија	390	71,4
Бугарска	55	10,1
Русија	33	6,0
Македонија	29	5,3
Црна Гора	11	2,0

Хрватска	11	2,0
БиХ	7	1,3
Словенија	3	0,5
Немацка	2	0,4
Грчка	2	0,4
Белорусија	1	0,2
Турска	1	0,2
Румунија	1	0,2
Укупно	546	100,0

Кад је реч о учесницима из иностранства, претпоставка је да ће најзначанија детерминанта броја учесника по земљама бити ранија припадност истој научној заједници (бивша СФРЈ) са којима је постојала развијена комуникација, лични контакти и институционална сарадња. Ова претпоставка се само делимично потврдила: највише је учесника из Бугарске, Русије и Македоније, а затим следе Црна Гора, БиХ и Хрватска. Иако су теме скупова везане за Балкан, примећује се да се по броју учесника издвајају две балканске земље – Бугарска и Македонија. Научне заједнице Грчке, Турске и Румуније само су симболички присутне (по два, односно један учесник на 14 научних конференција), док ни на једној конференцији није учествовао ниједан истраживач из Албаније. Зашто је најразвијенија сарадња са Бугарском и Македонијом? Прво објашњење које се намеће јесте просторна близина јер она смањује финансијске трошкове и потребно време за учешће на конференцијама. Поред близине треба узети у обзир и друге чиниоце. Пошто је учешће на конференцијама на основу позива организатора,[3] може се претпоставити да се избор учесника, осим на професионалним критеријумима (истакнути научници из суседства који се баве одређеном проблематиком), заснива и на ранијим личним контактима. Поред тога, током последње деценије сарадња са одређеним институцијама и појединцима из ове две земље се продубила (потписивање уговора о сарадњи са Институтом за социологију Бугарске академије наука, реализације емпиријских истраживања Центра на територији Србије, Македоније и Бугарске уз сарадњу научника и институција из ових земаља). Институционална сарадња може да се посматра као последица комуникације успостављене на конференцијама која затим утиче повратно на повећано учешће научника из ових институција на конференцијама Центра.

Да ли би се могло закључити на основу података да су ненаучни чиниоци као што је перцепција културне блискости (православље, језик) утицала на то да највише учесника буде из Бугарске, Русије и Македоније, а да из истих разлога нема ниједног учесника из Албаније и само један из Турске? Иако би то било на први поглед одговарајуће објашњење, подаци о учешћу научника из

[3] На конференцијама учествују и аутори који нису непосредно позвани већ су на други начин дошли до информација о одржавању конференције.

других земаља не упућују на то. Број учесника из Грчке је занемарљив; свега 1,3% учесника су из БиХ при чему треба имати у виду да је учешће научника из Федерације и Републике Српске готово равномерно (3:4) иако у Републици Српској постоје два универзитета.

Континуирано учешће већег броја руских аутора може се објаснити дугогодишњим личним контактима и културном блискошћу као и заинтересованошћу руских научника за проблематику Балкана и њихову спремност да уложе време и средства за долазак у Ниш. У прилог томе говори и податак да учесници из Русије долазе из једанаест различитих организација.

Покушај да се пронађе нека правилност у погледу заступљености научника из различитих земаља на конференцијама које је организовао Центар не пружа једнозначни одговор. Велики број учесника из Русије и неравномерна заступљеност учесника из бивших југословенских и балканских земаља упућује на закључак да се не ради о доследном спровођењу стратегије научне сарадње, већ различит сплет чинилаца (језичка блискост, просторна близина, лични контакти) утичу на структуру учесника конференција.

Подаци о организацијама из којих долазе учесници конференција могу да пруже детаљнији увид који би потврдио/оповргао ову хипотезу. Учесници из Македоније долазе из три града и шест научних организација, из Бугарске из три града и седам научних организација (од тога три института Бугарске академије наука – социолошког, етнолошког и филозофског); из Русије из четири града и 11 научних организација. Заступљени су репрезентативни филозофски факултети на којима се изучава социологија из Македоније, Русије и Хрватске, док из Бугарске, упркос великом броју учесника, нема истраживача са одељења за социологију Филозофског факултета Универзитета Св. Климент и Методије у Софији.

Коауторски радови чине 9,62% од укупног броја саопштења изложених на научним конференцијама. Међутим, ако погледамо коауторство као индикатор научне сарадње, можемо запазити да нема ниједног коауторског рада који би био резултат сарадње истраживача из различитих земаља (табела 6).

Табела 6: Удео коауторских радова по земљама

Држава	Број	Проценат
Србија	38	79,2
Бугарска	5	10,4
Русија	1	2,1
Македонија	3	6,2
Хрватска	1	2,1
Укупно	48	100,0

На крају, још неколико запажања о међународној комуникацији и сарадњи. Резултати показују „децентрализованост“ – учесници из различитих земаља долазе не само из једног, већ често из више универзитетских/научних

центара: Бугарска (3), Русија (4), Македонија (2), Хрватска (3), БиХ (3), а из осталих земаља из по једног града. Друго, кад се погледа динамика удела страних научника на конференцијама, може се приметити да њихов удео варира, али се успешно одржава из године у годину (уз један изузетак) удео од најмање 25% страних учесника (графикон 1).

Графикон 1: Учешће истраживача из иностранства на научним скуповима (%)

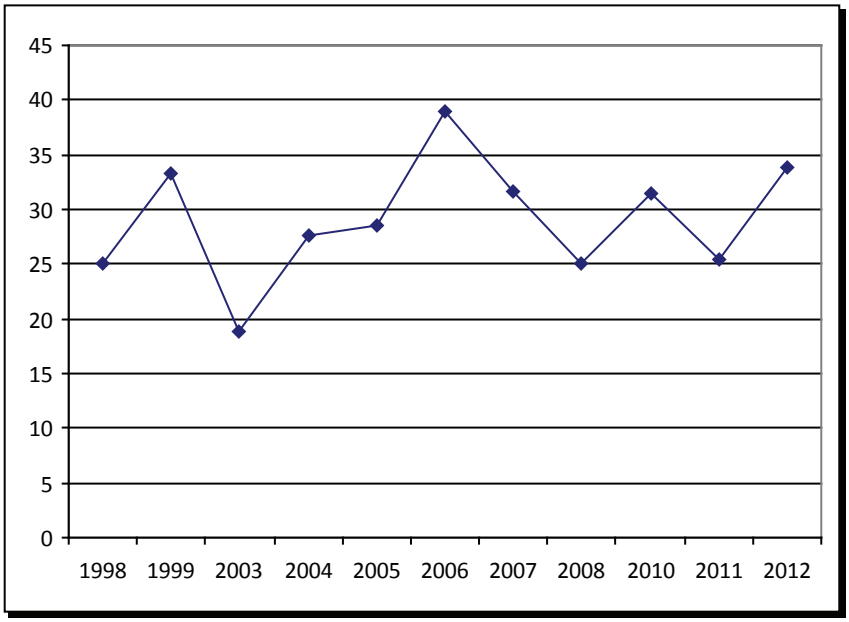

Научна сарадња и комуникација у Србији

Научна сарадња на националном нивоу приказана је на основу показатеља сарадње кроз остваривање истраживачких пројеката, научних конференција и коауторских радова.

Научна сарадња испољава се, прво, кроз сарадњу у реализацији истраживања. Истраживачки тим пројекта 179074 који се реализује у Центру за социолошка истраживања у периоду 2011-2014. година броји 32 истраживача из осам научноистраживачких организација из Ниша, Врања, Београда и Новог Сада (табела 7). Најзначајнији аспект је мултидисциплинарност – поред социолога, 1/3 истраживача су из других друштвених наука. На институционалном нивоу најразвијенија је међу факултетима Универзитета у Нишу, док је са друга два универзитета заступљен само по један истраживач.

Табела 7: Научна сарадња у реализацији истраживачког пројекта

Градови	Број	Организације	Број	Дисциплине	Број
Ниш	28	Правни факултет	1	социологија	21
		Економски факултет	1	економија	2
		Факултет заштите на раду	1	филологија	1
		Економски факултет	1	књижевне науке	1
		Филозофски факултет	24	педагогија	3
Врање	2	Учитељски факултет	2	политикологија	1
Нови Сад	1	Филозофски факултет	1	историја	1
Београд	1	Факултет организационих наука	1	психологија	1
				електротехничке науке	1

Извор: Митровић, Стојић 2012:243-248)

Уколико се посматра дистрибуција учесника научних конференција из Србије, у погледу типа научноистраживачких организација, поред факултета (79,4%), заступљени су институти (17,2%) и друге организације (3,3%). Сарадња са научним одељењима привредних организација није уопште заступљена. Разлога за то има више, како научних (теме конференција) тако и стања у српској привреди (престанком рада великих индустријских система нестали су истраживачки институти у оквиру њих).[4] Недостају такође и излагања аутора из невладиног сектора.

На конференцијама су заступљени учесници из свих универзитетских центара осим Крагујевца.[5] Поред учесника из Ниша (45,4%), највише је учесника конференција из Београда – 36,4%; учесници из Косовске Митровице и Новог Сада су заступљени са 6,7%, односно 6,2% (табела 8). Поред тога, у мањој мери заступљени су учесници из других градова Југоисточне Србије и Косова и Метохије.

Табела 8: Учесници конференција из Србије по градовима

Град	**Број**	**Проценат**
Ниш	177	45,38
Београд	142	36,41
Косовска Митровица	26	6,67
Нови Сад	24	6,15
Врање	7	1,79

[4] На конференцијама су учествовали истраживачи из два института који су повезани са привредом – Институт за економику пољопривреде и Саобраћајни институт ЦИП.

[5] У оквиру Универзитета у Крагујевцу не постоји филозофски факултет нити институти друштвених наука.

Јагодина	5	1,28
Нови Пазар	2	0,51
Лесковац	1	0,25
Пирот	2	0,51
Лепосавић	1	0,25
Лешак	2	0,51
Неготин	1	0,25
Србија	390	100

На основу ових података може се закључити да је најразвијенија сарадња са научним организацијама у Београду што је и очекивано јер је у Београду највећи, најстарији универзитет и велики број научних института из области друштвених наука. Увид у структуру огранизација из којих долазе учесници конференција пружа диференцијанију слику. Из Београда су учествовали истраживачи са десет факултета Београдског универзитета (највише са Филозофског факултета, Факултета политичких наука и Факултета организационих наука), више приватних факултета, самосталних високошколских установа и слично. Велики број учесника из Београда (46,5%) долази из института (Института за политичке студије, Института за међународну политику и привреду, института САНУ, Институт за филозофију и друштвену теорију, Институт друштвених наука и слично).

Неколико запажања се може дати посматрањем података о организацијама из којих долазе учесници конференција. Прво, разноврсност у погледу научне области: осим филозофских, заступљени су и други факултети друштвених наука – правни, економски, учитељски, факултети политичких и организационих наука. У мањој мери заступљени су и факултети природних и техничких наука са којих долазе социолози и економисти, али и научници из других научних области (нпр. архитектура) што говори о успешно формулисаној и спроведеној стратегији мултидисциплинарности као једном од темељних истраживачких опредељења Центра.

Друго, приметна је недовољно развијена сарадња са Филозофским факултетом у Београду – на 14 конференција било је само 13 учесника са Филозофског факултета. Овај податак је утолико занимљивији уколико имамо у виду да је најстарија и најугледнија катедра за социологију управо на овом факултету (као и катедре за неке друге друштвене науке). За разлику од тога, са Филозофског факултета у Новом Саду учествовала су 23 истраживача, а из Косовске Митровице 27. Ови подаци се могу интерпетирати у смислу неразвијене сарадње, „елитизма“ београдских социолога, али и практичних разлога (ниског вредновања учешћа на научним конференцијама за напредовање у каријери). У прилог томе говори и податак да је у истраживачким тимовима пројеката који је реализовао Центар само у једном кратком периоду био један истраживач са овог факултета.

Најзад, 38 коауторских саопштења аутора из Србије је представљено (табела 9). Преовладавају радови настали као резултат сарадње у оквиру исте научноистраживачке организације. Занимљиво је да је најмање заступљена сарадња научника из различитих научноистраживачких организација у истом граду што можда може да буде и последица тога да је мало научника који се баве истом проблематиком у једном граду. Увид у структуру аутора из различитих градова који су изложили заједничка саопштења указује на неке од начина успостављања сарадње – мобилност научника који по преласку у нову организацију настављају сарадњу са колегама из претходне организације, сарадња између старијих и млађих колега. Неко будуће истраживање би применом других методолошких поступака могло да допринесе бољем увиду у механизме успостављања коауторства као облика сарадње у нашој науци.

Табела 9: Коауторски радови српских аутора

Коауторство	Број
Аутори из исте организације	24
Различита организација у истом граду	4
Организације из различитих градова	9
Неодређено	1
Укупно	38

Завршна разматрања

Истраживачке активности Центра за социолошка истраживања састоје се углавном у реализацији пројеката које финансира Министарство науке Републике Србије. Упркос неким покушајима Центар није успео да се укључи у међународне пројекте. Недостају комерцијална истраживања па се Центар не препознаје као неко ко би нудио услуге локалној заједници, привреди и државним органима. У финансирању пројеката Центар је усмерен искључиво на Министарство науке Републике Србије што, с једне стране, обезбеђује квалитет и извесност финансирања. Међутим, непостојање других пројеката који би се истовремено одвијали има и негативне последице на истраживачку делатност. Најзначајнија последица јесте тематска униформност – иако континуирано бављење једном облашћу доприноси продубљеном сазнању, то истовремено значи и недостатак средстава за истраживањем других проблема.

На основу анализе активности Центра, може се закључити да постоји дугорочна усмереност на поспешивање комуникације и развој научне сарадње на организационом и индивидуалном нивоу, али детаљнији увид у облике и учеснике сарадње не омогућава да се закључи да је реч о конзистентној научној стратегији.

Организовање научних конференција спровођено је континуирано упркос томе што оне захтевају велика финансијска средства, време, обављање великог броја техничких и организационих послова, а са друге стране су активности ниско вредноване (како у погледу вредновања саопштења за истраживаче тако и вредновања организовања конференције за оцену успешности реализовања пројекта од стране финансијера). Са мањим одступањима остварен је релативно стабилни ритам одржавања једне конференције годишње, са учешћем аутора из иностранства чији се удео кретао од 16,7% до 38,9%.

Најдоследније се спроводи сарадња међу дисциплинама – од тема пројеката и конференција, преко учесника у истраживању до учесника научних конференција. Анализа структуре учесника указује на мултидисциплинарност као битну карактеристику конференција посвећених питањима идентитета, међуетничких односа, регионалне сарадње и развоја балканских друштава.

У покушају да окупи научнике балканских земаља да расправљају о Балкану са различитих аспеката, Центар је делимично успео обезбедивши континуирано и запажено учешће научника из Бугарске и Македоније, али пропустивши прилику да то оствари и кад је реч о научницима из Турске, Грчке, Румуније и Албаније. У остваривању тог циља, деловање Центра ограничено је материјалним и организационим могућностима, као и инерцијом приликом припрема конференција. Може се претпоставити да су језичка блискост и просторна близина утицале на овакве обрасце научне комуникације. Континуирано учешће већег броја истраживача из различитих научних центара из Русије једини је успешни покушај да се укључе истраживачи изван Балкана. Нема иностраних истраживача међу члановима истраживачког тима (иако је финансијер истраживања предвидео ту могућност) али се то надокнађује сарадњом у реализацији емпиријског истраживања на територији Србије, Македоније и Бугарске.

У којој мери комуникација остварена на научним конференцијама подстиче друге облике научне сарадње? Два су конкретна резултата проистекла из напора уложених у организовање конференција: прво, успостављање сарадње на нивоу организација (потписивање уговора о сарадњи са организацијама из Бугарске, Македоније и Русије) и друго, заједничка реализација теренских истраживања на територији три земље (Србија, Бугарска, Македонија). У оба случаја, организације учеснице сарадње прате обрасце учесника научних конференција – развијенији облици сарадње успостављају се управо са организацијама из земаља чији истраживачи најчешће учествују на конференцијама у Нишу.

Најразвијенија сарадња по више критеријума је са истраживачима из Бугарске и Македоније што се може објаснити као резултат синергијској деловања неколико чинилаца: просторна близина, непостојање језичких баријера, мањи трошкови (финансијски, време), лични контакти, теме истраживања.[6] Иако се

[6] Чиниоци који утичу на међународну сарадњу су: инпути (финансијски ресурси, посвећеност и време, академска успешност), мотивација (индивидуална мотивација, тип пројектних задатака) и неформална комуникација (пасивна и активна) (Jeong, Choi and Kim 2013:3-5).

на основу анализираних података не могу изводити закључци који се односе на мотивацију истраживача, могла би се поставити претпоставка за даља истраживања да жеља за афирмацијом утиче на одзив истраживача из ових земаља: с једне стране већа вероватноћа да ће пријаве за учешће на конференцијама бити прихваћене, а са друге стране неповољна материјална ситуација науке у овим земљама упућује на регионалну научну сарадњу која захтева мање трошкове.

Кад је реч о сарадњи на националном нивоу, на актуелном пројекту заступљени су истраживачи из различитих друштвених наука, са више факултета Универзитета у Нишу. Иако је удео истраживача из других универзитетских центара релативно скроман, успева се да се одржи континуитет и да сваки пројекат укључи истраживаче из других универзитетских центара. Међутим, при том је реч о појединцима, а не о тимовима који би остваривали део истраживања па се пре може говорити о придруженим члановима из других организација а не о развијеној подели рада у оквиру истраживања међу различитим организацијама.[7] На конференцијама су заступљени научници из различитих научних центара, института и факултета. Не постоји јасан образац успостављања дуготрајне интензивне сарадње са научним институцијама. Заступљеност научника са филозофских факултета на којима постоје одсеци за социологију у земљи и иностранству је различита: на конференцијама континуирано учествују научници са неких факултета, док са других учествују повремено или уопште не. Са друге стране, мултидисциплинарност, заступљеност научника из различитих градова, различитих типова организација (института, факултета, државних и приватних) релативно се успешно остварује.

Може се закључити да интензивни облици научне сарадње (коауторство, подела рада у реализацији истраживања) нису довољно заступљени што је надомештено обимом сарадње (бројем учесника конференција, организација са којима су потписани споразуми о сарадњи). Успостављање традиције годишњих сусрета истраживача на конференцијама најзначајнији је допринос у смислу одржавања и продубљивања односа међу истраживачима из различитих дисциплина, организација и држава као основа за будућу научну сарадњу.

Извори

Митровић Љ., Д. Захаријевски, М. Стојковић (1999) *Нови светски поредак и Балкан ((New World Order and the Balkans).* Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић Љ., Д. Захаријевски, В. Бутиган (2000) *Стратегије развоја и процеси регионалне сарадње на Балкану (The Strategies of the Development and the Processes of the Regional Cooperation in the Balkans).* Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања:

[7] Једна од последица оваквог стања јесте да су, упркос укључености истраживача из других делова Србије, сва емпиријска истраживања спровођена само у југоисточној Србији.

књига 1: Историјско-политиколошки односи на Балкану;

књига 2: Социо-културни односи на Балкану;

књига 3: Економски развој и економска сарадња на Балкану.

Митровић, Љ. и други (2003) *Култура у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана (Culture in the Processes of Development, Regionalization and Eurointegration of the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић (2004) *Модели културне политике у условима мултикултурних друштава на Балкану и евроинтеграционих процеса procesa (Models of Cultural Policy under the Conditions of the Multicultural Societies at the Balkans and the Euro Integration Processes)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић (2004) *Друштвене промене, културни и етнички односи и евроинтеграцијски процеси на Балкану (Social Changes, Cultural and Ethnic Relations and Eurointegration Processes at the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ. и други (2004) *Регионални развој и интеграција Балкана у структуре ЕУ – балканска раскршћа и алтернативе (Regional Development and Integration of the Balkans into the EU Structures – Balkan Crossraods and Alternatives)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић (2005) *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана (Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ. (2005) *Савремени Балкан у контексту геокутлуре развоја, културе мира и евроинтеграцијских процеса (Contemporary Balkans within the Context of the Geoculture of Development, the Culture of Peace and Eurointegration Processes)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић (2006) *Геокултура развоја и култура мира на Балкану (етничка и религијска позадина) (The Geoculture of Development and the Culture of Peace in the Balkans (Ethnic and Religious Background)*. Ниш: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Митровић, Љ, Д. Захаријевски, Д. Гавриловђ (2007) *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана (Identities and the Culture of Peace in the Processes of Globalization and Regionalization of the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за соцолошка истраживања.

Ђорђевић, Д., Д. Тодоровић (2008) *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану (The Quality of Interethnic Relations adn the Culture of Peace at the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за соцолошка истраживања.

Стевановић, Б., А. Костић, Љ. Митровић (2010) *Медији и култура мира на Балкану (Media and the Culture of Peace in the Balkans)*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за соцолошка истраживања.

Бозић, М., Љ. Митровић, Г. Стојић (прир.) (2011) *Традиција, модернизција, идентитети 1: Место традиције и модернизације у различитим концепцијама и*

стратегијама развоја земаља у транзицији (Tradition, Modernization, Idenitities 1: Place of Tradition and Modernization in Different Concepts and Development Strategies of Countries in Transition). Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.

Милосављевић, Љ., Б. Стевановић, Г. Стојић (прир.) (2012) *Традиција, модернизција, идентитети 2: Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа (Tradition, Modernization, Idenitities 2: The Traditional and the Modern in the Culture of Serbian and the Balkan Nations).* Ниш: Филозофски факултет, Центар за соцолошка истраживања.

Литература

Hara, N. at all. (2003) „An Emerging View of Scientific Collaboration: Scientists' Perspectives on Collaboration and Factors that Impact Collaboration". *Journal of the American Society for Information Science and Tehnology* 54(10) pp. 952-965.

Jeong, S., Choi, J. Y., Kim, J. Y. (2013) „On the Drivers of International Collaboration: The Impact of Informal Communication, Motivation and Research Resources", *Science and Public Policy,* November 4, 2013, pp. 1-12.

Јовановић, В. (2006) *Филозофски факултет Ниш: 1971-2006. Монографија поводом јубилеја 35 година постојањаФилозофског факултета у Нишу.* Ниш: Филозофски факултет.

Katz, J.S., Martin, B.R. (1997) „What is Research Collaboration?", *Research Policy* 26, pp. 1-18

Kraut, R., C. Egido & J. Galegher (1988) "Patterns of Contact and Communication in Scientific Research Collaboration". *ACM* O-89791-282-9/88/0001.

http://www.cos.ufrj.br/~jano/CSCW2005/kraut_1988.pdf

Митровић, Љ., Г. Стојић (прир.) (2012) *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција.* Ниш: Филозофски факултет.

Стојић, Г. (2008) „Двадесет година последипломских студија из Социологије друштвеног развоја на Филозофском факултету у Нишу" у: *Изазови и домети савремене социологије друштвеног развоја* (прир. Љ. Митровић и Г. Стојић). Ниш: Филозофски факултет.

Захаријевски, Д., Д. Гавриловић, Г. Ђорић, Г. Стојић (2009) „Департман за социологиију Филозофског факултета у Нишу 1971-2009" у: *Социологија у Србији 1959-2009. Институционални развој* (ур. Марија Богдановић). Београд: Филозофски факултет, Службени гласник.

Lazar, Z., Sokolovska V. (2012) „Science Collaboration Networks in Sociology and Their General Characteristics in Serbia", *Sociološki pregled* XLVI (2012), no 1, pp. 3-15.

Gordana Stojić

SCIENTIFIC COMMUNICATION AND COLLABORATION THROUGH RESEARCH OF ETHNIC RELATIONS, IDENTITY AND REGIONAL COOPERATION IN THE BALKANS

Abstract: The development of modern science emphasizes the importance of scientific collaboration - cooperation of a number of scientists is a requirement to achieve any significant scientific contributions. Scientific conferences are places where scientific cooperation (sharing of ideas) is realized, and where communication is established among researchers as the beginning of other forms of scientific collaboration.

The object of the paper is a scientific communication and cooperation at the national and international level on the basis of analysis of characteristics of participants at the scientific conferences with international participation organized by the Centre for Sociological Research, Faculty of Philosophy in Niš. In the first part of the paper the development and activities of the Centre for Sociological Research is presented. In the second part, based on the analysis of the participants in the conferences period since 1998. till 2012, the extent of scientific communication and collaboration achieved at the conferences is presented. The concluding remarks provides an assessment of the effects of conferences to connect scientists from the country and the region.

Key words: scientific communication, scientific collaboration, scientific conferencies, research of the Balkans.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Милош Кнежевић
Београд

Приказ

ТРАНЗИЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА У НОВОМ КЉУЧУ[1]

У плодном научном опусу од скоро педесет објављених књига и чак петстопедесет публикованих радова, књига *Геополитичка транзиција Балкана* социолога Љубише Митровића спада у оно мисаоно штиво у коме је сабрана и ефектно испољена енергија тумачења и разумевања историјске еволуције, текућих дилема и неразрешених проблема савременог доба.

Полазишта књиге састављене од једанаест тематских и методолошки конзистентних поглавља, солидно су утемељена у општој или теоријској социологији, која обухвата више социолошких субдисциплина. Проширена, могло би се рећи панорамска перспектива истраживања, обогаћена је продорним хеуристичким увидима политиколошког, правног, економског, психолошког, антрополошког, историјског и културолошког типа. Мултидисциплинарна подлога промишљања широког опсега не омета, међутим, ауторову у много наврата искушану и проверену социолошку оријентацију.

Социолошка темељност Митровићевог рада, осведочена је скоро поулувековним деловањем (1970–2014) на научној и теоријској сцени Србије и некадашње Југославије. Када је неко критички и теоријски ангажован у тако дугом, историјски разноврсном и драматичном пероду, мора бити да се и у његовом опусу догађајни слој не само механички рефлектовао него и имагинативно оплођивао са обрасцима теоријског мишљења. И јесте, и што је свакако значајно, дешавало се то у широком распону креативних теоријских сагледавања онога што се назива нашом збиљом.

Поткрепљен респективном литерарном ерудицијом и познавањем теоријске баштине разних друштвених наука, неопходних за шире и дубље разумевање преломних догађаја у последњих тридесетак година на овом тлу и смисла прошлог века у целини, аутор је и у овој књизи демонстрирао неопходност познавања прошлости зарад дијагноза садашњости и прогноза будућности.

У Митровићевом теоријском фокусу налази се последично подељени и размрвљени јужнословенски простор на неизвесном проблемском пољу Балкана. Као европски макрорегион полуострвски Балкан је заправо *dramtis personae* Митровићевих опсеравација и наратива, у оној мери у којој је дејугословенизовани јужнословенски простор замењен друкчијим и општијим именом. Али, Митровић је далеко од тога да без промишљања прихвата манипулативно но-

[1] Љубиша Митровић, *Геополитичка транзиција Балкана. Социолошки огледи,* Прометеј, Нови Сад, 2014, стр. 194.

минализовање и захтеве политике преименовања и десубјективизовања древних историјских простора. Залажући се за иновације, он поштује старину.

Митровић се у многим поглављима књиге показује као непомирљиви критичар деструктивних процеса ребалканизовања, као што истовремено заступа позитивни цивилизацијски и културни, те економски и политички програм *балканстава* који реактуализује призивом некадашње деколонизаторске и еманципаторске девизе: „Балкан балканским народима!“

Митровићева пажња је непрестано усмерена на пропитивање историјске судбине српског народа и српског етнонационалног, политичког и духовног простора у југословенском и постјугословенском раздобљу. Пресудни епохални догађај разлагања друге и треће Југославије аутор, при том, не схвата једнострано и једнозначно, само као идеалтипски „чисто“ распадање и самоурушавање, већ смотреније и комплексније што значи мултикаузално; као интеракцију и суперпонирање два процеса – спољашњег разбијања и унутрашњег распадања у конкретном временско/просторном, тј. историјском и геополитичком склопу.

И управо суочавање са очигледно разорним дејством спољних чинилаца растурања сложене југословенске државе усмерило је аутора на тумачење међународног контекста југословенског сукоба на Балкану. Из Митровићевим критичких анализа општих глобализацијских трендова и посебних транзиционих токова не услеђује утисак да је аутор одушевљен могућношћу заснивања „глобалологије“ или „транзициогије“ у стриктном смислу. Аутор, наиме, није рад сагледовању тих несумњиво важних појава из издвојених ракусра посебно „скројених“ дисциплина, већ је склонији њиховом смотреном увођењу у широко проблемско поље социологије, конкретно социологије глобализације, социологије регионалног развоја, а онда и социологије политике и транзиционе социологије.

Међу домаћим ауторима који су тумачили поменуте феномене и покушали да их дисциплинарно лоцирају, Митровић је у квалитетним интерпретативним резулататима у много чему најдаље и највише одмакао.

Као проницљиви познавалац друштвених токова Љубиша Митровић је одавно уочио да се кључни феномени главног еволутивног правца епохе, какви су на пример глобализација и транзиција, не могу разумети без поливалентног и мултиперспективног сагледавања. Одатле се у овој, као и у претходним Митровићевим књигама, уз првенствени социолошки метод, указују и други методи, нарочито из домена историографије, културологије, политикологије и, што је нарочито значајно, геополитике.

Љубиша Митровић је, заправо, међу осведоченим и истакнутим социолозима у Србији, понајвише урадио на примени и афирмацији потребе тумачења и разумевања различитих геополитичких пракси, теорија и доктрина у последњих тридесетак година. Скоро у свакој његовој објављеној студији или књизи видљив је сензибилитет за геополитичке токове, али и успеле анализе друштвених, политичких, економских и културних услова и детерминација те врсте.

На уважавање и примену класичне, модерне и постмодерне геополитике – као специфично просторно усредсређене политичке праксе и нарочите теоријске, тј. научне традиције – аутора је упутила катастрофална историја разбираспада друге и треће Југославије. Катастрофа на епохалном хоризонту нехумане трагедије етничког, грађанског, верског и територијалног рата, није могла да буде ни тумачена ни схваћена без узимања у обзир и објашњења спољашњих силница дестукције. Те силнице, које су јужнословенске народе подстрекивале и гурале у крвопролиће, по својој (пост)империјалној логици, саможивим интересима и препознатој хегемонијланој природи, биле су непатворено и ноторно геополитичке.

Геополитички приступ у тумачењу и објашњењу појава савременог света Митровић није одабрао случајно или усиљено, механичким или помодним угледањем, ни накнадним опамећивањем, нити намицањем монокаузалног алибија којим би да се сакрију остали узроци, разлози и поводи деструкције југословенске и српске државе. Напротив, снажним дискурсивним упливом у заталасани геополитички простор аутор је само изразио одавно насталу потребу за утажењем извесног интерпретативног аптетита у чијој подлози је била извесна каузална неухрањеност.

Једноставније речено, такав захват је означио неизбежну потребу употпуњавања постојећих анализа теоријски занемареним компонентама ресурсне вредности територија и изворних својстава територијалности, и, шире гледано, просторности као непорецивог аксиома сваке политике, некада као и сада. У предоченом смислу Љубиша Митровић, дакле, није само признати и угледан социолог него и незаобилазан геополитички, то јест геполитиколошки аутор.

Основне и дубинске парадигме које аутор континуирано примењује у анализи локалних, регионалних и глобалних прилика потичу из категоријалног апарата теорије светског система, теорије зависне модернизације, још ближе речено, социологије промена и развоја. Отуда су у појавном и појмовном средишту ове књиге бројна тумачења феномена, попут: идентитета, традиције, иновације, модернизације, рестаурације, реформи, раста, развоја. Исто тако, кроз ауторову свест непрестано промичу мега-појмови најопштијих процеса и структура, као што су: светски систем, (нови) светски поредак, мондијализација, глобализација, центар, глобална моћ, „мекана моћ“, полупериферија, периферија, периферизација, постимперијализам, неоколонијализам, реколонизација, доминација, хегеномија, експлоатација, интревенционизам, десуверенизација, детериторијализација, итд.

Ноодрекнути и имплициран Марксов општефилозофски и теоријски утицај осећа се у разматрањима бруталности савремених поремећаја, са мисаоних становишта: светске репродукције капитала, светског тржишта, теорије кризних циклуса, експанзије финансијског и банкарског капитализма, дехуманизације, отуђења, поствареня, израбљивања, поробљавања, послушности, понизности, покорности и сл.

Митровићева метода и категоријални апатрат у мисаоном оптицају указују, заправо, на једну у нашим условима у знатној мери депресирану и проређену

интелектуалну праксу – задржавања теоријских, културних и цивилизацијских достигнућа еманципаторне мисли левице. Та интелектуалана пракса је супротна колико раширеном толико конфузном конфомизму „идеологије без идеологије“, тачније идеја без идеја, али и морално провокативном и иритантном конвертитству, нарочито квазитеоријском прелазништву које у највећој мери превладава на домаћој етички пољуљаној и теоријски крхкој научној сцени.

У књизи *Геополитичка транзиција Балкана*, Љубише Митровића препознају се вредносни увиди поменутих „великих теорија“, чији критички налази су примењени на глобализацијске и транзиционе ефекте тешког стања у коме се на размеђу векова и светова нашла Србија, али и друга растразна и подељена јужнословенска друштва, државе, полудржаве, квазидржаве и тзв. ентитети. Митровић се приљежно бави замршеним емпиријским токовима у запретеној феноменологији разбираспада, тежећи при том да разазна и сазнајно распозна разорну аморфију епохе, од већ уобличених политичких и геополитичких продуката разбијања и распадања некада колико-толико јединственог друштва и државе.

Многи облици југословенског „полураспада“ чинили су се савременицима као пустопашна импровизација, ничим ограничени спонтанитет на самим рубовима хаоса, напросто као неразумљива и нетеоретабилна маса дешавања непредвиљиве историје. Митровићев теоријски приступ, додуше, не отклања у потпуности историјски контигенцију – то је усталом и немогуће – али је препознавањем зона узрочности ипак умањује и ублажава. Одатле се ова, као и многе претхгодне књиге социолога Љубише Митровића, могу разумети као савесна и успела тежња тумачења оних околности тегобног живота на овом, не увек обећавајућем и срећном поднебљу, које су често остајале затурене у субтеоријским и атеоријским низијама необјашњености.

Поменуто је како и колико критички апарат који Митровић примењује указује на чињеницу да се аутор није олако одрекао нити одбацио оно најбоље што се у домаћој, европској и светској мисаоној традицији, без либљења и предрасудних зазора, може одредети као лево, још неисцрпљено социјалдемократско и вазда атрактивно хуманистичко, слободоумно и једначарско полазиште. Отуда је Митровићев критички став нужно оријентисан на демаскирање нових и до сада непознатих облика транзиционог ауторитаризма и поклизнућа са праваца продемократског реализма и ваздашњег идеала аутентичне демократије. Иако је свесрдно за демократију, као изнађени облик најподесније владавине у друштву и држави, аутор ниуколико није демократски фундаменталиста ма ког секташког типа.

Из реченог је разумљива ауторова упорна и образложена критика наметљиве неолиберално фразеологие и њој сходних и пригодних политичких пракси. Митровић то чини разложним препознавањем погубних кризних учинака тзв. неолибералних реформи и реформатора, на дубоко разровашеном транзиционом терену источноевропских и балканских земаља. Аутор је, попут већине угрожених и осиромашених грађана, исувише свестан да је после разбираспад-

не кризе и катастрофе реалног социјализма и самоуправљања, уследила нагла фаза преласка, прескока из једног система у сасвим други и супротан систем; транзиција која се, и против предвиђања и колико неумесних толико успаљених идеолошких жеља, такође, испољила кроз кризна махнитања.

Митровић се у овој књизи, и оном делу властитог опуса који је настао у протеклих двадесетак година, бави перманентном кризом српског и југословенског друштва, сталном и заталасаном кризом која се ни у једном досадашњем часу није пребликовала у пронадани просперитет. Криза се, дакле, упркос сијасету демагошких обећања, наставила и продубила, и у Митровићевим теоријским опажањима та негативна чињеница није склоњена у страну нити реторички мимоиђена, напротив, омрачена очигледност продужене кризе нашла је своје средишње аналитичко место.

Зато је скоро непотребно подсећање да социолог Љубиша Митровић ни на један начин није одушевљен транзиционим ефектима у Србији и региону, као што поготово није прорачунати апологет примитивне и бруталне реставрације капитализма у кримногеним тајкунским и буразерским приватизационим подухватима. За многе од тих узурпаторских и конфискационих подухвата одавно се, уосталом, зна да нису у домену политикологије и социологије него криминалогије и социјалне патологије.

Митровићу је исувише добро познато шта је добро а шта је рђаво учињено у земљи која се дичила самосвојном, тј. оригиналном револуцијом, која је у некадашњем социјалистичком свету једина имала извесна искуства са слободним тржиштем и капитал-односом у целини. Одатле се може рећи да је Љубиша Митровић луцидни теоријски критичар посткомунистичких посрнућа и транзиционих неуспеха, а не хвалитељ система који не показује ни минималне знакове социјалног оздрављења.

Критика негативних ефектата глобализације у свету живота и идеологије глобализама у домену промене индивидуалне и колективне свести, у наметаним идеологемама преумљујуће транзиције, у Митровићевој интерпретацији није мимоишла ни до недавно доминантну праксу моноцентризма (друго име: униполаризам) у његовом евроамеричком, тј. американократском издању.

Митровић је доследни критичар моноцентричног међународног система односа. У неким претходно изнетим ставовима он је антиципирао неминовну обнову полицентризма, то јест мултиполарног света евроазијске и БРИК будућности. Отуда је разумљив и ауторов став у коме јасно разликује појаве и појмове континенталне Европе и бриселске организације Европске уније, не либећи се при том да евроинтеграције осмотри и са тачака гледишта битно другачијих од оних које тренутно превладавају у некритичком еврофорном дискурсу и политици. Ту је, пре свега, реч о критици изобличено схваћених евроинтеграција које полазиште и долазиште имају у десуверенизовању, реколонизацији, дискриминацији и переферизацији заосталих и зависних друштва чије поремећене и „реметилачке“ државе су на разне начине осујећене, непотпуне и територијално начете.

Уз све до сада изречено, Митровић је зачетник једног новог интерпретативног приступа транзиционом склопу који је методски, дисциплинарно и институционално заснован под називом *геокултура мира.* Познатој и прихваћеној тријадној подели на геополитику, демополитику и геоекономију, додан је још један колико нужан толико плодан и инспиративан спој, географије и кулутре – *геополитике мира* и *културе мира* - саобразан ранијим доменима *полемологије,* тј. *конфликтологије,* као науке о сукобима и рату, и *иринологије,* као науке о миру.

Колико је наречени мировни захват у контрадикцији са раширеним расудама и предрасудама да је свака геополитика нужно заснована на супротностима и противречностима које, напослетку, исходе у сукобима и ратовима, остаје у наслеђе даљим просуђивањима. Углавном и понајпре, геокултура мира би са геополитиком мира могла да има одређене сличности у есхатолошкој димензији окончања сукоба постигнућем завршног стања мира.

Аутор је, наиме, схватио дубоку постконфликтну и постауторитарну потребу за уравнотежењем, нормализовањем и хармонизовањем односа на ексјугословенском простору у савременом (дез)интегративном раздобљу. Геокултурни приступ заснован је у додирујућим областима области културе и кутурологије, и историје и историографије. Тај приступ је укрштен и обогаћен приказима културних аспеката политичких и геполитичких процеса, са етичког становишта хумане екологије, мултиетничке и мулитконфесионалне толеранције и пожељности трајног друштвеног мира.

Митровићева социолошка, геокултурна и геополитиколошка интерпретација досадашњих и текућих конфликта на југословенском тлу није, међутим, заснована на пукој филантропији, моралистичким ескападама или апстрактним пацифистичким заносима, она је пре свега ослоњена на препозвање унутрашњих и спољашњих узрока овдашњег пада у провалију заосталости, зависности и сваковрсног транзиционог клијентелизма.

Ни у једном часу, аутор није сметнуо са ума међуоднос хармонијских и конфликтних сила савременог света, не падајући у заблуду о искључивој предоминацији само сукоба или само сарадње. Добро познајући савремене социолошке теорије модернизације Митровић у свом досадашњем опуси и сваком сваком поглављу ове књиге настоји да укаже на могућности превазилажења проблема и перспективе обнове и развоја. Ипак, Митровић није наиван аутор, несвестан величине тешкоћа у којима је Србија већ дуже време, све до данас. Његова критика креће се пољем могућег, остављајући по страни можда пријемчивији утопијски новоговор максимално идеализоване посттранзиционе и „безалтернтивне“ и „чланске“ ЕУ-будућности.

Књига Љубише Митровића *Геополитичка транзиција Балкана* се тематски, структурно и композиционо надодаје на књигу у *Савремени Балкан у кључу геополитике* (ИПС, Београд, 2004), чим се заокружује јединствено ауторово геокултурно и геополитиколошко становиште. Један од уочљивих доприноса ове књиге јесте постављање и образлагање односа два процеса и две праксе

– транзиције и геополитике – који често нису довођени у везу, а ако су и довођени то се дешавало кроз међусобно неутралисање и искључивање, у ствари, алтернацију.

Љубиша Митровић промишљањем препознаје једно другачије стање ствари, успостављајући ново мерило у сагледавању до сада оделито одређиваних токова. Аутор, наиме, указује, образлаже и доказује да прелазак и пролазак, то јест транзиција има свој нарочити геополитички облик, штавише, да је транзиција у српском и југословенском случају у бити геополитички процес, те да се транзиција без геостратегије и геополитике великих, средњих и малих сила уопште ни не може разумети.

Изнето је теоријски новум Митровићеве књиге, који не би смео остати незапажен у круговима свих оних који нису зантересовани само за учтиву социолошку и историографску ретроспекцију токова који су довели до савремених апоретичких компликација, него су заинтресовани и за тумачење природе стања у коме ти агенси – као непрекинуте и непревладане констатне и варијабле – још увек делују несмањеним интензитетом.

Напослетку, потребно је рећи да књига Љубише Митровића *Геополитичка транзиција Балкана,* пружа довољно разлога за став да преплетени и прожети транзициони и геполитички процеси још ни издалека нису довршени. Тумачења и становишта изнета у књизи упућују закључак да је реч о успелом настојању отклањања интерпретативног дефицита у збуњујућим вишковима историје која не престаје да се пенушавао прелива преко рубова разумевања.

На самом крају вратимо се начас спретно справљеној формулацији наслова књиге у којој је, чини се са разлогом, садржана суштина Митровићевог тумачења раздобља у коме живимо. Транзиција и геополитика су у тесном узрочно-последичном односу: Транзиција може бити геполитичка; геополитика може бити транзициона. Укратко, једно подручје европског света може се наћи, и већ се нашло у својеврсној геополитичкој промени, преласку који се карактерише као *геполитичка транзиција.* Митровићев теоријски допринос је томе што је овај кадшо интуитивно предосећан, пролазни, прелазни и крајње промењљиви однос, теоријски рационализовао и довео да веће појмовне јасноће. У томе се, без сумње, састоји и ауторов не мали теоријски успех.

Валентина Павловић
Лесковац

Приказ

СОЦИОЛОШКИ ОГЛЕДИ[1]

Савремено друштво се суочава са променама чији обим и интезитет превазилази сва досадашња историјска искуства. Као одговор на то, у социологији, посебно у савременој социологији друштвених промена и социологији развоја, развијају се нови појмови и теоријски приступи чији је циљ да објасне природу, обим, дубину и последице ових промена. У српској социологији појављивање издања посвећених управо тим темама доприноси не само значајним теоријским уопштавањима, већ омогућава стварање основе за критичко промишљање развојне политике и нарочито актуелних изазова у процесу транзиције и глобализације, савремене друштвене кризе, геополитике и геокултуре у Србији и на Балкану.

У књизи професора емеритуса Љубише Митровића „*Социолошки огледи*“, разматра се више важних тема у области глобалних и геокултурних друштвених промена у Србији и на Балкану.

Ова студија је припремљена у оквиру рада на пројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофскиог факултета у Нишу, а финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије

Тематски оквир књиге се креће у распону од кључних тема глобализације, транзиције и регионалног развоја са посебним освртом на Балкан и Србију и анализа питања везаних за судбину и дилеме савремене науке до савремене друштвене кризе, геополитике и геокултуре Балкана, односно традиције и модернизације културе мира данас.

Садржај књиге организован је у четрнаест целина. У првој, насловљеној *Глобална криза и раскршће савремене науке*, садржана су три поглавља. У уводном поглављу разматра се однос радикалне измене владајуће стратегије развоја или даља глобализација кризе, при чему се инсистира на заокрету ка новом социјалдемократском моделу екосоцијализма, који ће омогућити спој технолошког напретка друштва са социјалном солидарношћу, са планетарном одговорношћу за одрживи развој, чиме аутор поново враћа у теоријско истраживачко разматрање социодемократски модел развоја, који се нашао на умору.

Када је реч о обнови и изградњи новог универзитета, аутор сматра да је то могуће само ако је он дубоко усидрен у културу свог народа, али високо ум-

[1] Љубиша Митровић (2013) *Социолошки огледи.* Ниш: Центар за балканске студије.

режен у погоне светске науке и академске заједнице. Аутор наглашава да идеја о обнови и изградњи новог универзитета може поседовати иновативну способност да на новим истинама, достигнућима у образовању и науци, допринесе развоју друштва, глобализацији разумевања и солидарности у савременом свету (стр. 23). Указује се на важну улогу критичке науке у демистификацији експонираних стратегија развоја и политичких модела управљања друштвеним променама, са циљем да укаже на њихове упоредне предности и слабости, да пружи рационалну аргументацију за оптималан алтернативни концепт.

Следи поглавље које дотиче важну тему: социологија глобализације и глобализација социологије. Социлогија глобализације нам омогућава да глобализацију изучавамо као објективни процес, а актерима да користе резултате тих истраживања да шире културу мира, глобализацију разумевања и солидарности. Са друге стране, глобална социологија савременог светског друштв омогућава социологији да себе схвати у контексту преображаја савременог друштва и да надрасте своја теоријска и методолошка ограничења и провинцијалне „теоријске клопке“ (стр. 40)

У трећем поглављу тематизује се питање улоге *глобализације, десуверенизације и идентитета*. Аутор поима глобализацију као израз нових производних снага и предлаже смену сазнајних парадигми у ери глобализације, истицањем у први план улоге и значај геокултуре у очувању идентитета и препознавању једног народа, култура и цивилизација у социјално – културној динамици света. Аутор указује на савремена теоријска разматрања суштине и дефиниције процеса глобализације као скупа сложених економских, технолошких, политичких, социјалних, културних и бихејвиоралних процеса и обичаја који све више излазе из оквира надлежности државе. У зависности од праваца у којима ће се одвијати поменути процеси, резултати се могу разликовати од места до места и могу изазвати отпор.

Аутор подвлачи да у посмодерности мора да се обезбеди право на културну различитост, као предуслов развоја слободног и здравог друштва. Разматрајући савремене транзиционе и глобализацијске процесе, уз сва противречја које носе, истиче се да они отварају пут ка човечанству као будућој заједници равноправних народа и грађана у којој здраве личности, слојевитог отвореног идентитета, јесу и биће претпоставке развоја здравог друштва (Е.Фром), постдруштва.

Следи поглавље које се бави анализом *дијалога културе и партнерство цивилизација*. Истиче се значај процеса буђења и разијања самосвести о националном и грађанском културном идентитету малих народа у глобалном свету, као и незамењиву улогу коју у том процесу треба да одиграју наука, образовање, интелектуалци и одговорни масовни медији, чиме је имплиците актуелизована и позната тврдња Алена Турена да се човечанство не може извући ни чисто економским нити политичким мерама, без дубљег промишљања вредносног дефицита који је доминатна посмодерна идеологија. Зато је потребно увођење културолошке парадигме у разумевању модерног доба која ће омо-

гућити да ново, са којим се суочавамо, схватимо и живимо с њим, а да истовремено очувамо континуитет са традицијом.

У наредном поглављу *Контраверзе око приказивања идентитета у савременој социолошкој и културолошкој литератури,* износи се схватање да критички социолози показују праву природу, карактер друштвених односа, њихову антагонистичку моћ сегрегације, тј. утицај система расподеле друштвене моћи на неједнакост друштвених шанси, на границе и противречности еманципације човека. Аутор закључује да савремени транзициони и глобализацијски процеси, уз сва противречја које носе, отварају пут ка човечанству, као будућој заједници равноправних народа и грађана. У том новом друштву, постдруштву лични и групни идентитети замениће отворени плурални, вишеслојни транскултурни идетитети. Развој богате универзалне личности; изградња друштва по мери људских потреба, солидарне хармонијске заједнице равноправних, биће и циљ и самосврха друштвеног напретка.

У шестом поглављу аутор се бави разматрањем *социјалне функције друштвене кризе*, не као израз патологије, већ узима у разматрање појам друштвене кризе као позитивну појаву. Аутор скреће пажњу на упозорење страних и домаћих економиста и социолога да криза тек долази, а транзицијски девастиран Балкан ће њене последице тек осетити. Аутор наглашава да у трагању за алтернативама изласка из кризе и отварања алтернатива даљег друштвеног развоја, универзитет и наука, својом аутономијом и креативношћу треба да понуде нове одговоре. У овој равни истиче значај америчког социолога Имануела Волестрина, који је хуманистички одредио функцију позива социологије и социолога да служе „Истини, Доброти и Слободи“.

У огледу насловљеном *Демократска политичка култура и култура мира на Балкану* аутор истиче да у истраживању демократије и демократске политике, социолози политике треба да критички анализирају однос између нормативног и стварног у друштвеној пракси, што је са теоријског аспеката, једна од основних дилема плуралистичке демократије. Аутор скреће пажњу на очигледан и све упадљивији несклад између огромног проширеног подручја друштвених односа и послова у модерном друштву који захтевају одговарајуће политичко регулисање са становишта неких општих друштвених интереса и потреба, и ограничености капацитета и могућности „класичних“ механизама политичко-представничке демократије да те регулативне контролне функције успешно обављају.

Следи поглавље које је посвећено неким аспектима промена друштвене структуре у селима југоисточне Србије. Разматра се концепт неолиберале модернизације од 2000-те који захвата Србију и манифестује се сенилизацијим и депопулацијом села што је резултирало демографским сломом и девастацијом. Приступајући овој тематици аутор се придржава основних истраживачко–методолошких поступака који подразумевају дијагностицирање стања и положаја српског села и пољопривреде и упоредном анализом у односу на регионе европске економије и могуће алтернативе на основу израде дугороч-

них, средњорочних и краткорочних програма и стратегија развоја, утемељених на системским демографским, социјалним, аграрним, економским истраживањима посредством којих се решавају проблеми локалне заједница, региона, уз посебан приступ регионалним и локалним просторним специфичностима.

У поглављу *Утицај хедоностичке културе и стила живота младе генерације на однос према наталитету и демографској репродукцији у Србији* аутор се дотакао веома осетљиве и неизбежне теме српског друштва. Аутор наглашава биолошко–социјално–културолошке утицаје на снижење наталитета, пре свега хедонистичко–утилитаристичку етику и бонвивански стил живота младе генерације. Аутор закључује да решење треба да се пронађе у радикалној промени популационе политике, утемељене дугорочним трансдисциплинарним, компаративним и акцијским истраживањима овог сложеног проблема, чиме искључује приступ који тренутне влада у виду ad hoc акција и мера.

У наредном поглављу разматра се *развој туризма* у контексту настанка масовног туризма, а посебно је наглашен успон социјалне државе благостања после Другог светског рата и будућност туризма у новонасталим глобалним тенденцијама. Аутор истиче да ће туризам уз развој нових технологија научне и биотехнолошке револуције, представљати водећу грану привреде у другој половини XXI века. На простору Балкана и Србије будућност туризма види кроз сарадњу свих универзитета, факултета, колеџа, туристичких организација на формирању Балканског центра за туризмологију, који би дао подстрек како образовању тако и унапређењу туризма у овом геопростору.

Нарочито се издваја поглавље које разматра *однос стратегије друштвеног развоја и морално јединство народа*, као основа безбедности. Социолошком анализом стратегија развоја у постсоцијалистичким земљама у транзицији аутор је дао свој посебан допринос социолошкој теорији у виду типологије транзиција, стратегија и друштва (стр. 155). Теза коју аутор заступа је да одабрана стратегија одлучујући утиче на формирање историјског типа друштва, односно на расподелу друштвене моћи, социјалну структуру, друштвени карактер, а преко тога и на обликовање других подсистема друштва, укључујући правни и безбедоносни систем. Аутор сматра да је савремена криза условљена актуелним глобалним моделом друштвеног развоја који се беспоговорно реализује већ 30 година. Због тога наглашава да прави опоравак савременог света није могућ без новог избора стратегије развоја, која ће све класе, слојеве, друштвене групе, народе, грађане учинити саодговорним за мир и развој света.

У дванаестом поглављу аутор разматра *однос нове стратегије друштвеног развоја и демографске обнове* као пута опстанка и напретка Србије и закључује да је демографски проблем југоисточне Србије и његов утицај на социокултурну динамику отворен пројекат, који захтева синхронизацију дугорочних мултидисциплинарних истраживања. Аутор на крају наглашава да наука није свемогућа него тек један од актера у сихронозованом фронту културне и социјалне акције различитих институција, организација, индивидуалних и колективних актера, који имају одговорност не само за сазнавање наших не-

воља него и за пружање целовитог одговора, шта нам ваља чинити како бисмо изашли из њих.

У поглављу које насловљено *Социолошке маргиналије о култури смрти, професији џелата и интелегенције зла* аутор са жаљењем скреће пажњу на улогу социолога и њиховог „дремежа“ пред стварношћу коју карактеришу процеси деиндустрализације и масовног уништавања рада бројних генерација, висока стопа незапослености и ширење масовне социјалне беде. Аутор запажа да скоро да нема ниједне озбиљне студије о савременој кризи и култури смрти.

На крају, у књизи се анализирају културне димензије развоја као принципа и вредности који отварају услове за слободу и стваралаштво како појединаца тако и друштвене заједнице.

Књига је писана са циљем да представи могућности интердисциплинарне примене нове парадигме геокултуре развоја у социолошким истраживањима у измењеним глобалним друштвеним, економским и културним условима, у откривању карактера друштвених промена у развоју светске заједнице са специфичностима и различитостима локалног карактера.

Студенти ће моћи да стекну сазнања о другачијим перспективама за истраживање савремених социо–економских и политичких токова како на глобалном тако и на локалном нивоу. Вредност ауторовог подухвата је управо у томе што непрестано подстиче на истраживање, уноси нову енергију и доводи у питање устаљена гледишта.

Биљана Продовић Милојковић
Ниш

Приказ

ОКРУГЛИ СТО
У ЧАСТ ПРОФЕСОРА ЉУБИШЕ МИТРОВИЋА

Филозофски факултет у Нишу, Департман за социологију
16. новембар 2013.

Филозофски факултет у Нишу започео је пре три године лепу праксу изражавања захвалности истакнутим професорима који су својим радом и стваралаштвом обележили рад Факултета. До сада су организовани округли столови и објављени зборници саопштења у оквиру едиције „Теме и личности“ у част професора *Николе Рота*, *Јована Ћирића* и *Веселина Илића*.

Ове године такву почаст добио је први професор емеритус Универзитета у Нишу, професор *Љубиша Митровић*. Округли сто у његову част (поводом 70 година живота и 45 година рада) одржан је у оквиру научнога скупа „Наука и савремени универзитет – НИСУН 3“.

Читаву своју професионалну наставно-научну каријеру професор Митровић је остварио на Департману за социологију на Филозофском факултету у Нишу, од његовог оснивања 1971. године. У току своје дуге каријере професор Митровић је био декан Факултета, дугогодишњи шеф Катедре за општу социологију и руководилац више научно-истраживачких пројеката подржаних од стране Министарства за науку Републике Србије.

Округли сто, организован од стране Департмана за социологију, отворио је декан Филозофског факултета у Нишу, проф. др Горан Максимовић, који је истакао да је личност и стваралаштво Љубише Митровића окупила научнике са различитих универзитета из Србије, Македоније, Бугарске, Русије. У име Центра за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу скупу се поздравном речи обратио заменик управника, проф. др Драган Жунић. Своја саопштења посвећена проф. Митровићу изложили су проф. др Јован Базић, помоћник министра за просвету и науку Републике Србије и председник скупштине града Ниша, проф. др Миле Илић.

Модератори Округлог стола били су проф. др Драгана Стјепановић Захаријевски и проф. др Весна Милтојевић. Учесници су били доајени друштвених наука, истакнути научници из земље и иностранства, али и студенти докторских студија. На основу увида у наслове и резимеа саопштења, могуће је уочити разноврсност и актуелност проблематике и приступа у разматрању тема којима се проф. Митровић бавио током свог радно-професионалног ангажмана.

У излагањима учесника испољено је настојање да се у конкретно-историјском миљеу саглада Митровићев допринос институционалном развоју и

препознатљивости социологије као науке у нашој академској заједници. У области опште социологије разматрана су његова схватања процеса транзиције, модернизације и евроинтеграције као развојних мегатрендова и изазова савремене социологије; испитивање глобалних и регионалних (балканских) резвојних проблема у кључу вредности геокултуре мира и регионалне сарадње. Истакнут је његов допринос социологији политике са посебним освртом на политиколошка и геополитичка истраживања. Неколико саопштења је за свој предмет имало прву монографију професора Митровића (*Огњишта која гасну)* указујући на значај његових пионирских истраживања процеса сенилизације села у Југоисточној Србији и социјалних проблема старих људи на селу.

Саопштења су се односила и на тематске целине везане за медије и критичко промишљање функционисања медија у савременом друштву стављајући нагласак на однос политике и науке – у огледалу штампе; затим Митровићев социолошки приступ проблему улоге науке и универзитета у савременим друштвеним променама; његовом интересовању за проблеме религије у савременом друштву (homoreligiosus); питањима и ставовима везаним за Косово и Метохију; али и допринос развоју научне сарадње и комуникације кроз истраживања Балкана. Допринос социологији Љубише Митровића, наравно не завршава се горе наведеним списком истраживачких поља, већ се он обогаћује покретањем истраживања нових проблема са којима се суочава савремени свет, а посебно српско друштво и Балкан.

Са професионалном преданошћу Љубиша Митровић руководи научноистраживачким пројектом, држи наставу на докторским студијама, учествује на научним скуповима, објављује радове и посебно, учвршћује односе сарадње међу научним установама Балкана. Нема сумње да ће се рад Љубише Митровића и даље наставити, са мање професионалних и животних илузија, али не мање полета и снова, и као што то доликује, треме, него што је имао на свом првом асисистенском часу, на Групи за социологију Филозофског факултета, давне 1971. године.

УПУТСТВО АУТОРИМА

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити у електронској форми, на дискети или електронском поштом: фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1.5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- пример навођења књиге: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница.* Београд: Плато.
- пример навођења текста у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих.* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- пример навођења чланка у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме* XVIII (1): 119-131.

Адреса за достављање радова
Годишњак за социологију
Филозофски факултет
Ћирила и Методија 2
18000 Ниш
E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically – either on a floppy disc or through email (font: Times New Roman, 12pt, line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) Four Sociological Traditions. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genaelogy of Ethics: An Overview of Work in Progess», in The Foucault Reader (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». Sociology 32: 23-42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs
Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектор
Недељко Богдановић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
SCERO PRINT

Тираж
150

Ниш, 2014.

ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; Драгана Захаријевски. - Год. 9, бр. 10-11 (2013) - Ниш : Филозофски факултет, 2005 (Ниш : SCERO print). - 24 cm

Доступно и на:
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm. - Годишње.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу
COBISS.SR-ID 121295372